ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΊΑΣ

Διπλωματική εργασία

ΘΕΜΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

«Η κοινωνική και πνευματική ζωή στην Καλαμάτα. Όψεις μιας αστικής ανάπτυξης:1860-1910»

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Αικατερίνη Κανέλλου

ΕΠΟΠΤΡΙΑ: Αικατερίνη Αρώνη-Τσίχλη

Αθήνα 2009

Στον πατέρα μου που η θύμησή του
θα διαπερνά πάντα τη ζωή μου

Περιεχόμενα

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ....4

ΕΙΣΑΓΩΓΗ....6

Κεφάλαιο Πρώτο: Η οικονομική ζωή της Καλαμάτας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα....10
Α1. Η σταφιδική κρίση....12
Α2. Συλλαλητήρια....15
Α3. Βιοτεχνία-Βιομηχανία....19
Α4. Εμπόριο....24

Κεφάλαιο Δεύτερο: Πληθυσμός....27
Β1. Πληθυσμιακή εξέλιξη της Καλαμάτας 1856-1907....28
Β2.Υπερπόντια μετανάστευση....34

Κεφάλαιο Τρίτο: Η κοινωνική και επαγγελματική σύνθεση της Καλαμάτας....41
Γ1. Οι απογραφές....41
Γ2. Επαγγελματικοί σύλλογοι....52
α) Ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας....52
β) Οι υπόλοιποι Σύλλογοι – Σωματεία – Συντεχνίες....55
Γ3.Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και Σχολή του Λαού....61
Γ4.Το σωματείο «Αδελφότης»....66
Γ5.Βιβλιοθήκη....67
Γ6. Φιλανθρωπική δραστηριότητα των αστών της Καλαμάτας....68
α) Σχολή των Απόρων Παίδων....68
β) Ο Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων....72
γ) «Αλεξανδράκειον» Γηροκομείο-Πτωχοκομείο – «Παπαδοπούλειον» Βρεφοκομείο....74

Κεφάλαιο Τέταρτο: Η εκπαίδευση στην Καλαμάτα....77
Δ1. Η δημόσια εκπαίδευση....77
Δ2. Η ιδιωτική εκπαίδευση....78

Κεφάλαιο Πέμπτο: Πολιτιστική κίνηση στην Καλαμάτα 1860-1910....86
Ε1. Εφημερίδες....86
Ε2. Αστική κοινωνικότητα και πρακτικές διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου των αστών....91
α) Αθλητικά σωματεία....91
β)Εκπολιτιστικές λέσχες....**Σφάλμα! Δεν έχει οριστεί σελιδοδείκτης.**
γ) Θέατρο....99

δ) Μουσική και χορός.....103
Ε3. Ενδυμασία 106

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ……...110

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ- ΠΗΓΕΣ.....115

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....122
Παράρτημα Ι: Παρουσίαση της πληθυσμιακής εξέλιξης της Καλαμάτας (1856-1907) σε διάγραμμα……..123
Παράρτημα ΙΙ: Πίνακες……124
Παράρτημα ΙΙΙ: Εικόνες……127
Παράρτημα IV: Κατάλογος επαγγελματιών και εμπόρων……134
Παράρτημα V: Εφημερίδες……....145

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα μελέτη εντάσσεται στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Η εκπόνησή της δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συμβολή ορισμένων ανθρώπων.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα την επόπτριά μου κ. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη και την κ. Εύη Καρούζου για τις διαφωτιστικές παρατηρήσεις τους, την ενθάρρυνσή τους και τη συνεργασία, που είχαμε κατά τη διάρκεια της συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω να αποδώσω στην κ. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη και για την κατανόησή της όλο αυτό τον καιρό.

Ευχαριστώ τους καθηγητές μου στο Βόλο κ. Χριστίνα Αγριαντώνη και κ. Γιάννη Παπαθεοδώρου που μ' ενέπνευσαν και με παρότρυναν να συνεχίσω τις σπουδές μου.

Καθοριστικής σημασίας για την πραγματοποίηση της έρευνάς μου υπήρξε η βοήθεια που μου προσέφεραν με ιδιαίτερη προθυμία και ευγένεια η κ. Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, προϊσταμένη των Γ.Α.Κ./Ν. Μεσσηνίας, και η κ. Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, υπάλληλος των ΓΑΚ/Ν. Μεσσηνίας. Τις ευχαριστώ θερμά. Ευχαριστώ επίσης τους υπαλλήλους της βιβλιοθήκης του Παντείου Πανεπιστημίου, της Εθνικής Βιβλιοθήκης, της βιβλιοθήκης της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε.), της βιβλιοθήκης της Βουλής και της βιβλιοθήκης της Τράπεζας της Ελλάδος, που μου παρείχαν κάθε δυνατή διευκόλυνση και συνδρομή κατά τη διεξαγωγή της έρευνάς μου.

Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω τις συμφοιτήτριές μου Κατερίνα, Στελίνα και Γεωργία για τις ατελείωτες συζητήσεις μας και τα «ταξίδιά» μας. Η φοίτησή μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του Παντείου Πανεπιστημίου θα ήταν τελείως διαφορετική χωρίς αυτές.

Ευχαριστώ τη Μίνα και τον Πάνο, που ήταν πάντα δίπλα μου, συμμερίστηκαν τις ανησυχίες και τους προβληματισμούς μου, μου έδιναν δύναμη να συνεχίσω και με

ανέβαζαν όταν πήγαινα να πέσω. Τα ξαδέρφιά μου που με στήριξαν σημαντικά και ανέχθηκαν την κακή διάθεσή μου σε αρκετές περιπτώσεις.

Η ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας, όπως και η φοίτησή μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα, δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την αμέριστη και πολυεπίπεδη συμπαράσταση και στήριξη των γονιών μου και του αδερφού μου. Δυστυχώς, ο πατέρας μου δεν πρόλαβε να τη δει ολοκληρωμένη. Πιστεύω όμως ότι με κάποιο «μαγικό» τρόπο παρακολούθησε όλη την πορεία της. Η συμβολή της οικογένειάς μου ήταν, είναι και θα παραμείνει ανεκτίμητη.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη αυτή έχει ως στόχο να αναδείξει πτυχές της καλαματιανής κοινωνίας κατά την περίοδο 1860-1910. Εγγράφεται στα πλαίσια των ερευνών της «Ιστορίας των πόλεων» (urban history), έρευνες οι οποίες κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρουσιάζουν ιδιαίτερη ανάπτυξη σε διεθνές επίπεδο. Την γενικότερη στροφή προς τη μελέτη και τις σπουδές που σχετίζονται με τον αστικό χώρο καταδεικνύουν και τα συνέδρια που έχουν διοργανωθεί στη χώρα μας. Ενδεικτικά, αναφέρω ότι τον Σεπτέμβριο του 1984 πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα και στην Ερμούπολη της Σύρου διεθνές συνέδριο με θέμα «Νεοελληνική πόλη - Οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος», ενώ επακολούθησε και δεύτερο συνέδριο το Νοέμβριο του 1997 στην Αθήνα με θέμα «Η πόλη στους νεότερους χρόνους - Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος} –20^{ος} αιώνας)». Το 2004, επίσης, πραγματοποιήθηκε στο Πάντειο Πανεπίστημιο το έβδομο Διεθνές Συνέδριο Αστικής Ιστορίας. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των συνεδρίων αυτών ήταν η διεπιστημονικότητα, καθώς συμμετείχαν ερευνητές διαφορετικών ερευνητικών πεδίων και αντικειμένων, και όχι μόνο ιστορικοί.

Ως προς την πόλη της Καλαμάτας, η επιλογή των συγκεκριμένων χρονικών πλαισίων (1860-1910) θα πρέπει να συσχετισθεί με το γεγονός ότι στη διάρκειά τους σημειώθηκαν μεταβολές σε όλα τα επίπεδα της μεσσηνιακής πρωτεύουσας. Από τη δεκαετία του 1860 και έπειτα, η Καλαμάτα άρχισε να αναδεικνύεται σε ένα από τα σημαντικά εμπορικά και βιομηχανικά κέντρα της χώρας λόγω της σημειούμενης βιομηχανικής της ανάπτυξης και της εμπορικής της ευφορίας. Παράλληλα, κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα έκδηλη είναι η δημογραφική ακμή της πόλης που είναι άμεσα συνυφασμένη με τη γενικότερη οικονομική της πρόοδο, ως απόρροια κυρίως της ανοδικής πορείας που ακολούθησαν οι κλάδοι της εμπορευματικής εξαγωγικής γεωργίας, με προεξάρχοντα εκείνον της σταφίδας. Από το 1856 μέχρι και το 1907 ο πληθυσμός της πόλης τριπλασιάστηκε. Η ταχύρρυθμη και συνεχής οικονομική ανάπτυξη που χαρακτήρισε την Καλαμάτα είχε σαν αποτέλεσμα τη διαρκή πληθυσμιακή ανανέωση και ανασύνθεση λόγω της κινητικότητας στο εσωτερικό της,

κινητικότητα που παρατηρήθηκε κατά κύριο λόγο στα χρόνια της ακμής της σταφιδικής οικονομίας (τέλη δεκαετίας 1870 - αρχές δεκαετίας 1890).

Η καταληκτήρια χρονολογία του 1910 συνδέεται με το ότι τόσο σε επίπεδο τοπικής όσο και σε επίπεδο εθνικής ιστορίας ξεκινάει από το έτος αυτό, με την άνοδο του Ελευθερίου Βενιζέλου στην εξουσία, μια νέα ιστορική φάση που σημαδεύεται από διαφορετικά κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά συμφραζόμενα.

Όπως αποτυπώνεται ανάγλυφα στις απογραφές του πληθυσμού των ετών 1861, 1879 και 1907, που μας παρείχαν πολύτιμες πληροφορίες για την κοινωνική και επαγγελματική διάρθρωση της μεσσηνιακής πρωτεύουσας, η εμπορική και βιομηχανική άνθηση της πόλης μετέβαλε τις κοινωνικές δομές και ισορροπίες, έχοντας σαν επακόλουθο την ενίσχυση του αστικού στοιχείου. Η άνοδος του αστικού κόσμου συνέβαλε, με τη σειρά της, στην πολιτιστική ανάπτυξη της Καλαμάτας, με εκπροσώπους των διαμορφούμενων αστικών στρωμάτων να έχουν ηγετικό ρόλο στην τοπική πολιτιστική ζωή μέσω της έκδοσης εφημερίδων, της ίδρυσης συλλόγων, σωματείων και εκπολιτιστικών λεσχών και των προσπαθειών σύστασης λαϊκής βιβλιοθήκης. Ας αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι η ελληνική κοινωνία, ιδίως κατά την εξεταζόμενη περίοδο, χαρακτηρίζεται από ασαφή ταξικά όρια, όπως και από τη δυνατότητα εύκολης κοινωνικής ανέλιξης, γεγονός που ανιχνεύεται και στους κόλπους της καλαματιανής κοινωνίας.

Η πολυεπίπεδη ανάπτυξη της πόλης, κυρίως κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, αντικατοπτρίζεται και στο χώρο της εκπαίδευσης. Η οικονομική ευρωστία και η συνακόλουθη ανάδυση των αστικών στρωμάτων επέδρασε θετικά στη μέση εκπαίδευση, ιδιαίτερα στην ιδιωτική. Η αστική σύνθεση, άλλωστε, των μαθητών των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων είναι εμφανής. Πλήθος τοπικών εφημερίδων φωτίζουν τις παραμέτρους αυτές, αναπαριστάνοντας τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές λειτουργίες που διακατέχουν την πόλη της Καλαμάτας.

Στα τέλη όμως του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ού} , σημειώθηκε κάμψη ορισμένων οικονομικών δραστηριοτήτων, κυρίως λόγω της σταφιδικής κρίσης που ξέσπασε το 1893, και μείωση του πληθυσμού της πόλης, γεγονός που οφείλεται κατά βάση στην έκρηξη του μεταναστευτικού ρεύματος προς τις Η.Π.Α. αλλά και στην εσωτερική μετανάστευση προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, την Αθήνα και τον Πειραιά. Κατά συνέπεια, οι διακυμάνσεις του πληθυσμού καθρεφτίζουν την οικονομική ακμή ή ύφεση μιας πόλης. Για το λόγο αυτό η μελέτη της δημογραφικής ιστορίας μιας πόλης αποτελεί αναγκαίο εργαλείο για την κατανόηση της εξέλιξής της.

Ας σημειωθεί ότι η Καλαμάτα, παρ' ότι επλήγη από τη σταφιδική κρίση, δεν υπέστη τις συνέπειες στον ίδιο βαθμό με άλλες σταφιδοφόρες επαρχίες, επειδή στην περιοχή, εκτός από τη σταφιδοκαλλιέργεια, ο αγροτικός κόσμος επιδιδόταν και σε άλλες καλλιέργειες, όπως είναι τα σύκα, οι ελιές και τα δημητριακά, ενώ ήταν σημαντικά αναπτυγμένη η σηροτροφία και η παραγωγή μεταξιού.

Με βάση αυτά τα δεδομένα, θα εξετάσουμε την κοινωνική ιεραρχία της Καλαμάτας, έχοντας ως βασικό σημείο αναφοράς το επάγγελμα. Το είδος της πηγής που θα μπορούσε να μας βοηθήσει στην καταγραφή του συνόλου των επαγγελματικών δραστηριοτήτων της τοπικής κοινωνίας είναι οι απογραφές του πληθυσμού. Θα προσπαθήσουμε ακόμη να αναζητήσουμε τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που συνέτειναν στη διαμόρφωση της καλαματιανής αστικής τάξης. Ας μην ξεχνάμε ότι η συγκρότηση της αστικής τάξης και, κατ' επέκταση, της αστικής ταυτότητας επηρεάζεται κάθε φορά από κάποιες ιδιαίτερες συνθήκες. Ακόμα και στα πλαίσια του ίδιου του ελληνικού χώρου δεν μπορούμε να υιοθετήσουμε ένα συγκεκριμένο μοντέλο εκδήλωσης της αστικότητας. Αντιθέτως, μπορούμε να επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας στους διαφορετικούς τρόπους διαμόρφωσης της κάθε αστικής τάξης της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας. Η τάξη, άλλωστε, δε συνιστά μια στατική κατηγορία, καθώς διαμορφώνει τα χαρακτηριστικά της ανάλογα με τις ιδιαίτερες δομές και τις ιστορικές συγκυρίες που την περιβάλλουν. Η συγκρότηση δηλαδή της αστικής τάξης της Καλαμάτας θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως ένα πολυδιάστατο φαινόμενο και ως αποτέλεσμα πολλαπλών αιτιών και διαφορετικών παραμέτρων.

Θα εστιάσουμε την προσοχή μας στην πνευματική κίνηση της πόλης και στις αιτίες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της πολιτιστικής δημιουργίας γενικότερα, ιδωμένες μέσα από την αμφίδρομη σχέση της με την άνοδο του αστικού κόσμου. Θα επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας στις μορφές της αστικής κοινωνικότητας και στις πρακτικές διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου που υιοθετούν οι αστοί της Καλαμάτας, όπως είναι οι λέσχες, η σωματειακή ζωή, η φιλανθρωπική δράση, οι θεατρικές και μουσικές παραστάσεις, οι συγκεντρώσεις σε σπίτια και γενικότερα οι κοσμικές εκδηλώσεις. Θα προχωρήσουμε, επίσης, στη σκιαγράφηση των συστημάτων αξιών των αστών. Ειδικότερα, θα αναφερθούμε στη συλλογική στάση που παρατηρείται απέναντι στη φτώχεια, στα εγκαταλειμμένα παιδιά, στη γυναικεία εργασία, στη θέση της γυναίκας στην κοινωνία, στο διαχωρισμό της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας, στη συγκρότηση του αστικού ανδρισμού και της αστικής θηλυκότητας, που

αποτελούν συστατικά στοιχεία της αστικής ιδεολογίας αλλά και της αστικής ταυτότητας.

Η πρωτοτυπία του θέματος της παρούσας μελέτης έγκειται στο ότι η πόλη της Καλαμάτας, όπως και η περιβάλλουσα ύπαιθρος, δεν είναι ένας πολυμελετημένος χώρος, με την ελληνική βιβλιογραφία να μην έχει να επιδείξει αφθονία μελετών με ερευνητικό αντικείμενο τη συγκεκριμένη πόλη. Πολύτιμος αρωγός στη διερεύνηση του θέματος και στη συγκέντρωση πληροφοριών θα αποτελέσει πρωτογενές αρχειακό υλικό, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου απόκειται στην αρχειακή υπηρεσία Καλαμάτας, στατιστικές, απογραφές, ημερολόγια, τοπικές εφημερίδες, καθώς και η σχετική βιβλιογραφία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Η οικονομική ζωή του νομού Μεσσηνίας στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, και κατ' επέκταση της Καλαμάτας που θα αποτελέσει και το βασικό αντικείμενο της μελέτης μας, στηρίχτηκε κατά κύριο λόγο στην ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα της παραγωγής (γεωργία και κτηνοτροφία), στην καλλιέργεια δηλαδή των δημητριακών, της ελιάς, της σταφίδας, τη σηροτροφία, την παραγωγή σύκων αλλά και στην εκτροφή αιγοπροβάτων, βοοειδών και ίππων.

Σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη της οικονομίας του νομού έδωσε η καλλιέργεια της σταφίδας. Χαρακτηριστικό είναι ότι η σταφίδα δεν ήταν ιδιαίτερα γνωστή στη Μεσσηνία πριν από την επανάσταση του 1821, ενώ η εντατικοποίηση της καλλιέργειά της χρονολογείται μετά την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου, ακολουθώντας ανοδική πορεία κυρίως μετά το 1860.[1] Κατά τη δεκαετία του 1870 η σταφιδοκαλλιέργεια απογειώθηκε και οι σταφιδοφόρες περιοχές της Μεσσηνίας γνώρισαν μεγάλη άνθηση, γεγονός που οφείλεται στο άνοιγμα της γαλλικής αγοράς λόγω της καταστροφής των αμπελώνων της Γαλλίας από την ασθένεια της φυλλοξήρας. Μέχρι εκείνη την περίοδο, τις μεγαλύτερες ποσότητες της ελληνικής σταφίδας απορροφούσε σχεδόν αποκλειστικά η Αγγλία, ενώ οι ποσότητες που εισάγονταν στη Γαλλία ήταν ασήμαντες.[2] Ας σημειωθεί ακόμη ότι οι γάλλοι οινοπαραγωγοί έδειξαν ιδιαίτερη προτίμηση στη σταφίδα κατώτερης ποιότητας, καθώς επρόκειτο για ένα προϊόν που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για βιομηχανικούς σκοπούς, ενώ παράλληλα ήταν και φθηνό.[3]

---

[1] Σύμφωνα με τη στατιστική της γεωργίας του έτους 1860, η έκταση των σταφιδώνων στο νομό Μεσσηνίας έφτανε τα 36.159 στρέμματα και η παραγωγή της σταφίδας τους 8.773 τόνους, ενώ σύμφωνα με τη στατιστική της γεωργίας του έτους 1887, οι σταφιδώνες είχαν έκταση 198.223 στρεμμάτων και ο όγκος της σταφίδας άγγιζε τους 45.196 τόνους. (Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 363, 422).

[2] Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999, σ. 133.

[3] Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία 19ος -20ός αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Νεφέλη, Αθήνα 2007, σ. 75, 76.

Οι πόλεις του νομού βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την ύπαιθρο από την οποία αντλούν και τον πλούτο τους. Αλλά και η ίδια η ύπαιθρος ευδοκιμεί. Ενδεικτική της ευημερίας των σταφιδοφόρων επαρχιών της Μεσσηνίας είναι και η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου της υπαίθρου με τη διαρκή επικοινωνία με τις πόλεις, την κατανάλωση νέων τροφίμων αλλά και τον περιορισμό του αναλφαβητισμού.[4] Πολλές πληροφορίες για την κατάσταση που επικρατούσε στη διάρκεια αυτής της περιόδου αντλούμε όχι μόνο από τον μεσσηνιακό αλλά και από τον αθηναϊκό Τύπο της εποχής. Αξιοσημείωτη είναι η περιοδεία των δημοσιογράφων της εφημερίδας *Ακρόπολις* στις περιοχές αυτές.[5]

Α1. Η σταφιδική κρίση

Το 1893, όμως, έπειτα από τη θεραπεία των γαλλικών αμπελιών και τους δασμολογικούς περιορισμούς που επέβαλε η γαλλική κυβέρνηση τόσο στις εισαγωγές της σταφίδας όσο και σ' αυτές άλλων οινοποιητικών πρώτων υλών, ξέσπασε στην Ελλάδα η σταφιδική κρίση. Το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς ανέκοψε τη δυναμική πορεία του κλάδου της σταφίδας, έχοντας παράλληλα σαν επίπτωση την κατακόρυφη πτώση των τιμών και τη δραματική μείωση των εξαγωγών. Κατά συνέπεια, το σκηνικό της ευμάρειας και του πλούτου έδωσε τη θέση του στην παρακμή και την οικονομική δυσχέρεια όλων των κοινωνικών στρωμάτων που ασχολούνταν με την καλλιέργεια και το εμπόριο της σταφίδας.

Για την άμεση αντιμετώπιση της κατάστασης κρίθηκε απαραίτητη η κρατική παρέμβαση και η λήψη δραστικών μέτρων. Για το λόγο αυτό το 1895 επιβλήθηκε το λεγόμενο «παρακράτημα», που έδινε το δικαίωμα στο κράτος να «κατακρατεί» από κάθε αγρότη σταφιδοπαραγωγό 10% έως 24% επί της εξαγόμενης σταφίδας.[6] Στη διάρκεια του 1899, τη διαχείριση του παρακρατούμενου προϊόντος ανέλαβε η Σταφιδική Τράπεζα, που συστάθηκε με κρατικά κεφάλαια και είχε ως στόχο, ανάμεσα στα άλλα, την παροχή πιστώσεων στους καλλιεργητές κάτω από ευνοϊκούς

[4]Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Η κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης», *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλεια Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 358.
[5] Στο ίδιο, σ. 358.
[6] Αλέξης Φραγκιάδης, «Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο», *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, επιμέλεια Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, Αθήνα 2006, σ. 166.

όρους. Λόγω μάλιστα της απαγόρευσης της διοχέτευσης της παρακρατούμενης σταφίδας στην εσωτερική αγορά, ιδρύθηκαν στις σταφιδοπαραγωγές περιοχές της χώρας, και ειδικά στην Καλαμάτα, πολλά οινοποιεία και οινοπνευματοποιεία, που επιδόθηκαν στη βιομηχανική μετατροπή των παρακρατούμενων ποσοτήτων.[7]

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι το παρακράτημα δίχασε τις σταφιδοφόρες επαρχίες, οι οποίες και χωρίστηκαν σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Η ρήξη ανάμεσα στον σταφιδικό πληθυσμό ήταν τόσο έντονη, ώστε ο Τύπος της εποχής να κάνει λόγο για ένα «νέον πελοποννησιακόν πόλεμον».[8] Επίσης, νέες λέξεις έκαναν την εμφάνισή τους στο λεξιλόγιο της εποχής, που διαχώριζαν τις αντιμαχόμενες πλευρές σε «παρακρατητικές» και «αντιπαρακρατητικές».[9] Οι επαρχίες Αιγιαλείας, Καλαμών και Κορινθίας, που παρήγαν αρίστης ποιότητας σταφίδα, τάσσονταν κατά του παρακρατήματος, ενώ η επαρχία Πατρών συνιστούσε έναν από τους ένθερμους υποστηρικτές του συγκεκριμένου μέτρου. Στην πόλη της Πάτρας, στον Πύργο αλλά και στις άλλες πόλεις της Ηλείας διοργανώνονταν πάντα συλλαλητήρια παρακρατητικών. Από την άλλη, το Αίγιο ήταν το προπύργιο των αντιπαρακρατητικών, όπου και διοργανώνονταν τα παλλαϊκά «πάνδημα» συλλαλητήρια της περιοχής. Χαρακτηριστικό είναι ακόμη ότι η διαμάχη ανάμεσα στις «παρακρατητικές» και «αντιπαρακρατητικές» επαρχίες μεταφέρθηκε και στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις. Οι βουλευτές δεν πειθαρχούσαν στις κομματικές επιταγές αλλά, ανάλογα με την επαρχία από την οποία προέρχονταν, τοποθετούνταν κατά ή υπέρ του παρακρατήματος.

Πολλοί κάτοικοι, λοιπόν, της μεσσηνιακής πρωτεύουσας κρατούσαν αρνητική στάση απέναντι στο παρακράτημα, γεγονός το οποίο γίνεται αντιληπτό και από την περιδιάβασή μας στον τοπικό Τύπο της εποχής. Η καλαματιανή εφημερίδα *Λαϊκή* αρθρογραφεί κατά του παρακρατήματος. Συγκεκριμένα, καταδικάζει το προτεινόμενο μέτρο του παρακρατήματος, χαρακτηρίζοντάς το «επιβλαβές», «ανελεύθερο», «ασύμφορο», «άσκοπο», «δημευτικό», ενώ διακηρύσσει ότι είναι «γέννημα κερδοσκοπικού πνεύματος, πλάνης και απλοϊκότητας».[10] Σύμφωνα με την εφημερίδα, το μέτρο αυτό δε θα θεραπεύσει αλλά ούτε θα σώσει τη δυσχερή κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει ο σταφιδικός κόσμος. Κατά συνέπεια, η άποψη που υποστήριζε ο Τρικούπης η «σταφίς δια της σταφίδος» θεωρείτο μεν ορθή, αλλά στη Μεσσηνία

[7]Στο ίδιο, σ. 166, 167.
[8] Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Το Σταφιδικό Ζήτημα…*, *ό. π.*, σ. 133.
[9] Στο ίδιο, σ. 133.
[10] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 74, 27 Νοεμβρίου 1894.

διακηρυσσόταν ότι το μέτρο του παρακρατήματος θα έπρεπε να υιοθετηθεί μόνο σε περίπτωση ολοκληρωτικής καταστροφής των σταφιδικών καλλιεργειών.

Η κοινή γνώμη στη Μεσσηνία φαίνεται πως υπερεκτιμούσε κάποιες περιστασιακές βελτιώσεις των τιμών της σταφίδας, όπως συνέβη για παράδειγμα το 1894, όταν η τιμή του σταφιδικού προϊόντος δεν έφτασε στα κατώτερα σημεία της προηγούμενης χρονιάς. Όπως είναι έκδηλο και στην αρθρογραφία της εφημερίδας *Λαϊκή*, μπορεί να έβλεπαν οι Μεσσήνιοι ότι η κρίση παρέμενε, και ίσως και να έπαιρνε μεγαλύτερες διαστάσεις, λόγω της ψήφισης των δασμών και των άλλων προστατευτικών μέτρων, που επέβαλε η γαλλική αγορά, δεν σταματούσαν όμως να τρέφουν ελπίδες για το μέλλον.[11]

Επιπρόσθετα, υπερεκτιμάτο το γεγονός ότι η σταφιδική κρίση είχε ωθήσει την εγχώρια παραγωγή οινοποιίας σε υψηλά επίπεδα, με το κονιάκ να εξάγεται σε διάφορα μέρη της Ανατολής, στην Αίγυπτο και τις Παραδουνάβιες χώρες, ενώ νέες αγορές προδιαγράφονταν για την κατανάλωση της σταφίδας, με κύρια πρωταγωνίστρια τη Ρωσία.

Η εφημερίδα *Λαϊκή* συστήνει ακόμη στους σταφιδοπαραγωγούς της Μεσσηνίας να φροντίζουν περισσότερο για την καθαριότητα του σταφιδοκάρπου και να επιμελούνται τις καλλιέργειές τους και στην κυβέρνηση να προχωρήσει στην ανακούφιση των σταφιδοκαλλιεργητών από τους δυσβάστακτους φόρους και τους εξαγωγικούς δασμούς, καθώς και σε συμβάσεις που θα διευκολύνουν την εξαγωγή και την κατανάλωση της σταφίδας. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει η εφημερίδα, οι κρίσεις έρχονται και παρέρχονται μόνο μέσα από συντονισμένες προσπάθειες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, την ευσυνείδητη κυβερνητική αρωγή και την υπομονή των παραγωγών.[12]

Επίσης στην εφημερίδα *Φαραί* της Καλαμάτας διαβάζουμε επικριτικά σχόλια για το μέτρο του παρακρατήματος.[13] Η καλαματιανή εφημερίδα *Καθημερινή*

[11] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 73, 20 Νοεμβρίου 1894.
[12] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 73, 20 Νοεμβρίου 1894.
[13] «Τις παρακράτησις! Ναι, αυτή θα φέρει την σωτηρίαν σας αγαθοί σταφιδοκτήμονες, εις αυτήν ελπίσατε πάσα συναγωγή λαού! […] Είνε φόρος, είνε δημευτικόν μέτρον, είναι τέρας συλλογισμού είνε τραγέλαφος, τι είνε τέλος πάντων; Είνε όλα ταύτα πάντα ομού και εν έκαστον χωριστά. […] Που δ' ανευρίσκεται η ωφελιμότης του ψηφισθέντος μέτρου επαγγελλομένου μεν την σωτηρίαν της σταφίδος, επ' αληθείας όμως μη αναστέλλοντος παντάπασι το κατρακύλισμα αυτής, όταν βαθέως παρατηρηθή ότι μέτρον τοιούτον προωρισμένον εις κατάργησιν μετά εν μόνον έτος αδύνατον να φέρη και συμπτωματικήν ωφέλειαν, όσα δήποτε και αν ενέχη υγιηρά και λυσιτελή στοιχεία γνωστού όντος ότι, το ήδη υπάρχον κολοσσιαίον έντε τω εσωτερικώ και εν ταις ευρωπαϊκαίς αγοραίς απόθεμα, αδύνατον έσται ν' απορροφηθή δια του εις είδος φόρου και το περίσσευμα της προσφοράς υπέρ την ζήτησιν, έσται πάλιν ο Κατιλίνας της τύχης της σταφίδος; […] Και πως Κυβέρνησις ανήκουσα εις

φιλοξενεί άρθρα του Βίκτωρα Τζαν, αντιπροέδρου του Εμπορικού Συλλόγου Καλαμάτας, που αναφέρονται στην παρακράτηση. Κύρια μέριμνα του αρθρογράφου είναι να καταδείξει ότι το μέτρο της παρακράτησης δεν είναι τίποτε άλλο παρά «μία τρύπα εις το νερό» αλλά και ιδιαίτερα επιζήμιο για τον παραγωγό.[14] Σχεδόν σε κάθε φύλλο, επίσης, της ίδιας εφημερίδας συναντούμε άρθρα που σχετίζονται είτε με την παρακράτηση είτε με το σταφιδικό ζήτημα γενικότερα, γεγονός που απηχεί τόσο το έντονο ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας όσο και ολόκληρης της χώρας για την επίλυση των προβλημάτων που ταλανίζουν τον σταφιδικό πληθυσμό, με επιπτώσεις στην όλη οικονομία του κράτους.[15]

Η καλαματιανή εφημερίδα *Θάρρος* ασχολήθηκε συστηματικά με τη σταφιδική κρίση. Παρακολουθούσε, με σχεδόν καθημερινή αρθρογραφία, τις εξελίξεις, υπογράμμιζε τα λάθη και τους κινδύνους που μπορεί να προκύψουν και πρότεινε λύσεις. Κυριότεροι αρθρογράφοι της εφημερίδας για το θέμα αυτό υπήρξαν οι Αθ. Βακαλόπουλος, Γ. Γεωργαντάκης, Αθ. Ευταξίας, Γ. Κοντογιαννάκος, Δ. Λούπινα-Αντωνιάδη, Χρ. Λούπινας.[16]

Α2. Συλλαλητήρια

Η οικονομική δυσπραγία ευρύτατων στρωμάτων που ασχολούνται με τον κλάδο της σταφίδας δημιούργησε μια έκρυθμη κατάσταση που εκδηλώθηκε κυρίως μέσα από συλλαλητήρια. Όπως πληροφορούμαστε από την εφημερίδα *Λαϊκή*, στις 17

ολόκληρον το έθνος, παρείδε και εκώφευσεν εις τας ευλογωτάτας παρατηρήσεις των Μεσσηνίων βουλευτών και τας παρακλήσεις του Μεσσηνιακού λαού, δι' ων απέκρουον την ατίμως συλληφθείσαν και αρπάγδην ψηφισθείσαν εκείνην τροπολογίαν του νομοσχεδίου, δι' ης συγχωρείται η τις χρήμα καταβολή του εις είδος προορισθέντος φόρου επί ανυπολογίστω ζημία μονομερώς και μόνον των Μεσσηνίων σταφιδοκτημόνων, δια τον καθαρότατον λόγον ότι, αι λοιπαί σταφιδοπαραγωγοί του Κράτους επαρχίαι από διελατήριον και υπό το πρίσμα του ιδιοτελούς συμφέροντος κινούμενοι ήθελον σπεύσει εις την αγόρασιν Μεσσηνιακής σταφίδος υπολειπομένης κατά ποιόν της ιδίας αυτών παραγωγής, όπως καταβάλλωσι τον εις είδος φόρον;». Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 7, 16 Ιουλίου 1895.

[14] Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 1, 11Απριλίου 1899, αρ. φ. 5, 23 Απριλίου 1899, αρ. φ. 7, 27 Απριλίου 1899.

[15] Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 8, 29 Απριλίου 1899. Βλ. άρθρο με τίτλο «Αντιπαρακρατητικά». Αρ. φ. 22, 27 Μαΐου 1899, άρθρο με τίτλο «Μία γνώμη της Επιτροπής του Σταφιδικού Συνδέσμου Μεσσηνίας». Αρ. φ. 23, 28 Μαΐου 1899, «Η απαγόρευσις της εμφυτεύσεως». Αρ. φ. 32, 9 Ιουνίου 1899, «Το σταφιδικόν ζήτημα». Αρ. φ. 38, 16 Ιουνίου, «Το σταφιδικόν νομοσχέδιον».

[16]Ελένη Δ. Μπελιά, «Η εφημερίδα «Θάρρος» της Καλαμάτας και τα προβλήματα του ελληνισμού κατά το διάστημα 1899-1910», Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, τόμος 27ος, Αθήνα 1984, σ. 265. Στο σταφιδικό ζήτημα η εφημερίδα *Θάρρος* αφιέρωσε εκτενή άρθρα. Για το λόγο αυτό παραθέτω τους αριθμούς των φύλλων που αναφέρονται στην περίοδο της σταφιδικής κρίσης: αρ. 98-100, 102, 103, 150, 156, 202, 227 (1899), 704 (1901), 1037 (1902), 1152, 1210-1212, 1217-1222, 1230, 1231, 1234, 1240, 1248, 1249, 1265, 1391-1393, 1430, 1431 (1903), 1445-1449, 1516, 1576, 1583-1587, 1590, 1591, 1609, 1612 (1904), 1890 (1905), 2686, 2683 (1908), 3308, 3312 (1909). Στο ίδιο, σ. 276.

Σεπτεμβρίου 1893 οργανώθηκε στην Καλαμάτα συλλαλητήριο, που κατέληξε στην αποστολή ψηφίσματος στον βασιλιά και την κυβέρνηση, με κύριο αίτημα την τρίμηνη αναστολή της εισπράξεως των άμεσων φόρων.[17]

Ο Τύπος της περιοχής απεικονίζει με μελανά χρώματα την δυσχερή οικονομική κατάσταση στο νομό Μεσσηνίας. Στην εφημερίδα Μεσσηνιακή διαβάζουμε: «Η θέσις των κτηματιών είναι δεινότατη. Ουδέποτε ενθυμούμεθα ομοίαν της σημερινής χρηματικήν στενοχωρίαν και έχομεν απελπισθεί όλοι αδυνατούντες να εξεύρωμεν τρόπον προς σωτηρίαν… Τι θα γίνωμεν; Τι θα γίνουν τα κτήματά μας; Και όμως εν τη δεινή ταύτη θέσει εις ην ευρισκόμεθα το δημόσιον επισπεύδει την είσπραξιν των φόρων και η Τράπεζα απηνώς καταδιώκει τους οφειλέτας της. Ένεκα τούτου πλείστοι χωρικοί έχουσιν εγκαταλείψει τα χωρία των και φυγοδικούσιν, αποκρύπτονται δηλαδή επιμελώς, όπως διατηρήσωσι την απειλουμένην υπό των εισπρακτόρων και των δικαστικών κλητήρων ελευθερίαν των. Που θα καταλήξη η κατάστασις αυτή άδηλον».[18]

Από το καλοκαίρι του 1894 παρατηρείται ένταση των συλλαλητηρίων, καθώς η πείνα προέβαλε ολοένα και πιο απειλητική. Η εφημερίδα *Λαϊκή* αναφέρεται στην απελπιστική θέση στην οποία βρισκόταν μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Καλαμάτας λόγω της στασιμότητας που χαρακτήριζε την εμπορική και βιομηχανική κίνηση της πόλης και της χρηματικής στενότητας που επίσης επικρατούσε. Το γεγονός αυτό ώθησε σύσσωμα τα εργατικά σωματεία της πόλης να προβούν σε διαδήλωση και να διατυπώσουν τα αιτήματά τους στο νομάρχη Μεσσηνίας.[19]

---

[17] «ΤΑ ΤΟΥ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟΥ […]"Καλάμαι, 17 Σ)βρίου. Α.Υ. Αντιβασιλέα, κύριον Πρωθυπουργόν κλπ."Λαός Καλαμών, συνελθών σήμερον μετά μεσημβρίαν εξέδοτο κατωτέρω ψήφισμα, όπερ ενετείλατό μοι υποβαλείν"

"Γενική οικονομική κρίσις επέδρασε σπουδαίως επί Μεσσηνίου λαού, ένεκα δε της εξ ολοκλήρου χρηματικής εξαντλήσεως αυτού αι διάφοραι συναλλαγαί έπαυσαν. Το εμπόριον θα διατρέξη κίνδυνον και μετ' αγωνίας τα άτομα ευρίσκουσιν ημερήσιον άρτον. Υποτίμησις σταφιδοκάρπου προερχομένη και εκ μεγάλης παραγωγών προσφοράς, όπως θεραπεύσωσιν υπερτάτην ανάγκην πληρωμής αμέσων φόρων και αποφύγωσιν ούτω καταδίωξιν οδηγεί εις απελπισίαν. Επί τρίμηνον αναστολήν εισπράξεως αμέσων φόρων παρίσταται μέτρον σωτήριον, καθόσον ούτω τα άτομα δυνηθήσονται διεξαγωγήν συναλλαγάς, κινητοποιήσαι εμπόριον δια καταπαύσεως της προσφοράς του σταφιδοκάρπου, ελπίζεται προκληθήναι εκλιπών ήδη συναγωνισμός εμπορίας τούτου και επελθείν ταχέως αισθητή υπερτίμησις."

"Λαός Μεσσηνίας συναισθανόμενος ακεραίας αυτού υποχρεώσεις προς έθνος, αλλά και υπό υπερτάτης ανάγκης κατατρυχόμενος καθικετεύει ίνα διαταχθή επί τρίμηνον αναστολήν εκβιαστικής εισπράξεως φόρων, μέτρον δι' ου και δημόσιον και άτομα οφεληθήσονται και περαιτέρω δυστυχήματα προληφθήσονται"». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 12, 19 Σεπτεμβρίου 1893).

[18] Εφ. *Μεσσηνιακή*, αρ. φ. 46, 28 Φεβρουαρίου 1893.

[19] «Η πείνα, η εξωθούσα συνήθως τον όχλον εις πραξικοπήματα, ώθησε τον εργατικόν πληθυσμόν της ημετέρας πόλεως την 21^{ην} Μαΐου εις πράξιν άξιαν παρατηρήσεως, καθ' όσον αφ' ενός μεν αποδεικνύει ότι ο λαός αρχίζει να συναισθάνεται και ενασκή τα δικαιώματά του, αρχίζει να χειραφετήται από της

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε σχέση με άλλες σταφιδοφόρες περιοχές η Μεσσηνία είχε πληγεί σε μικρότερο βαθμό, παρά το ότι η σταφίδα που παραγόταν ήταν κατώτερης ποιότητας.[20] Το γεγονός αυτό συναρτάται άμεσα με το ότι εκτός από την καλλιέργεια της σταφίδας οι Μεσσήνιοι απασχολούνταν και σε άλλους τομείς της παραγωγής. Στην Καλαμάτα ήταν ανεπτυγμένη, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η σηροτροφία και η παραγωγή μεταξιού, ενώ οι αγρότες καταπιάνονταν και με άλλες καλλιέργειες, παράγοντας προϊόντα, όπως λάδι και σύκα.

Τον Δεκέμβριο του 1894 πραγματοποιήθηκε, επίσης, στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα παμμεσηνιακό συλλαλητήριο σταφιδοπαραγωγών, σταφιδοεξαγωγέων, σταφιδεμπόρων, βιοτεχνών με σκοπό να εκφράσουν τη δυσαρέσκειά τους απέναντι στην πολιτική του πρωθυπουργού Χαρίλαου Τρικούπη.[21] Η δημιουργία, άλλωστε, ενός αντιτρικουπικού συνασπισμού ήταν έκδηλη σε ολόκληρη τη χώρα. Επιπρόσθετα, κατά την ίδια περίοδο, τοπικοί παράγοντες της οικονομικής ζωής προχώρησαν στην ίδρυση, στην Καλαμάτα, του «Σταφιδικού Συνδέσμου Μεσσηνίας», έχοντας ως απώτερο στόχο την αντιμετώπιση του σταφιδικού ζητήματος και την υποστήριξη των σταφιδοπαραγωγών του νομού Μεσσηνίας.[22] Και ο εμπορικός σύλλογος της πόλης «Ερμής» εξέφρασε την ανησυχία του για τη δυσάρεστη έκβαση των πραγμάτων, εκδίδοντας μάλιστα και ένα ειδικό φυλλάδιο, με τον τίτλο «Σκέψεις επί της σταφιδικής κρίσεως, ιδία επί του προτεινομένου φαρμάκου», εννοώντας ουσιαστικά την εφαρμογή του μέτρου της παρακρατήσεως.[23]

πολιτικής τυραννίας, αρχίζει να πονή τα γενικώτερα συμφέροντα, αφ' ετέρου δε εξυπηρετεί καθολικούς πόθους και ανάγκας της ημετέρας πόλεως.
Η οικονομική δυσπραγία η οσημέραι επιτεινομένη εξασθενήσασα πάσαν σχεδόν την εμπορικήν και βιομηχανικήν κίνησιν και ζωήν εν τη ημετέρα πόλει κατέρριψε τας οικονομικάς αυτής δυνάμεις και ως εκ τούτου πολλαί χειροτεχνικαί εργασίαι, εξ ων απέζει ο εργατικός πληθυσμός, σχεδόν εσταμάτησαν. Οι εργάται εξαντλήσαντες τας οικονομίας αυτών ήρξαντο στερούμενοι των αναγκαίων και η πείνα έκρουσε τας θύρας πολλών και ιδία εκ των της οικοδομικής και ξυλουργικής». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 48, 29 Μαΐου 1894).

[20] Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Το Σταφιδικό Ζήτημα*…, *ό. π.*, σ. 147.

[21] Βασικοί ομιλητές του συλλαλητηρίου ήταν οι Σάββας Δουκάκης (φαρμακοποιός, ιδρυτής κλινικής στην Καλαμάτα και Γενικός Γραμματέας του Εμπορικού Συλλόγου «Ερμής») και Δημήτριος Π. Τζάννες (δικηγόρος και βουλευτής Μεσσηνίας). (Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση τις πολιτιστικής ανάπτυξης. Θεωρητικές προσεγγίσεις. Εμπειρική έρευνα: Η περίπτωση της Καλαμάτας*, Καλαμάτα 2008, σ. 175).

[22] Δ. Ν. Καρύδης, «Καλαμάτα – Διαδικασίες αστικού μετασχηματισμού (1860-1940)», στο Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος – 20ός αιώνας)*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 89. Η διοίκηση του «Σταφιδικού Συνδέσμου», που εκλέχθηκε τον Νοέμβριο του 1898, αποτελούνταν από τους Θ. Στραβοσκιάδη (πρόεδρος), Ν. Παπαφωτεινό και Γ. Καρατζά, φαρμακοποιό, (αντιπρόεδροι), Π. Σπανίδη, δικηγόρο (γενικός γραμματέας), Δημ. Παυλίκο (ταμίας) και Αναστ. Παναγιωτόπουλο, δικηγόρο (έφορος). (Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1830-1910). Όψεις της μεσσηνιακής κοινωνίας μέσα από την εκπαίδευση*, Γ.Α.Κ Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2004, σ. 53).

[23] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 24, 12 Δεκεμβρίου 1893.

Τον Ιανουάριο του 1895 έγινε συλλαλητήριο στην Καλαμάτα, στο οποίο μετείχε πλήθος λαού. Έκαναν μάλιστα έκκληση στο βασιλιά να παρέμβει, εκδηλώνοντας παράλληλα και την αντίθεσή τους στην τρικουπική φορολογική πολιτική, που διόγκωνε την άθλια κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει.[24]

Με τα ψηφίσματα προς τον βασιλιά ο λαός τού υποδείκνυε ουσιαστικά να εκφράσει την αντίθεσή του στην κυβερνητική πολιτική αλλά και να διαλύσει τη Βουλή βάσει του άρθρου 37 του Συντάγματος του 1875.[25] Κατ' αυτόν τον τρόπο όμως προέκυπτε ένα ζήτημα θεμελιώδες για τη λειτουργία του πολιτεύματος. Και αυτό γιατί ζητούσαν από το Γεώργιο να προχωρήσει στη διάλυση μιας κυβέρνησης, η οποία έχαιρε της εμπιστοσύνη της Βουλής, ενεργώντας, κατ' επέκταση, αντίθετα προς την αρχή της δεδηλωμένης.

Όπως επισημαίνει η Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «για πρώτη φορά στη νεοελληνική κοινωνία κατά τα τέλη του 19ου αιώνα παρατηρούνται φαινόμενα όπως η εμφάνιση μιας συλλογικής άμυνας και δράσης ενάντια στις καταστρεπτικές επιπτώσεις της δυσμενούς διεθνούς συγκυρίας και της εσωτερικής δύσκολης οικονομικής κατάστασης, μέσω μιας οργανωμένης *κοινωνίας πολιτών*, στην οποία συμμετείχαν σταφιδοκτηματίες και σταφιδοκαλλιεργητές μαζί με τα άλλα κοινωνικά στρώματα διεξάγοντας έναν από κοινού αγώνα, καθώς και η προβολή συγκεκριμένων αιτημάτων, την ικανοποίηση των οποίων επιχειρούσαν οι ενδιαφερόμενοι να επιτύχουν από το κράτος μέσω νέων και σύγχρονων μορφών διαπραγμάτευσης, π.χ. μέσω μαζικών οργανώσεων, συλλόγων, συλλαλητηρίων, ψηφισμάτων, κ.λπ.».[26]

---

[24] «ΤΟ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ. Κατόπιν προσκλήσεως του κοινού εγγράφου τε και προφορικής, αρκετόν πλήθος λαού πάσης τάξεως συνέρρευσε την παρελθούσαν Τρίτην κατά τας 3 Μ. Μ. εν τη κάτω Πλατεία, ένθα από του εξώστου της οικίας, εν η το εμπορορραφείον του Π. Αναστασόπουλου ωμίλησαν σθεναρώς και ευγλώττως προς τον λαόν, ο δικηγόρος κ. Ν. Δαγρές και ο συμπαθής και εύελπις νέος και πρόεδρος του πεζοπορικού συλλόγου κ. Παναγ. Μπενάκης, πρώτην φοράν παρουσιασθείς προ του δημοσίου και λαλήσας μετά σθένους υπισχνουμένου στάδιο εύνουν αυτώ εν μέλλοντι. Θέμα του λόγου αμφότεροι έσχον την κατάκρισιν της πορείας της ενεστώσης Κυβερνήσεως, ήτις κακώς χειριζομένη τα δημόσια από δεκαετίας ήδη και πλέον εξωλίσθησε τον τόπον εις την πτώχευσιν και την ένδειαν, ήτις σήμερον μαστίζει τους γεωργικούς πληθυσμούς ιδία των σταφιδοφόρων επαρχιών μέχρι του να αισθάνωνται τους νυγμούς της πείνης απειλητικής και θανατηφόρου. Ηυχήθησαν όπως ο Άναξ θέση τέρμα εις την κατάστασιν ταύτην και προσεκάλεσαν τον λαόν όπως ομοθύμους απευθύνη προς αυτόν ευχάς περί τούτου. Κατεκρίθησαν σφοδρώς τα ληφθέντα προς κατάργησιν των διαπυλίων μέτρα της αυξήσεως των φόρων επί των οικοδομών και του επιτηδεύματος κατά 20)00 και 50)00 επί του σίτου, ως δυσβάστακτα και ανυπόφορα υπό του λαού, καθ' ην εποχήν ούτος δεν δύναται ουδέ τον επιούσιον άρτον να οικονομήση και εζητήθη η αναστολή της πληρωμής των αμέσων φόρων. Ο Λαός επανειλημμένως επευφήμησε τους αγορεύοντας και συνετάχθη τη γνώμη αυτών, ήτις είνε και ιδική του». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 80, 6 Ιανουαρίου 1895).

[25] Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Η κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης»…, *ό. π.*, σ. 166.

[26] Στο ίδιο, σ. 363.

Στο γύρισμα του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, σημειώθηκε ανάκαμψη αυτής της οικονομικής κρίσης που είχε πλήξει καίρια την πόλη της Καλαμάτας. Όπως επισημαίνει το 1908 η τοπική εφημερίδα *Θάρρος*, το εμπόριο και, κατ' επέκταση, η παραγωγή «του σταφιδικού ιδία προϊόντος και των σύκων» βρισκόταν «εις τον κολοφώνα του και συγκροτούσε ζωηροτάτην και λίαν ενθουσιώδη κίνησιν δια την πόλιν ημών και την Μεσσηνίαν άπασαν».[27]

Α3. Βιοτεχνία-Βιομηχανία

Ο δευτερογενής τομέας της παραγωγής (βιοτεχνία-βιομηχανία) συνέβαλε, με τη σειρά του, στην οικονομική ανάπτυξη του νομού Μεσσηνίας. Συγκεκριμένα, αναπτύχθηκαν οι κλάδοι της βυρσοδεψίας, μεταξουργίας-μεταξοϋφαντουργίας, της αλευροβιομηχανίας, της ελαιουργίας και της σαπουνοποιίας, καθώς και της οινοπνευματοποιίας-ποτοποιίας-οινοποιίας, η ανάπτυξη των οποίων στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα έχει άμεση σχέση με τη σταφιδική κρίση, που οδήγησε στη μαζική μεταποίηση του καρπού που παρακρατείτο μέσω του παρακρατήματος, στα πλαίσια της αντιμετώπισης των διαφόρων προβλημάτων που είχαν ανακύψει. Χαρακτηριστικό είναι ότι αυτοί οι κλάδοι αναπτύχθηκαν, σχεδόν αποκλειστικά, στην πόλη της Καλαμάτας, έχοντας ως αποτέλεσμα να εξελιχθεί η τελευταία σε ένα από τα πέντε βιομηχανικά κέντρα της χώρας. Άλλωστε, η ανάπτυξη της βιομηχανίας προωθήθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό στις πόλεις-λιμάνια, ιδιαίτερα σε λιμάνια εξωτερικού εμπορίου, όπως είναι και η Καλαμάτα, λόγω του ότι στις πόλεις αυτές ξεδιπλώθηκαν οι κατάλληλες δημογραφικές και συγκοινωνιακές συνθήκες.[28] Η Καλαμάτα συγκαταλέγεται στις πόλεις μεσαίας βιομηχανικής ανάπτυξης, με σημαντική εξάρτηση από τον αγροτικό της περίγυρο, ο οποίος και λειτούργησε καθοριστικά ως προς τις επιλογές της βιομηχανικής επένδυσης. Ας σημειωθεί, επίσης,

[27] Την πληροφορία δανειζόμαστε από το βιβλίο της Αναστασίας Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία*....., *ό. π.*, σ. 54.

[28] Παναγιώτα Καλόγρη, Βάσιας Τσοκόπουλος, «Βιομηχανία και πόλεις στην Ελλάδα το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος, Β΄ τόμος, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1985, σ. 435. Βλ. ακόμη Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, επιμέλεια Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, Αθήνα 2006, σ. 225. Για τα χαρακτηριστικά και την πορεία της ελληνικής βιομηχανίας κατά το 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ού βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1986 και Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

ότι η διεύρυνση του δευτερογενούς τομέα αποτελεί έναν ακόμη λόγο για τις μετακινήσεις από την αγροτική ενδοχώρα προς την πόλη.

Πίνακας 1. Βιομηχανικά Καταστήματα στην Ελλάδα την περίοδο 1874-1900

Πόλη	1874/1875	1882-1883	1890/1891	1899/1900
Πειραιάς	30	43-45	52	76
Ερμούπολη	14	18-19	23	28
Πάτρα	13	14-16	20-24	30
Αθήνα	8	8-9	12-13	19
Καλαμάτα	6	4-5	6-7	14

Πηγή: Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*..., *ό. π.*, σ. 407, 413, 414.

Σε ιδιαίτερα δυναμικούς κλάδους του δευτερογενούς τομέα αναδείχτηκαν από τη μια η μεταξουργία-μεταξοϋφαντουργία και από την άλλη η οινοπνευματοποιία-ποτοποιία-οινοποιία. Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα η πορεία της μεταξουργίας υπήρξε ανοδική. Το 1853 ιδρύθηκε στην πόλη από τον Γάλλο Αλέξανδρο Φουρναίρ (πλοίαρχος στη εκστρατεία του Μαιζόνος στην Πελοπόννησο, 1828) το πρώτο μηχανοκίνητο κατάστημα αναπήνισης μεταξιού, το οποίο συνέχισε τη λειτουργία του μέχρι και το θάνατό του, το 1875.[29] Στην Καλαμάτα λειτουργούσαν κατά τη δεκαετία του 1870 5 μεταξουργεία [30] , αποτελώντας την εποχή εκείνη το πρώτο μεταξοπαραγωγικό κέντρο της χώρας και εξασφαλίζοντας παράλληλα πάνω από το μισό της εθνικής παραγωγής σε μετάξι. Το γεγονός αυτό συνδέεται με τον μαρασμό των μεγάλων μεταξουργείων της Αθήνας (Αθανασίου Δουρούτη) και του Πειραιά (Λουκά Ράλλη).[31] Κύρια αγορά του μεταξιού της Καλαμάτας αποτελούσε η Γαλλία,

[29]Σταυρούλα Α. Βερράρου, «Εμπόριο και βιομηχανία», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 20.
[30]Οι μεταξουργικές αυτές επιχειρήσεις είχαν συνολική ισχύ 43 ίππους, παρήγαγαν 40 τόνους και απασχολούσαν 500 εργάτες. (Νάσος Κληρόπουλος, *Καλαμάτα 1600 π. Χ. – 2000 μ. Χ. Πρόσωπα και Γεγονότα*, Καλαμάτα 2005, σ. 63).
[31] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, σ. 60.

ενώ και ένα μεγάλο τμήμα της παραγωγής προοριζόταν για επεξεργασία από τους τοπικούς αργαλειούς.[32]

Κατά τη δεκαετία του 1880, παρά την ασθένεια του μεταξοσκώληκα (πεπερίνη) που έπληξε την ελληνική σηροτροφία, οι επενδύσεις στον τομέα αυτό συνεχίστηκαν με αμείωτους ρυθμούς. Συγκεκριμένα, εμφανίστηκαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα νέες ατμοκίνητες εγκαταστάσεις παραγωγής μεταξιού. Πρόκειται για τις επιχειρήσεις των αδελφών Στασινοπούλου (1882), του Ιωάννη Δανασσή (1885) και των αδελφών Αγγελοπούλου (1885). [33] Το 1900 οι επιχειρήσεις αυτές, συμπεριλαμβανομένης και του Δ. Μαραβά, που είχε ιδρυθεί στη διάρκεια του 1860, παρήγαγαν ετησίως πάνω από 15.000 οκάδες μετάξι, παραγωγή η οποία και προοριζόταν για τις αγορές της Μασσαλίας, της Λυών και της Ιταλίας, ενώ η παραγωγή του Δανασσή αποστελλόταν, επίσης, και στη Γερμανία, την Ελβετία και την Αγγλία.[34]

Στο γύρισμα του αιώνα, είναι εμφανής μια μεγαλύτερη στροφή προς τη μεταξοϋφαντουργία. Ας αναφερθεί ότι η τέχνη της μεταξοϋφαντικής είναι ανιχνεύσιμη στην πόλη ήδη από την εποχή της τουρκοκρατίας, ενώ μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους γνωρίζει σημαντική ανάπτυξη, με αντιπροσωπευτικό παράδειγμα το εργαστήρι της μονής Καλογραιών του Αγίου Κωνσταντίνου.[35]

Την ιδιαίτερη άνθηση της παραγωγής μεταξιού μαρτυρούν και τα λόγια του αρθρογράφου της εφημερίδας *Καλαματιανή*: «Η μεταξοσκωλικοτροφία ήτο δια την Μεσσηνίαν και ιδιαιτέρως δια τας Καλάμας πηγή πλουτισμού, διότι δια της αφθόνου και εκλεκτής παραγωγής μεταξοβομβύκων ου μόνον η μεταξοπαραγωγή ήτο εν ακμή, εξ ου και δια της εξαγόμενης μετάξης χρυσός άφθονος εισήγετο εις τον τόπον και η κατεργασία ταύτης πολύ πλείονας απησχόλει χείρας πτωχών εντοπίων κορασίδων, αλλά και η των μεταξωτών υφαντουργία προσηύξανε τα κέρδη ακμάζουσα».[36]

---

[32]Σταυρούλα Α. Βερράρου, *ό. π.*, σ. 20.
[33] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, σ. 62.
[34] *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Τυπογραφείο της «Ευνομίας» Ιω. Πολυμενάκη, 1900, σ. 35.
[35] Σταυρούλα Α. Βερράρου, *ό. π.*, σ. 21.
[36] Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 12, 29 Νοεμβρίου 1895. Όπως υπογραμμίζεται και στο *Ημερολόγιο* του έτους 1900, «η βιομηχανία της Μεταξουργίας εν Καλάμαις ήτις κατά τα τελευταία έτη έβαινε οπισθοδρομικώς, ένεκεν της μικράς ανατροφής των κουκουλοσπόρων ως εκ της καταστροφής των μωραιοδένδρων, ήρξατο να αναθάλλη, προϊόντος δε του χρόνου η μεταξοπαραγωγή θέλει προοδεύσει σπουδαίως καθόσον οι απέραντοι άλλοτε εκκριζωθέντες μωραιόνες της Μεσσηνίας προς φυτουργίαν σταφιδαμπέλων είχον σταματίσει την πρόοδον της σκωληκοτροφίας, από τινος όμως χρόνου ήρξατο υπό των κατοίκων αναπτυσσομένη νέα φυτουργία μωραιών, και μετά πάροδον δεκαετίας η παραγωγή θέλει τριπλασιασθή». (*Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, *ό. π.*, σ. 34).

Αξιοσημείωτο είναι ότι το 1873, έπειτα από πρωτοβουλία της δημοτικής αρχής και των μεταξοβιομηχάνων, ιδρύθηκε Σχολή για την επιστημονικότερη διδασκαλία εκτροφής κουκουλιών, γεγονός το οποίο υποδηλώνει το έντονο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη του τομέα της σηροτροφίας και, κατ' επέκταση, της μεταξουργίας.[37] Ο τότε πρωθυπουργός Αλ. Κουμουνδούρος ακόμη, προκειμένου να δώσει ώθηση στη μεταξοκαλλιέργεια, ίδρυσε το 1880 στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα σηροτροφικό σταθμό, ενώ προχώρησε και σε ευνοϊκές φορολογικές ρυθμίσεις για τους σηροτρόφους.[38]

Στα τέλη του 19ου αιώνα αναπτύχθηκε σημαντικά και ο τομέας της οινοπνευματοποιίας – ποτοποιίας – οινοποιίας. Πρέπει να μνημονευτεί ότι από την πόλη της Καλαμάτας ξεκίνησε, το 1850, η ιστορία της ελληνικής ποτοποιίας, με την ίδρυση της εταιρείας του Γ. Καλλικούνη.[39] Το 1891, μετά το θάνατο του Γ. Καλλικούνη, τα ηνία της επιχείρησης ανέλαβε ο Ν. Καλλικούνης, χημικός-οινολόγος, που μόλις είχε επιστρέψει από τη Γαλλία, όπου και αποπεράτωσε τις σπουδές του. Στα χρόνια του Ν. Καλλικούνη η ποτοποιία γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη, σε σημείο που «εξήρθη εις το ύψος μεγάλου παγκοσμίου ιδρύματος», γνωστού όχι μόνο στον ελληνικό χώρο αλλά και στην Ευρώπη και την Αμερική.[40] Τα προϊόντα ακόμη της εταιρείας κέρδισαν πολλά χρυσά μετάλλια και άλλες διακρίσεις σε διεθνείς εκθέσεις.[41]

---

[37] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση της πολιτιστικής ανάπτυξης…*, *ό. π.*, σ. 172.
[38] Νάσος Κληρόπουλος, *ό. π.*, σ. 63, 64.
[39] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, σ. 64. Η ποτοποιία Καλλικούνη εξακολουθεί να υπάρχει ακόμη και σήμερα και να εξάγει τα προϊόντα της στις διεθνείς αγορές. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Δ. Χαροντάκης, «Οι καλαματιανοί ποτοποιοί», εφ. *Το Βήμα*, 10 Οκτωβρίου 1999.
[40] Στο ίδιο, σ. 66.
[41] Αναφορικά με τα βραβεία, διαβάζουμε στην εφημερίδα *Καλαματιανή*: «Το γνωστόν ενταύθα οινοπνευματοποιείον Καλλικούνη, τα προϊόντα της παραγωγής του οποίου τόσον είναι δικαίως φημισμένα ου μόνον ενταύθα, αλλά και πανταχού της Ελλάδος, δεύτερον ήδη έλαβε βραβείον, το της εν Βορδιγάλοις μόνης οίνων και οινοπνευματωδών ποτών εκθέσεως του 1895, εν ω εν τη εκθέσει του 1890 της αυτής πόλεως έχει λάβει έτερον χρυσούν. Επί πλέον εν τη τελευταία ταύτη εκθέσει επηνέθη και ο κατασκευαστής κ. Ν. Καλλικούνης. Προς συμπλήρωσιν δε της τιμής πολλοί των εν Βορδιγάλοις εμπορευομένων το είδος εζήτησαν την εκεί αντιπροσωπίαν του εργοστασίου. Τα εν τη τελευταία ταύτη εκθέσει εκτεθέντα και βραβευθέντα είδη είναι μαστιχόρακα, ρώμι, ηδύποτα εγχώρια και ευρωπαϊκά, κονιάκ, συρόπιον εκ σταφυλών άνευ ζυμώσεως και οίνοι ερυθροί ευώδεις και λευκοί αρητίνωτοι και ρητινίτης». (Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 7, 5 Νοεμβρίου 1895).

Αναφέρεται ακόμη στην εφημερίδα *Θάρρος* στις 27 Ιουλίου του 1900: «Ο πρώτος τετιμημένος οίκος Οινοπνευματοποιΐας εν Ελλάδι Ν. Γ. Καλλικούνη, αριθμεί 12 σταυρούς μεγάλης αξίας, 25 χρυσά μετάλλια και διπλώματα εκτός συναγωνισμού, εξάγων ετησίως 500.000 οκάδας ποτών και ηδυπότων περιζητήτων παντού. Το εργοστάσιον εκτελεί παραγγελίας δια την Ελλάδα, την Ανατολήν, την Ευρώπην και Αμερικήν. Εσχάτως ιδρύθη εν Αθήναις μέγα υποκατάστημα του εργοστασίου Καλλικούνη, εν τη οδώ Σταδίου αριθμ. 28, έναντι του Υπουργείου Οικονομικών, εν ω αμιλλώνται σπουδαίως η καλλιτεχνία και η πολυτέλεια με τα θεόγευστα ποτά»., (Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913)*, τομ. Α΄, Μεσσηνιακός Λόγος, Καλαμάτα 2003, σ. 67).

Όπως επισημαίνεται και στη γαλλική «Encyclopedie Contemporaine» της 29ης Μαρτίου του 1896, «το κατάστημα λιανικής πωλήσεως της ποτοποιίας στην Καλαμάτα το επισκέπτονται καθημερινώς από το πρωί ως το βράδυ 2.000 άτομα, τα οποία δοκιμάζουν τα προϊόντα της εταιρείας».[42] Κατά το 1900, επίσης, το ύψος της παρασκευής και της εξαγωγής των ποτών, των ηδύποτων και των οίνων ανερχόταν σε 300.000 οκάδες.[43]

Παράλληλα, αναφέρουμε και τα εργοστάσια οινοπνευματοποιίας του Διονυσίου Σταματελάκη (1864), των αδελφών Καλούλη (1884), των Τριανταφύλλου-Αγγελόπουλου, του Αθανάσιου Φοίφα, του Διονυσίου Στεφανούρη (1892), του Παναγιώτη Παχύ, του Γ. Ι. Παπαβασιλόπουλου, του Ψαλτήρα, του Ευσταθίου Δ. Γεντέκου (1890), της Εταιρείας Ζάννου και Ρως, που το 1904 μετονομάστηκε σε Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων κ.ά., τα οποία και λειτουργούσαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα.[44] Ας σημειωθεί ακόμη ότι, όπως αναφέρεται στο *Ημερολόγιο* του 1900, η ετήσια παραγωγή των εργοστασίων του Διονυσίου Σταματελάκη, των Αδελφών Καλούλη και των Τριανταφύλλου-Αγγελόπουλου ανέρχεται σε 200.000 οκάδες οινοπνεύματος.[45]

[42] Δ. Χαροντάκης, *ό. π.* Το 1897 ο δήμος του Παρισιού προσκάλεσε τον Ν. Καλλικούνη να λάβει μέρος ως κριτής ποτών και κρασιών στην έκθεση που θα διοργανωνόταν στην πόλη, ενώ στις 16 Φεβρουαρίου του 1900 ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ απένειμε στον ιδιοκτήτη της εταιρείας τον Σταυρό του Σωτήρος, προκειμένου να τον τιμήσει για τις υπηρεσίες που προσέφερε στην ελληνική βιομηχανία οινοπνευματωδών. (Στο ίδιο).
[43] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία….*, *ό. π.*, σ. 66.
[44] Στο ίδιο, σ. 66.
[45] *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, *ό .π.*, σ. 33.

Πίνακας 2. Ατμοκίνητα βιομηχανικά καταστήματα σε πόλεις-λιμάνια της Ελλάδας και στην Αθήνα κατά το 1876

Πόλη	Αριθμός Καταστημάτων	Δύναμη σε ίππους
Αθήνα	11	119
Πειραιάς	27	759
Σύρος	9	179
Πάτρα	7	111
Κέρκυρα	5	61
Καλαμάτα	3	58

Πηγή: Αλέξανδρος Μανσόλας, *Απογραφικαί πληροφορίαι περί των εν Ελλάδι ατμοκίνητων καταστημάτων*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1876, σ. ς΄

Α4. Εμπόριο

Σημαντικό ρόλο στην άνθηση της οικονομίας του νομού διαδραμάτισε και το εμπόριο, εξαγωγικό και εισαγωγικό. Η Καλαμάτα ήταν ένα αξιόλογο εξαγωγικό κέντρο που όφειλε την ανάπτυξή της στα παραδοσιακά αγροτικά προϊόντα της Μεσσηνίας. Τα προϊόντα που εξάγονταν ήταν μετάξι, σταφίδα, κουκούλια, λάδι, ελιές, σύκα, σιτάρι κ.ά., ενώ το εισαγωγικό εμπόριο αφορούσε κυρίως υφάσματα, άλευρα, καφέ, ζάχαρη.[46] Ας σημειωθεί ότι τόσο η νότια όσο και η κεντρική Πελοπόννησος τροφοδοτούνταν από το εισαγωγικό εμπόριο της μεσσηνιακής πρωτεύουσας.

Την πρώτη θέση ανάμεσα στα εξαγώγιμα προϊόντα κατείχε η σταφίδα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κατά το έτος 1875 εξήχθησαν από το λιμάνι της Καλαμάτας 4.629.155 λίτρες σταφίδας[47], ενώ το 1879 περίπου 30 εκατομμύρια λίτρες, εκ των οποίων τα 20 εξήχθησαν απευθείας στο εξωτερικό, ενώ τα 10 αποστάλθηκαν δια θαλάσσης στην Πάτρα προς εξαγωγή.[48]

[46] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, σ. 72, 77.
[47] Αλέξανδρος Μανσόλας, *Απογραφικαί πληροφορίαι περί Γεωργίας κατά το έτος 1875*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήναι 1875, σ. 33.
[48] Συναρέλλη Μαρία, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 135.

Η εμπορευματοποίηση της σταφίδας συνέτεινε από τη μια στην ενδυνάμωση της ακτοπλοΐας στη δυτική Πελοπόννησο και από την άλλη στην ενίσχυση των ανταλλαγών. Συγκεκριμένα, τα καΐκια της Καλαμάτας κατά την επιστροφή τους από την αχαϊκή πρωτεύουσα, όπου και είχαν παραδώσει τη σταφίδα, έφερναν μαζί τους εμπορεύματα που είχαν εισαχθεί στην πόλη της Πάτρας από το εξωτερικό, όπως υφάσματα, καπέλα, γάντια, σίδερο κ.ά. [49] Το ίδιο συνέβαινε και στην περίπτωση των ξένων πλοίων που προσέγγιζαν το λιμάνι της Καλαμάτας για να φορτώσουν σταφίδα. Ξεφόρτωναν εμπορεύματα που προέρχονταν από τις αγορές της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας (ζάχαρη, καφέ, μπακαλιάρο, παστά ψάρια, ξυλεία, δέρματα κλπ.). Ας αναφερθεί, επίσης, ότι το εισαγωγικό εμπόριο που διενεργούνταν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα ανερχόταν περίπου στα 12.000.000 δραχμές ανά έτος.[50]

Ένα από τα πιο σημαντικά εξαγώγιμα προϊόντα ήταν και τα σύκα, τα οποία προορίζονταν κατά κύριο λόγο για την Αυστροουγγαρία, τη Ρωσία και τη Γερμανία. Από το λιμάνι της μεσσηνιακής πρωτεύουσας, το 1878, εξήχθησαν 128.423 στατήρες σύκων, το 1884, 210.159 στατήρες και το 1899, 159.520 στατήρες. [51] Όπως πληροφορούμαστε, επίσης, από την εφημερίδα *Καθημερινή* τα μεσσηνιακά σύκα συμμετείχαν το 1899 σε Φυτοκομική Έκθεση που διοργανώθηκε από τον «Παρνασσό».[52]

Ας αναφερθούν ακόμη και οι εξαγωγές άλλων προϊόντων, που διεξήχθησαν από το λιμάνι της Καλαμάτας, όπως είναι αυτή του λαδιού (1896: 253.960 οκάδες, 1899: 435.597 οκάδες, των βελανιδιών (1889: 182.216 οκάδες, 1896: 277.352 οκάδες), του μεταξιού (1896: 11.000 οκάδες) και των αρνοδερμάτων (1896: 24.421 οκάδες, 1899: 14.500). [53]

Οι εξαγωγές των προϊόντων διενεργούνταν, μέχρι να ολοκληρωθούν τα έργα στο λιμάνι της Καλαμάτας, από το φυσικό λιμάνι του Αλμυρού, που απείχε 7χλμ. από τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα.[54] Η αυξανόμενη όμως εμπορική και οικονομική κίνηση της Καλαμάτας έφερε στην επιφάνεια την ανάγκη δημιουργίας λιμανιού στην πόλη. Το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση έγινε με την ίδρυση του Λιμενικού

[49] Στο ίδιο, σ. 135, 137.
[50] *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Καλαμάτα 1897, σ. 29 και *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, *ό. π.*, σ. 41.
[51] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, ό. π., σ. 76.
[52] Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 50, 2 Ιουλίου 1899.
[53] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 76.
[54] Στο ίδιο, σ. 72.

Ταμείου το 1868.[55] Τον Απρίλιο του 1872, η εφορευτική επιτροπή έλαβε την απόφαση να αναθέσει την σύνταξη τεχνικής μελέτης για την κατασκευή του λιμανιού στον Γάλλο τεχνικό και μηχανικό λιμένων Πασκάλ, με το θεμέλιο λίθο του λιμανιού να τίθεται τελικά το 1882.[56] Τα έργα ολοκληρώθηκαν γύρω στα 1900, με το λιμάνι να εξελίσσεται στο πιο πολυσύχναστο λιμάνι της Νοτίου Πελοποννήσου. Άλλωστε, διαμέσου του λιμανιού της Καλαμάτας διακινούνταν το εμπόριο όλης σχεδόν της Μεσσηνίας, καθώς και τμημάτων των νομών Λακωνίας Αρκαδίας και Ηλείας.[57]

Η θαλάσσια εμπορική συγκοινωνία διεξαγόταν με τα ελληνικά ατμόπλοια των εταιρειών «Νέας Ατμοπλοΐας», «Πανελληνίου», «Γουδή», «Τζων Διακάκη», καθώς και από πολλά ιστιοφόρα πλοία[58] Η συγκοινωνία στο εξωτερικό γινόταν με ατμόπλοια των γαλλικών «Μεσεζερή», των αυστροουγγρικών «Λόυδ», των ιταλικών «Ρουμπατίνο», της εταιρείας «Κουρτζή», της ατμοπλοϊκής εταιρίας Παντολέοντος και των ελληνικών της «Πανελληνίου».[59] Από τον Αύγουστο έως και τον Οκτώβριο προσέγγιζαν το λιμάνι της πόλης ξένα ατμόπλοια, κατά κύριο λόγο αγγλικά, τα οποία και παραλάμβαναν τα μεσσηνιακά προϊόντα και τα μετέφεραν στην Αμερική, τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Αγγλία, τη Ρωσία, όπως και σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη.

Το οδικό δίκτυο της Καλαμάτας, όπως και του νομού Μεσσηνίας, ήταν ελλιπές, με την κατάσταση να αρχίζει να βελτιώνεται σε κάποιο βαθμό μετά το 1870. Το γεγονός αυτό συνδέεται με την κρατική ωρίμανση, που σημειώθηκε εκείνη την περίοδο, στον κλάδο της οδοποιίας αλλά και με το ενδιαφέρον που επέδειξε ο Μεσσήνιος πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος.[60]

Η συγκοινωνία με τους γειτονικούς νομούς της Λακωνίας και της Αρκαδίας, όπως διαβάζουμε στο *Ημερολόγιο Ευνομίας του 1897*, γινόταν με αμαξιτή οδό και συγκεκριμένα η σύνδεση με τη Σπάρτη «δια βατής οδού».[61] Τον Φεβρουάριο του 1892 δόθηκαν στην κυκλοφορία οι γραμμές Καλαμάτας-Διαβολιτσίου (38 χλμ.) και Ασπροχώματος-Μεσσήνης (4,7 χλμ.).[62] Στα 1897, επίσης, η Καλαμάτα συνδεόταν με σιδηροδρομική γραμμή με τη Μεσσήνη και το Μελιγαλά, ενώ στις 17 Ιουλίου 1901

[55]Ανέστης Κ. Κωνσταντινίδης, «Το λιμάνι της Καλαμάτας», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001.
[56] Στο ίδιο.
[57] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, σ. 72.
[58]*Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, *ό. π.*, σ. 30.
[59] Στο ίδιο, σ. 30.
[60] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, σ. 82.
[61] *Ημερολόγιο Ευνομίας του έτους 1897*, *ό. π.*, σ. 31.
[62] Δημήτρης Σωφρονάς, «Η Καλαμάτα και το τραμ», *Ιστορικά* της εφ. *Ελευθεροτυπία*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα. Ο αστικός μετασχηματισμός», 6 Σεπτεμβρίου 2001, σ. 21.

εγκαινιάστηκε ο Σιδηροδρομικός Σταθμός της Καλαμάτας, με την πόλη να συνδέεται πλέον απευθείας με την Αθήνα.[63] Η έλλειψη επαρκούς οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου είχε σαν άμεσο αποτέλεσμα την ενίσχυση του ρόλου της ακτοπλοΐας στις μεταφορές.

Λόγω της ανοδικής πορείας που ακολούθησε το εξαγωγικό εμπόριο, είχαν αρχίσει από τον 19ο αιώνα να λειτουργούν στην Καλαμάτα τα προξενεία της Αγγλίας, της Αυστροουγγαρίας, του Βελγίου, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ισπανίας, της Ιταλίας, της Ολλανδίας, της Ρωσίας, της Σουηδίας, της Νορβηγίας και της Τουρκίας.[64]

[63] Στο ίδιο, σ. 21 και *Ημερολόγιο Ευνομίας του έτους 1897*, *ό. π.*, σ. 30, 31.
[64] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *ό. π.*, σ. 168.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Β1. Πληθυσμιακή εξέλιξη της Καλαμάτας 1856-1907

Ο 19ος αιώνας σήμανε την απαρχή μιας γενικότερης ανάπτυξης των πόλεων σε παγκόσμια κλίμακα, ανάπτυξη η οποία χωρίς υπερβολή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πραγματική έκρηξη. Συγκεκριμένα, ο παγκόσμιος αστικός πληθυσμός, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Paul Bairoch, πρέπει να υπερδιπλασιάστηκε κατά την περίοδο από τις αρχές του 14ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα, όταν από 31 εκατομμύρια το 1300 ανήλθε σε 87 εκατομμύρια το 1800. Η αύξηση σημείωσε μια σαφή επιτάχυνση τον 19ο αιώνα, στη διάρκεια του οποίου ο παγκόσμιος αστικός πληθυσμός τριπλασιάστηκε και ανήλθε σε 260 εκατομμύρια το 1900.[65] Οι ρυθμοί βέβαια ανάπτυξης των ευρωπαϊκών αστικών κέντρων ήταν σαφέστατα τελείως διαφορετικοί από εκείνους των πόλεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

Παρ' όλα αυτά, στη διάρκεια του 19ου αιώνα ο πληθυσμός του ελληνικού βασιλείου ακολούθησε μια συνεχή και σταθερή πορεία ανόδου. Μόνο κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού ανακόπηκαν οι ρυθμοί δημογραφικής αύξησης λόγω της πρωτοφανούς μαζικής υπερατλαντικής μετανάστευσης. Ας αναφερθεί ακόμη ότι η πληθυσμιακή ανάπτυξη των πόλεων κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα συναρτάται άμεσα με την επίδραση μιας σωρείας παραγόντων, όπως είναι ο αγροτικός εποικισμός, οι παλιννοστήσεις Ελλήνων του εξωτερικού, η είσοδος ξένων υπηκόων και η αστική έξοδος από τις μικρές πόλεις στις μεσαίες και αντίστοιχα από τις μεσαίες στις μεγάλες ή στην πρωτεύουσα.[66]

Ωστόσο, στον ελληνικό χώρο, όπως υπογραμμίζει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, δεν μπορούμε να μιλάμε για σημειούμενη αγροτική έξοδο. Και αυτό γιατί «ο μηχανισμός της αγροτικής εξόδου, στην κλασική και παγκόσμια αναγνωρίσιμη μορφή του, της διάλυσης δηλαδή των αγροτικών ισορροπιών και της μετατροπής των κατεστραμμένων αγροτών σε βιομηχανικούς εργάτες στην πόλη, δεν

[65] Jean- Luc Pinol, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα, 2002, σ. 11.
[66] Παναγιώτα Καλόγρη, Βάσιας Τσοκόπουλος, *ό. π.*, σ. 431, 432.

ελειτούργησε στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας».[67] Η ελληνική πόλη τόσο στα πλαίσια του αγροτικού εποικισμού όσο και σε εκείνα της υπερατλαντικής μετανάστευσης «είδε να περνά από μπροστά της το νέο "εν δυνάμει" προλεταριάτο, χωρίς να μπορεί να το εμπλέξει η ίδια σε μια δική της αναπτυξιακή προοπτική» και να επωφεληθεί από αυτό.[68]

Πριν περάσουμε στην ανάλυση του πληθυσμιακών δεδομένων της πόλης της Καλαμάτας, θεωρώ σκόπιμο, προκειμένου να γίνει μια σύγκριση, να αναφέρω την πληθυσμιακή εξέλιξη των αστικών κέντρων-λιμανιών της χώρας, όπως και της Αθήνας, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όπου και συντελούνται οι πρώτες συστηματικές απογραφές του πληθυσμού. Η πληθυσμιακή διόγκωση των πόλεων αυτών είναι έκδηλη στον πίνακα που ακολουθεί, με εμφανείς όμως διαφοροποιήσεις ως προς τα ποσοστά της δημογραφικής μεταβολής από πόλη σε πόλη. Άλλωστε, ο «τύπος της κοινωνίας», ο βαθμός αστικοποίησης και οι οικονομικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα σε κάθε πόλη καθορίζουν κατά συνέπεια και τη δημογραφική συμπεριφορά της.[69] Η μελέτη, λοιπόν, των δημογραφικών δεδομένων μιας πόλης καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική, καθώς η σχέση ανάμεσα στις δημογραφικές εξελίξεις και τις αλλαγές στην οικονομική και την κοινωνική ζωή είναι αιτιακή.

[67] Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος*, Β΄ τόμος, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1985, σ. 521, 522.
[68] Στο ίδιο, σ. 523.
[69] Ματίνα Ναούμη, «Οικογένεια και πόλη. Η περίπτωση της Ερμούπολης», στο Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος – 20ός αιώνας)*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 502.

Πίνακας 3. Πληθυσμός των κυριότερων λιμανιών της χώρας και της Αθήνας 1856-1907

Πόλη	1856	1861	1870	1879	1889	1896	1907
Πειραιάς	6.057	6.452	10.963	21.055	34.327	42.169	71.505
Ερμούπολη	16.830	18.511	20.996	21.245	22.104	18.760	18.131
Πάτρα	15.131	18.342	19.641	25.494	33.529	37.985	37.723
Αθήνα	30.969	41.298	44.510	63.374	107.251	111.466	167.479
Καλαμάτα	4.525	6.292	6.327	7.609	10.696	14.298	13.123

Πηγή: Μιχαήλ Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α΄, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Αθήνα 1973-1974, σ. 19, 22, 24, 26, 28, 31, 35, 38, 41, 44, 46, 50, 67, 86, 96, 108, 109, 129, 142, 152, 174, 175, 197, 210, 220, 263, 264, 277, 293, 308.

Στην περίπτωση της Καλαμάτας, η οικονομική ακμή που γνώρισε η πόλη λόγω της ζωηρής εμπορικής κίνησης και της βιομηχανικής ανάπτυξης αντικατοπτρίζεται και στην ανοδική πορεία του πληθυσμού της. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα στατιστικά στοιχεία του Υπουργείου Εσωτερικών, ο πληθυσμός της μεσσηνιακής πρωτεύουσας από το 1856 μέχρι και το 1907 τριπλασιάστηκε (1856: 4.526 κάτοικοι και 1907: 13.123 κάτοικοι). Επομένως, η μεγαλύτερη πληθυσμιακή αύξηση (55,7%) σημειώθηκε στη διάρκεια της εικοσαετίας 1870-1890, γεγονός που συνδέεται με την αύξηση της εσωτερικής μετανάστευσης από τις αγροτικές περιοχές προς τις πόλεις και τις κωμοπόλεις αλλά και με την ακμή της αμπελουργίας, που είχε σαν αποτέλεσμα να αναπτυχθεί μια έντονη οικονομική δραστηριότητα στις πόλεις, και ιδιαίτερα στις πόλεις-λιμάνια, όπως είναι και η Καλαμάτα. Άλλωστε, οι πόλεις που δραστηριοποιήθηκαν στον τομέα των εμπορευματικών καλλιεργειών, καθώς και σ' αυτόν του εξαγωγικού εμπορίου αναπτύχθηκαν με ταχύτερους ρυθμούς σε σύγκριση με άλλα αστικά κέντρα. Όπως υπογραμμίζει και η Λίλα Λεοντίδου, το εμπόριο της σταφίδας αποτέλεσε τη βασική κινητήρια δύναμη του «αγροτικού εποικισμού», με

την οικονομική δραστηριότητα και την πολιτική ισχύ να μεταφέρονται από τα χωριά στις πόλεις, κατά βάση στα λιμάνια.[70]

Οι γεωργικές δραστηριότητες με εμπορευματικό χαρακτήρα, όπως είναι κυρίως η σταφιδοκαλλιέργεια, αλλά και η σηροτροφία, η αμπελουργία, η ελαιοκομία και η καπνοκαλλιέργεια, που, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αναπτύχθηκαν και στην πόλη της Καλαμάτας, πρόσφεραν σημαντικές ευκαιρίες όχι μόνο για εποχική αλλά και για μόνιμη εργασία.[71] Το γεγονός αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να μετακινηθούν και προς τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα πληθυσμοί των ορεινών χωριών της Πελοποννήσου και των νησιών του Ιονίου, προκειμένου να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο στην περίπτωση της μόνιμης εγκατάστασης αλλά και να συμπληρώσουν τα εισοδήματα των οικογενειών τους στην περίπτωση της εποχικής εργασίας. Ας σημειωθεί ακόμη ότι η κρίση της σταφιδικής οικονομίας έπληξε ιδιαίτερα τους πληθυσμούς αυτούς, το μεγαλύτερο ποσοστό των οποίων επέλεξε ως εναλλακτική λύση την υπερατλαντική μετανάστευση.

Τα καλαματιανά προικοσύμφωνα καθρεφτίζουν την εισροή νέων κατοίκων στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα. Όπως γίνεται αντιληπτό από τη μελέτη της Αναστασίας Μηλίτση-Νίκα και της Χριστίνας Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη πάνω στα προικοσύμφωνα της περιόδου 1891-1900, το μεγαλύτερο ποσοστό των μελλονύμφων προερχόταν από την πόλη της Καλαμάτας και τα γύρω προάστια και χωριά.[72] Η μετακίνηση αυτή ενίσχυσε το φαινόμενο της αστυφιλίας, φαινόμενο που χαρακτήριζε εκείνη την περίοδο τον ευρύτερο ελληνικό χώρο και επιτάχυνε τους ρυθμούς αστικοποίησης της πόλης.

Επίσης, η γεωγραφική προέλευση των μαθητών στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, όπως αυτή προκύπτει από τα μαθητολόγια των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων του νομού, υποδηλώνει και αυτή με τη σειρά της την κινητικότητα του πληθυσμού στα τέλη του 19ου αιώνα. Συγκεκριμένα, το ποσοστό των επήλυδων μαθητών που εισέρευσε στα μέσα σχολεία της Καλαμάτας

---

[70] Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 57.

[71] Σωκράτης Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914), επιμέλεια Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, Αθήνα 2006, σ. 133.

[72] Το 17,03% των νυφών προερχόταν από διάφορες περιοχές του νομού Μεσσηνίας, του νομού Λακωνίας, της ορεινής Αρκαδίας και της υπόλοιπης Ελλάδας, ενώ το 14,32% των γαμπρών που εγκαταστάθηκαν στην Καλαμάτα από τη Μεσσηνία, τη Λακωνία, την Αρκαδία, την Αττική, τα νησιά, την Ήπειρο και άλλα μέρη. Οι εκτιμήσεις αυτές προέρχονται από το βιβλίο της Αναστασίας Μηλίτση-Νίκα και της Χριστίνας Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Καλαματιανά προικοσύμφωνα 1891-1900*, Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2007, σ. 83, 85, 86.

ανερχόταν στο 22% με 23% και επρόκειτο κατά κύριο λόγο για Λάκωνες.[73] Ωστόσο, ας σημειωθεί ότι η κοινωνική προέλευση των ξένων μαθητών ήταν κυρίως αστική, με υψηλά τα ποσοστά των παιδιών των στρατιωτικών και των δημοσίων υπαλλήλων, οι μετακινήσεις των οποίων ήταν πολύ συχνές. Το ποσοστό των ξένων μαθητών με αγροτική προέλευση ήταν σημαντικά μικρότερο.[74]

Από το 1896 όμως μέχρι και το 1907 παρατηρήθηκε μείωση του πληθυσμού (8,2%), μείωση στην οποία συνέβαλε καταλυτικά η σταφιδική κρίση και το μεταναστευτικό ρεύμα που αυτή προκάλεσε. Συγκεκριμένα, κατά τις αρχές τις δεκαετίες του 1890 κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα μαζικά μεταναστευτικά ρεύματα προς την Αμερική αλλά και προς την Αθήνα και τον Πειραιά, φαινόμενο που κατά το διάστημα 1902-1903 έχει λάβει ανησυχητική τροπή, κατά βάση η μετανάστευση προς την Αμερική, όπως πληροφορούμαστε και από μια σειρά άρθρων της καλαματιανής εφημερίδας *Θάρρος*.[75] Στο φαινόμενο όμως της υπερπόντιας μετανάστευσης θα αναφερθούμε εκτενώς στο επόμενο υποκεφάλαιο.

Σε γενικές γραμμές, η ίδια περίπου τάση με την πληθυσμιακή εξέλιξη της πόλης της Καλαμάτας είναι διακριτή και στις πρωτεύουσες των υπόλοιπων δήμων της επαρχίας Καλαμάτας.[76]

[73] Τις πληροφορίες αυτές δανειζόμαστε από τη μελέτη της Αναστασίας Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία*…., *ό. π.*, σ. 171, 172.
[74] Στο ίδιο, σ. 173.
[75] Στο ίδιο, σ. 52.
[76] Η επαρχία Καλαμών περιελάμβανε πέντε δήμους: το δήμο Καλαμών με πρωτεύουσα την Καλαμάτα, το δήμο Θουρίας με πρωτεύουσα τη Θουρία (Καμάρι), το δήμο Αρίου με πρωτεύουσα την Ασλάναγα, το δήμο Αμφείας με πρωτεύουσα τα Αρφαρά και τέλος το δήμο Αλαγονίας με πρωτεύουσα τη Σίτσοβα. (Μιχαήλ Χουλιαράκης, *ό. π.*, σ. 96, 97).

Πίνακας 4. Πληθυσμός των πρωτευουσών των δήμων της επαρχίας Καλαμάτας (πλην Καλαμάτας)

	1856	1861	1870	1879	1889	1896	1907
Δήμος Θουρίας (Πρωτεύουσα Θουρία ή αλλιώς Καμάρι)	572	531	1.347	1.583	1.622	1.524	1.557
Δήμος Άριος (Πρωτεύουσα Ασλάναγα)	186	1.220	1.425	1.775	1.927	2.037	1.880
Δήμος Αμφείας (Πρωτεύουσα Αρφαρά)	575	982	1.057	1.337	1.663	1.596	1.584
Δήμος Αλαγονίας (Πρωτεύουσα Σίτσοβα)	1.221	515	1.186	1.393	1.075	969	910

Πηγή: Μιχαήλ Χουλιαράκης, *ό. π.*, σ. 24, 44, 96, 97, 142, 143, 210, 211, 293,. Βλ. επίσης Υπουργείον των εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861, προλεγόμενα-επιμέλεια ανατύπωσης Γιάννης Μπαφούνης, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, Μανσόλας Αλέξανδρος, Statistique de la Grece: Recensement de la population en 1870: Expose sur les resultas du recensement, Ελλάς – Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Athenes 1874, Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*, Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1881, σ. 115, 116, Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός κατά την απογραφή της 15ης και 16ης Απριλίου 1889*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1890, σ. 11, 12. Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 17ης και 18ης Οκτωβρίου 1896*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1897, σ. 99, 100. Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, *Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του*

Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, επιμέλεια Γεωργίου Χωματιανού (Τμηματάρχου του Υπουργείου, Διευθυντού της Υπηρεσίας της απογραφής), τ. Β΄, Τυπογραφείο Μιχαήλ Νικολαΐδου, Αθήνα 1909, σ. 391, 392.

Β2.Υπερπόντια μετανάστευση

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, από το 1896 μέχρι και το 1907 παρατηρήθηκε μείωση του πληθυσμού της πόλης της Καλαμάτας, γεγονός το οποίο σχετίζεται άμεσα με την έκρηξη, που σημειώθηκε εκείνη την περίοδο, του μεταναστευτικού ρεύματος προς τις υπερπόντιες χώρες και ιδιαίτερα προς τις Η.Π.Α., καθώς και προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας.

Οι πρώτες αναχωρήσεις για την Αμερική ανιχνεύονται κατά το διάστημα 1880-1890, στις αρχές όμως του εικοστού αιώνα το φαινόμενο της υπερπόντιας μετανάστευσης είχε λάβει επιδημικό χαρακτήρα. Ο μεταναστευτικός αυτός πυρετός αποτέλεσε κομμάτι του ευρωπαϊκού μεταναστευτικού ρεύματος που είχε αρχίσει να διογκώνεται κατά το ίδιο χρονικό διάστημα και είχε ως κατεύθυνση τις υπερπόντιες χώρες.

Το κύριο σώμα των μεταναστών προερχόταν από την Πελοπόννησο, με τους νομούς Μεσσηνίας, Αρκαδίας και Λακωνίας να διεκδικούν τις πρώτες θέσεις. Οι βαθύτερες αιτίες της μαζικότητας του μεταναστευτικού ρεύματος πρέπει να αναζητηθούν κατά κύριο λόγο στην κρίση της σταφιδικής οικονομίας και την οικονομική δυσπραγία που αυτή είχε ως επακόλουθο, και, κατ' επέκταση, στις συχνές σιτοδείες ή αγροτικές καταστροφές, στην έξαρση της τοκογλυφίας, στη βαριά φορολογία, στις οικονομικές υποχρεώσεις που συνεπαγόταν η θεσμοποιημένη προίκα, στις συχνές επιστρατεύσεις και στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.[77] Αξιοσημείωτο είναι ότι τα ποσοστά των ανυπότακτων και των φυγόστρατων είναι σημαντικά αυξημένα στις σταφιδοφόρες επαρχίες.[78]

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι η στασιμότητα όλων των κλάδων γύρω από την παραγωγή και την εμπορία της σταφίδας από το 1893 και μετά περιόρισε από τη μια τη ζήτηση των εποχικών εργατών και από την άλλη ανέκοψε τον αγροτικό

[77] Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *ό. π.*, σ. 73.
[78] Θανάσης Καλαφάτης, 1880-1920 «Η Πρώτη εν Αμερική Μετανάστευσις», 2/5/2004, εφ. *Καθημερινή*.

εποικισμό. [79] Για το λόγο αυτό τα μεγαλύτερα ποσοστά μετανάστευσης παρατηρήθηκαν όχι τόσο στις ίδιες τις σταφιδοπαραγωγές επαρχίες αλλά στις περιοχές που τις τροφοδοτούσαν με εργατική δύναμη, όπως είναι τα ορεινά χωριά της Πελοποννήσου και τα νησιά του Ιονίου.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Αλέξανδρος Κιτροέφ, τα αίτια της ελληνικής υπερατλαντικής μετανάστευσης και της εμφάνισής της τη δεδομένη χρονική στιγμή θα πρέπει να συσχετισθούν με την σύμπτωση τριών παραγόντων, της δυνατότητας δηλαδή εύρεσης εργασίας και των ευκαιριών για οικονομική ευημερία στις χώρες υποδοχής, των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών που επικρατούσαν στις χώρες από τις οποίες μετανάστευαν και της επιθυμίας και της δυνατότητας αυτών των ανθρώπων να μεταναστεύσουν. [80] Οι δύο πρώτοι παράγοντες είναι γνωστοί ως παράγοντες «έλξης» και «ώθησης» και στην περίπτωση του ελληνικού φαινομένου αντικατοπτρίζουν το ευνοϊκό οικονομικό περιβάλλον που κυριαρχούσε στις Η.Π.Α. και το αντίστοιχο αρνητικό περιβάλλον που επικρατούσε στην Ελλάδα.

Τη μεγαλύτερη ώθηση στο μεταναστευτικό ρεύμα έδωσε η σταφιδική κρίση. Άλλωστε, ο βασικός όγκος των μεταναστών προερχόταν από τα αγροτικά στρώματα των σταφιδοκαλλιεργητών. Συγκεκριμένα επρόκειτο για μικρομεσαίους αγρότες. Αναφορικά με τη γεωγραφική προέλευση των μεταναστών, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το μεταναστευτικό ρεύμα ξεκίνησε από την Πελοπόννησο, τα Ιόνια Νησιά και τη Δυτική Στερεά Ελλάδα, αργότερα όμως επεκτάθηκε και στη Θεσσαλία και τις νησιωτικές περιοχές του Αιγαίου, καλύπτοντας κατ' αυτό τον τρόπο ολόκληρη την Ελλάδα. [81]

Κύριος προορισμός, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, αποτέλεσαν οι Η.Π.Α., με τον αριθμό των μεταναστών να ανέρχεται κατά τη δεκαετία 1891-1900 σε 15.979. [82] Μετά τον πόλεμο του 1897 το φαινόμενο άρχισε να παίρνει ιδιαίτερες διαστάσεις και αυτό γιατί κατά την περίοδο 1901-1910 έφυγαν από την Ελλάδα 167.519 άτομα, περίπου το ένα τέταρτο του ενήλικου ανδρικού πληθυσμού της χώρας. [83] Από το 1880 και μετά, Έλληνες μετανάστες κατευθύνθηκαν σε χώρες της Αφρικής και της Δυτικής Ευρώπης, αλλά το μεγαλύτερο ποσοστό των μεταναστών

[79] Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία 19ος -20ός αιώνας…*, *ό. π.*, σ. 89.
[80] Αλέξανδρος Κιτροέφ, «Η υπερατλαντική μετανάστευση», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α1, *1900-1922 Οι απαρχές*, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, σ. 132.
[81] Στο ίδιο, σ. 142, 143.
[82] Μπάμπης Μαρκέτος, *Οι Ελληνοαμερικανοί. Ιστορία της ελληνικής ομογένειας των Η.Π.Α.*, Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας, Παπαζήσης, Αθήνα 2006, σ. 57.
[83] Στο ίδιο, σ. 58.

απορροφούσαν οι Η.Π.Α., ειδικά από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και μετά.[84]

Η συντριπτική πλειονότητα των μεταναστών ήταν άνδρες, ενώ και η αναλογία των γυναικών αρχίζει να αυξάνεται με την πάροδο του χρόνου. Σύμφωνα με στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (ΕΣΥΕ), το 1896 στους 100 μετανάστες, οι 2,4 ήταν γυναίκες, το 1906 3,7 και το 1910 6,5.[85]

Πίνακας 5. Η μετανάστευση προς τις Η.Π.Α. κατά φύλο την περίοδο 1890-1910

Στους 100 μετανάστες				
	Πραγματικός Πληθυσμός		Πληθυσμός επί %	
Έτος	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
1890	464	60	88,5	11,5
1891	1.040	65	94,2	5,8
1892	604	56	91,5	8,5
1893				
1894				
1895				
1896	2.124	51	97,6	2,4
1897	546	25	97,6	2,4
1898	2.246	93	95,6	4,4
1899	2.263	132	96,0	4,0
1900	3.655	118	96,9	3,1
1901	5.754	165	97,2	2,8
1902	7.854	261	96,8	3,2
1903	13.885	491	96,6	3,4
1904	12.106	519	95,9	4,1

[84] Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης παλιννόστησης*, Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας (ΙΜΕΟ), Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ), Αθήνα 1986, σ. 100.
[85] Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από το άρθρο του Θανάση Καλαφάτη, *ό. π.*

1905	11.586	558	95,4	4,6
1906	22.266	861	96,3	3,7
1907	44.647	1.636	96,5	3,5
1908	26.972	1.836	93,6	6,4
1909	18.738	1.524	92,5	7,5
1910	36.580	2.555	93,5	6,5

Πηγή: Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, *ό. π.*, σ. 63

Οι ηλικίες 15-44 εμφανίζουν τη μεγαλύτερη συμμετοχή, όπως προκύπτει από την μελέτη της ηλικιακής σύνθεσης του μεταναστευτικού ρεύματος. Άξιο αναφοράς είναι ότι την περίοδο 1906-1910 η ηλικιακή αυτή ομάδα κάλυπτε το 96,2% των μεταναστών.[86] Οι μετανάστες κάτω των 14 ετών παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά σε σχέση με εκείνους των 45 και άνω, κάτι που καταδεικνύει την εγκατάλειψη της χώρας όχι μόνο από τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό της αλλά και από τον μελλοντικό οικονομικά ενεργό πληθυσμό της, καθώς και την παιδική εκμετάλλευση.[87]

Το γεγονός αυτό οδήγησε την Αμερικανική κυβέρνηση να λάβει δρακόντεια μέτρα, προκειμένου να αναχαιτιστεί η υπερπόντια μετανάστευση των ανηλίκων. Συγκεκριμένα, με νόμο του 1907 απαγορεύτηκε η είσοδος παιδιών κάτω των 16 ετών που δεν συνοδεύονταν από τους γονείς τους.[88] Παρ' όλα αυτά, το φαινόμενο περιορίστηκε αλλά όχι σε σημαντικό βαθμό. Και αυτό γιατί, «τα παιδιά έρχονταν δήθεν με τον "πατέρα" τους, κάποιον ενήλικο συγχωριανό τους που ανελάμβανε να παίξη τον ρόλο αυτό μιας και το εν Αμερική "αφεντικό" ανελάμβανε να του πληρώση και τα δικά του έξοδα».[89]

Ήδη από το 1902, ο Τύπος της Μεσσηνίας είχε αρχίσει να κάνει λόγο για το «ακατάσχετον ολονέν ρεύμα των μεταναστεύσεων εις τον νέον κόσμον» και να τονίζει ότι «παρατηρείται μεγάλη αραίωσις νέων».[90] Παράλληλα, παρότρυνε «ν' αποστείλη η Κυβέρνησις εν Αμερική πλοίον ίνα περισυνάξη τους νεοσσούς εις την

[86] Στο ίδιο.
[87] Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, *ό. π.*, σ. 70.
[88] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 128.
[89] Μπάμπης Μαρκέτος, *ό. π.*, σ. 35.
[90] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 128.

μητρικήν των στέγη».[91] Είναι εμφανές, λοιπόν, ότι η μετανάστευση, εξωτερική αλλά και εσωτερική, συνδέεται άρρηκτα και με τη μείωση του αριθμού των μαθητών των Ελληνικών σχολείων του νομού που παρατηρείται τη συγκεκριμένη περίοδο. Από το 1908 και μετά, ο αριθμός των μαθητών εμφανίζει σταδιακή αύξηση, που πιθανότατα σχετίζεται με το μεταναστευτικό νόμο του 1907 και τα εμπόδια που είχαν θεσπίσει οι αμερικανικές αρχές.

Πίνακας 6. Η μετανάστευση προς τις Η.Π.Α κατά ηλικιακές ομάδες 1899-1910

Έτη	Κάτω των 14	15-44	45 και άνω	Σύνολο	Κάτω των 14 (%)	15-44 (%)	45 και άνω (%)
1899-1900	701	5.314	153	6.168	11,4	86,1	2,5
1901-1905	3.429	48.822	928	53.179	6,4	91,8	1,8
1906-1910	4.224	151.704	1.687	157.615	2,7	96,2	1,1

Πηγή: Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, *ό. π.*, σ. 69.

Οι περισσότεροι μετανάστες ήταν άγαμοι. Ο άγαμος μετανάστης, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, εργαζόταν με σκοπό να στηρίξει οικονομικά την οικογένειά του και ιδιαίτερα τα ασθενέστερα μέλη της. Από την άλλη, όσοι ήταν έγγαμοι συνήθως μετανάστευαν χωρίς την οικογένειά τους, η οποία, σε κάποιες περιπτώσεις ακολουθούσε στη συνέχεια.

Αναφορικά με το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το ποσοστό αναλφάβητων ανδρών μεταναστών υπολογίζεται σε 28% το 1895[92] και σε 25% κατά την περίοδο 1900-1914, ενώ η αναλογία των αγράμματων

[91] Στο ίδιο, σ. 128.
[92] Σε σύγκριση με μετανάστες άλλων χωρών, το ποσοστό των αναλφάβητων Ελλήνων μεταναστών το 1895 άγγιζε υψηλότερα επίπεδα από του Βελγίου (14%), της Γαλλίας (4%), της Αγγλίας (7%), αλλά

Ελλήνων πάνω 10 ετών ήταν το 1907 61% και των αγράμματων ανδρών 40%.[93] Κατά συνέπεια, η μορφωτική στάθμη εκείνων που επέλεξαν να αποδημήσουν βρισκόταν κάτω από τον μέσο όρο του αναλφαβητισμού της χώρας.

Η φυγή των μεταναστών γινόταν κατά κύριο λόγο από τα λιμάνια του Πειραιά, της Πάτρας, ενώ από το 1905 είχε καθιερωθεί ατμοπλοϊκή συγκοινωνία από την Καλαμάτα προς τη Νέα Υόρκη, έτσι ώστε να γίνει πιο εύκολη η μετανάστευση των Μεσσήνιων.[94]

Η καλαματιανή εφημερίδα *Θάρρος* υπογράμμιζε σε άρθρα της τους κινδύνους που εγκυμονούσε η μετανάστευση τόσο σε οικονομικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Εξέχουσα θέση στην αρθρογραφία της κατείχε η περιγραφή των άθλιων συνθηκών που αντιμετώπιζαν οι μετανάστες στην Αμερική, προκειμένου να λειτουργήσει αυτή αποτρεπτικά και να ανακόψει τις ανησυχητικές διαστάσεις που είχε πάρει το μεταναστευτικό ρεύμα στο γύρισμα του αιώνα.[95]

Και οι Πρόξενοι της Ελλάδας στις Ηνωμένες Πολιτείες με εκθέσεις τους προς την ελληνική κυβέρνηση διεκτραγωδούσαν τα βάσανα των μεταναστών: «Οι εν ταις Ηνωμένας Πολιτείας ημέτεροι Πρόξενοι απέστειλαν προς το Υπουργείον των Εξωτερικών μακροσκελείς εκθέσεις, εν αις περιγράφεται ως οικτρά η κατάστασις των εις Αμερικήν μεταναστευόντων Ελλήνων.

Οι Πρόξενοι αναφέρουν εις τας εκθέσεις των, ότι πολλοί των εσχάτως μεταναστευσάντων δεν κατώρθωσαν να εύρωσιν εργασίας και αφού εδαπάνησαν όσα χρήματα είχον μαζί των, ψωμίζονται από τους συμπολίτας των ή αναγκάζονται να εργάζωνται εις κοπιωδεστάτας εργασίας, αντί ελαχίστης αμοιβής».[96]

Στις αντίξοες συνθήκες που αντιμετώπιζαν οι Έλληνες μετανάστες φτάνοντας στην Αμερική έρχεται να προστεθεί και η ρατσιστική μεταχείριση από τη μεριά του αυτόχθονος πληθυσμού, με τα κρούσματα ρατσισμού εναντίον τους να πυκνώνουν ολοένα και περισσότερο.

ήταν πιο χαμηλό από εκείνο των χωρών μαζικής μετανάστευσης, όπως είναι η Ιταλία (53%), η Πολωνία (36%), η Αυστρία-Ουγγαρία (37%). (Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, *ό. π.*, σ. 106).

[93]Τα στοιχεία δανειζόμαστε από το βιβλίο της Ήρας Έμκε-Πουλοπούλου, *ό. π.,* σ. 106.

[94] Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες…*, *ό. π.*, σ. 129.

[95]Ελένη Δ. Μπελιά, ό. π., σ. 266. Παραθέτω επίσης τους αριθμούς των φύλλων της εφημερίδας *Θάρρος* που ασχολήθηκαν με το καίριο θέμα της μετανάστευσης: αρ. 431 (1900), 565, 576 (1901), 865, 880, 882, 884 (1902), 1176, 1271 (1903), 1814, 1860, 1976 (1905), 2341 (1906), 2384, 2442-2445, 2459 (1907), 2672, 2673, 2676, 2708, 2709, 2713, 2718, 2728 (1908), 3256, 3272, 3273, 3285 (1909). Φαίνεται, λοιπόν, ότι το ζήτημα της μετανάστευσης έγινε αντικείμενο ευρείας συζήτησης από τις στήλες της εφημερίδας. Στο ίδιο, σ. 276.

[96] Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *ό. π.*, σ. 87.

Για την αντιμετώπιση της αθρόας μετανάστευσης, στις αρθρογραφίες των εφημερίδων τονίζεται ως απαραίτητη ενέργεια η άμεση επέμβαση του κράτους με τη λήψη από την πλευρά του μέτρων που θα δώσουν λύσεις στη δημογραφική αυτή αιμορραγία. Πράγματι, το 1902 η τότε Κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι θα προχωρήσει στη λήψη μέτρων κατά του μεταναστευτικού φαινομένου, μέτρα όμως τα οποία αποδείχτηκαν στην πράξη αναιμικά.

Οι τοπικές εφημερίδες της εποχής αρχίζουν να κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου, όταν στη διάρκεια του 1903 βλέπουν τα χωριά των επαρχιών Καλαμών και Μεσσήνης να ερημώνουν σε τέτοιο σημείο που να μην υπάρχουν εργατικά χέρια να απασχοληθούν στις αγροτικές εργασίες: «Και εν τη επαρχία Καλαμών και εν τη γείτονι της Μεσσήνης το ρεύμα της μεταναστεύσεως εγενικεύθη πλέον και χωρία ολόκληρα έρημα σχεδόν κατέστησαν εργατικών χειρών. Η κίνησις εν τω Νομαρχιακώ καταστήματι κατά τας παρελθούσας ημέρας εις άκρον υπήρξεν καθ' ομάδας προσερχομένων των μεταναστών δια την έκδοσιν διαβατηρίων…».[97]

Χαρακτηριστικό είναι ακόμη ότι τον Μάρτιο του 1903 οι αστυνομικές αρχές απαγόρευσαν σε πρακτορεία του Πειραιά την έκδοση ενός σημαντικού αριθμού εισιτηρίων, τα οποία επρόκειτο να προμηθευτεί ο αγροτικός πληθυσμός της Πελοποννήσου.[98] Την ίδια περίοδο, το Υπουργείο Εσωτερικών προχώρησε στην κατάρτιση νομοσχεδίου «Περί περιορισμού της ετήσιας μετανάστευσης», οι διατάξεις του οποίου προέβλεπαν την απαγόρευση αποδημίας όσων δεν είχαν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις.[99] Είναι σαφής, λοιπόν, η πρόθεση των συντακτών του συγκεκριμένου νομοσχεδίου, που δεν είναι άλλη από τον μετριασμό του φαινομένου της μετανάστευσης νέων ανθρώπων, που προέρχονταν, κατά κύριο λόγο, από το χώρο της υπαίθρου. Ωστόσο, η φυγή προς τις υπερπόντιες χώρες συνεχιζόταν με αμείωτους ρυθμούς.

Γι' αυτό και η εφημερίδα *Θάρρος* επέκρινε δριμύτατα την Κυβέρνηση που καθόταν άπραγη μπροστά στην ακατάσχετη αύξηση του μεταναστευτικού κύματος και δεν δίσταζε να δίνει ακόμη και οδηγίες προκειμένου να διευκολύνει τους μετανάστες: «Το Υπουργείον των Εσωτερικών τηλεγραφικώς διέταξε σήμερον τον Νομάρχην ίνα παραγγείλει εις τα υπό την δικαιοδοσίαν του αστυνομικάς Αρχάς των πρωτευουσών και παραλίων πόλεων, ίνα αμέσως εκδώσωσιν αστυνομικήν διάταξιν

[97] Στο ίδιο, σ. 118.
[98] Μανώλης Χουμεριανός, *Αγροτική κρίση και κοινωνική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο. 1893-1905*, διδακτορική διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2000, σ. 89.
[99] Στο ίδιο, σ. 89.

περί των διδομένων προς τους μετανάστας εισιτηρίων ομοίαν με την υπό της Διευθύνσεως της Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς εκδοθείσαν».[100]

Από το 1909 και μετά αρχίζει να περιορίζεται η ένταση του μεταναστευτικού ρεύματος και να ανοίγει ο δρόμος της παλιννόστησης για πολλούς Έλληνες μετανάστες, ανάμεσα στους οποίους υπήρξαν και πολλοί Μεσσήνιοι. Η οικονομική κρίση που είχε ξεσπάσει στην Αμερική την περίοδο εκείνη είχε ως αποτέλεσμα πλήθος μεταναστών να περιέλθει σε δεινή οικονομική κατάσταση, η οποία, όπως μας πληροφορεί η Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, περιγράφεται σε πολλά φύλλα της καλαματιανής εφημερίδας *Θάρρος*.[101]

Η μετανάστευση λειτούργησε σαν μια διέξοδος απέναντι στην κοινωνική κρίση που είχε κάνει την εμφάνισή της στον ελληνικό χώρο κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού. Οι διαστάσεις όμως που έλαβε είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην οικονομική ζωή της χώρας, δημιουργώντας ιδιαίτερα προβλήματα τόσο στο βιομηχανικό όσο και στο γεωργικό τομέα, που βίωσαν έντονα την έλλειψη των εργατικών χεριών.[102] Παρ' όλα αυτά, συνέτεινε στην εκτόνωση του προβλήματος της υποαπασχόλησης που δημιούργησε η κρίση της σταφιδικής οικονομίας, ανακουφίζοντας παράλληλα και τις δημογραφικές πιέσεις που παρουσιάστηκαν στον αγροτικό χώρο, ενώ ενίσχυσε, μέσω των μεταναστευτικών εμβασμάτων, τα εισοδήματα των οικογενειών που παρέμεναν στην πατρίδα.[103] Για ένα σημαντικό αριθμό οικογενειών η μετανάστευση δεν αποτελούσε μόνο μια αμυντική λύση ανάγκης αλλά εγγραφόταν σε μια επιθετική στρατηγική, με απώτερο στόχο την βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου. Τα μεταναστευτικά εμβάσματα συνέβαλαν ιδιαίτερα στον περιορισμό του φαινομένου της τοκογλυφίας αλλά και στην ενδυνάμωση του εξωτερικού ισοζυγίου πληρωμών.

---

[100] Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *ό. π.*, σ. 119.
[101] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 130.
[102] Κωστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, Εξάντας, Αθήνα 1994, σ. 162.
[103] Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία 19ος- 20ός αιώνας…*, *ό. π.*, σ. 89, 90.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ

Γ1. Οι απογραφές

Πίνακας 7. Κατανομή του ενεργού πληθυσμού της επαρχίας Καλαμάτας κατά κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες σε ποσοστά σύμφωνα με την απογραφή του 1861

ΕΠΙΤΗΔΕΥΜΑΤΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ %
ΓΕΩΡΓΙΑ	65,05
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ-ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ	13,91
ΕΡΓΑΤΕΣ	8,02
ΕΜΠΟΡΙΟ	6,15
ΕΛΕΥΘΕΡΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ	1,23
ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ	0,24
ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	3,24
ΚΛΗΡΙΚΟΙ	2,12
ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ (ΣΥΝΟΛΟ ΣΕ ΑΠΟΛΥΤΟ ΑΡΙΘΜΟ)	6.876

Πηγή: Γιάννης Μπαφούνης (προλεγόμενα - επιμέλεια ανατύπωσης), *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σ. 66, 67.

Πίνακας 8. Κατανομή του ενεργού πληθυσμού της επαρχίας Καλαμάτας κατά κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες σε ποσοστά σύμφωνα με την απογραφή του 1879

ΕΠΙΤΗΔΕΥΜΑΤΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ %
ΓΕΩΡΓΙΑ	53,21
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ-ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ	10,19
ΕΡΓΑΤΕΣ	15,70
ΕΜΠΟΡΙΟ-ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ	13,35
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	1,32
ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ	0,56
ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	3,28
ΚΛΗΡΙΚΟΙ	2,16
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ ΕΝ ΑΡΓΙΑ	0,19
«ΜΗ ΕΞΑΚΡΙΒΩΘΕΝΤΟΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ»	-
ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ (ΣΥΝΟΛΟ ΣΕ ΑΠΟΛΥΤΟ ΑΡΙΘΜΟ)	8.702

Πηγή: Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*, Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1881, σ. 108.

Πίνακας 9. Κατανομή του ενεργού πληθυσμού της επαρχίας Καλαμάτας κατά κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες σε ποσοστά σύμφωνα με την απογραφή του 1907

ΕΠΙΤΗΔΕΥΜΑΤΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ %
ΓΕΩΡΓΙΑ-ΔΑΣΗ-ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ	21,04
ΑΛΙΕΙΑ-ΘΗΡΑ	0,44
ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ-ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ	32,90
ΕΜΠΟΡΙΟ-ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ	22,90
ΕΛΕΥΘΕΡΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ	4,03
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ	2,74
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΙ	2,24
ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΥΝΑΜΗ	7,48
ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	6,20
ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ (ΣΥΝΟΛΟ ΣΕ ΑΠΌΛΥΤΟ ΑΡΙΘΜΟ)	9.077

Πηγή: Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, *Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, επιμέλεια Γεωργίου Χωματιανού (Τμηματάρχου του Υπουργείου, Διευθυντού της Υπηρεσίας της απογραφής), τ. Β΄, Τυπογραφείο Μιχαήλ Νικολαϊδου, Αθήνα 1909, σ. 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276.

Οι απογραφές του 1861, του 1879 και του 1907 μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τον ενεργό πληθυσμό της Ελλάδας κατά κλάδους επαγγελματικής δραστηριότητας.[104] Πριν όμως προχωρήσουμε στην παράθεση των ποσοτικών στοιχείων για την εξέλιξη του ενεργού πληθυσμού της Καλαμάτας, κρίνεται σκόπιμο να γίνουν κάποιες διευκρινίσεις.

Μέχρι το 1907 δεν απεικονίζεται η διάρθρωση του ενεργού πληθυσμού κατά φύλο, ενώ σε όλες τις απογραφές στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό περιλαμβάνονταν άτομα ανεξαρτήτως ηλικίας. Αναφορικά με τη γυναικεία απασχόληση, που αποτυπώνεται κατά κύριο λόγο στην απογραφή του 1907, έχουν διατυπωθεί αρκετές επιφυλάξεις, καθώς δε συμπεριλαμβάνονται στον ενεργό πληθυσμό της χώρας η κατηγορία των γυναικών και των κοριτσιών που είχαν βοηθητικό ρόλο στις οικογενειακές επιχειρήσεις («συμβοηθούντα μέλη»), όπως και οι γυναίκες που ασχολούνταν με τις οικιακές εργασίες, υπαγόμενες, κατ' επέκταση, στον μη ενεργό πληθυσμό.[105] Επιπλέον, πίσω από την κατηγορία «άνευ επαγγέλματος», που απαντάται και στις τρεις απογραφές, υποκρύπτεται πιθανότατα ένας σημαντικός αριθμός γυναικών που απασχολούνταν σε οικογενειακές επιχειρήσεις, χωρίς ωστόσο ο αριθμός αυτός να έχει καταγραφεί και χωρίς να είναι δυνατό να υπολογιστεί.

Όπως διαπιστώσαμε από την μελέτη των παραπάνω απογραφών, κατά την κατανομή και τον ορισμό του ενεργού πληθυσμού κατά επαγγέλματα χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικά κριτήρια και μέθοδοι. Κατά συνέπεια, τα στοιχεία που προέρχονται από την επεξεργασία των στατιστικών απογραφών δεν είναι

---

[104]Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι από τα αποτελέσματα της απογραφής του 1896 δημοσιεύτηκαν μόνο στοιχεία που αφορούσαν τον πληθυσμό της χώρας κατά διοικητικές περιφέρειες, πόλεις και χωριά, παρά το ότι υπήρχαν και σχετικές πληροφορίες για τον ενεργό πληθυσμό και την απασχόλησή του. Και αυτό γιατί κατά την επεξεργασία των στοιχείων αυτών έπιασε πυρκαγιά στο κτίριο, όπου λάμβανε χώρα η επεξεργασία των δεδομένων της συγκεκριμένης απογραφής, με αποτέλεσμα να καταστραφεί ολοσχερώς το απογραφικό υλικό. (Ευάγγελος Μακρής, *Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησις αυτού 1821-1971. (Βάσει των διενεργηθεισών από του 1821 και εντεύθεν γενικών απογραφών πληθυσμού)*, Αθήνα 1972, σ. 147. Βλ. επίσης Διονύσιος Φράγκος, *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος: εξελίξεις και προοπτικές*, Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα 1980).

[105]Ευάγγελος Μακρής, ό. π., σ. 148. Βλ. επίσης Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 16. Η ελλιπής καταγραφή των εργαζόμενων γυναικών που χαρακτηρίζει τις στατιστικές απογραφές δεν είναι μόνο ελληνικό φαινόμενο. Ακόμα και στην Αγγλία, όπου η γυναικεία εργασία ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη, η σιωπή των πηγών για τις εργαζόμενες γυναίκες είναι εμφανής. (Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε Αθήνα 2004, σ. 20. Για τη γυναικεία εργασία στην Ευρώπη κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα βλ. Michelle Perrot, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη, 19ος-20ός αι*., μτφρ. Δήμητρα Σαμίου, Ερμούπολη Σύρου 1988).

απόλυτα συγκρίσιμα. Παρ' όλα αυτά, τα ποσοτικά δεδομένα μπορεί να μην προσφέρονται για την αβίαστη εξαγωγή συμπερασμάτων, επιτρέπουν όμως να παρατηρήσουμε τις τάσεις που ανιχνεύονται στην πόλη της Καλαμάτας σε σχέση με την κοινωνική και επαγγελματική διάρθρωση κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει.

Στην απογραφή του 1861 ο ενεργός πληθυσμός ταξινομείται σε 22 επιτηδεύματα (Κτηματίαι, Βιομήχανοι, Γεωργοί, Ποιμένες, Εργάται, Υπηρέται, Υπηρέτριαι, Αγωγιάται, Καλλιτέχναι, Κληρικοί, Μικρέμποροι, Μεγαλέμποροι, Ναυτικοί του βασιλικού ναυτικού, Ναυτικοί του εμπορικού ναυτικού, Δημόσιοι υπάλληλοι, Δημοτικοί υπάλληλοι, Διδάσκαλοι, Δικηγόροι, Εφημεριδογράφοι, Ιατροί, Φαρμακοποιοί, Μαίαι). Η απογραφή αυτή είναι η πρώτη απογραφή του ελληνικού κράτους, κατά την οποία συγκεντρώθηκαν πλήρη δημογραφικά στοιχεία, καθώς οι προηγούμενες απογραφές μας πληροφορούσαν μόνο για τα πληθυσμιακά μεγέθη.

Στην απογραφή του 1879 αναγράφονται 26 επιτηδεύματα (Βιομήχανοι, Έμποροι, Ναυτικοί, Κτηματίαι, Γεωργοί, Ποιμένες, Εργάται, Εργάτριαι, Αγωγιάται, Διδάσκαλοι, Διδασκάλισσαι, Μαθηταί, Μαθήτριαι, Ιατροί, Φαρμακοποιοί, Μαίαι, Δικηγόροι, Καλλιτέχναι, Μηχανικοί, Δημοσιογράφοι, Κληρικοί, Υπάλληλοι (δημόσιοι και δημοτικοί), Στρατιωτικοί εν αργία, Υπηρέται, Υπηρέτριαι, Άνευ επαγγέλματος, Μη εξακριβωμένου επαγγέλματος).

Στην απογραφή του 1907 σημειώνονται 12 επαγγελματικές κατηγορίες (Γεωργία – Δάση, Αλιεία – Θήρα, Κτηνοτροφία, Βιοτεχνία (Βιομηχανία, Χειροτεχνία, Χειρονακτική), Εμπόριον, Μεταφορά, Ελευθέρια Επαγγέλματα, Δημοσία και Δημοτική Υπηρεσία, Θρησκευτικοί Λειτουργοί, Δημοσία Δύναμις, Προσωπικαί και Οικιακαί Υπηρεσίαι, Άνευ επαγγέλματος).[106] Οι κατηγορίες αυτές υποδιαιρούνται σε 192 κλάσεις, με την κατηγορία Βιοτεχνία (Βιομηχανία, Χειροτεχνία, Χειρωνακτική) να υποδιαιρείται αντίστοιχα σε 97. Στην απογραφή του

[106] Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, *Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, τ. Β΄, Τυπογραφείο Μιχαήλ Νικολαΐδου, Αθήνα 1909, σ. 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206. Στην 12η κατηγορία με τον τίτλο «Άνευ επαγγέλματος» περιλαμβάνονται άτομα τα οποία κατά την διενέργεια της απογραφής δεν ασκούσαν κάποιο επάγγελμα. «Ως τοιαύτα εθεωρήθησαν […] τα πρόσωπα άτινα λόγω της ηλικίας των (νήπια, γέροντες) ήσαν ανίκανα προς εργασίαν. Επίσης, αι περί τα οικιακά ασχολούμεναι γυναίκες, οι σπουδασταί και μαθηταί παντός κλάδου και βαθμού, ως και οι κτηματίαι και εισοδηματίαι οι αποζώντες εκ των προσόδων των και μη έχοντες ειδικόν επάγγελμα, οι συνταξιούχοι του Δημοσίου, οι φυλακισμένοι, οι άνευ επαγγέλματος τρόφιμοι φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και οι κατά τον χρόνον της απογραφής άεργοι. Τέλος δε, τα πρόσωπα των οποίων δεν εξηκριβώθη το επάγγελμα». Η κατηγορία αυτή, λοιπόν, απεικονίζει τον μη ενεργό πληθυσμό της χώρας, με εξαίρεση αυτούς των οποίων δεν εξακριβώθηκε το επάγγελμα. (Ευάγγελος Μακρής, *Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος…*, *ό. π.*, σ. 150, 151).

1907 καταγράφεται για πρώτη φορά λεπτομερώς η διάρθρωση του πληθυσμού κατά επαγγέλματα, καθώς στις προηγούμενες απογραφές αναγραφόταν το επάγγελμα χωρίς να καθορίζονται επί μέρους επαγγελματικές κατηγορίες.

Θα πρέπει ακόμη να επισημανθεί ότι οι απογραφές του 1861 και του 1879 αποτυπώνουν τα επιτηδεύματα «κατά νομούς», «κατ' επαρχίας» και «κατά δήμους», ενώ εκείνη του 1907 τα επαγγέλματα «καθ' άπαν το βασίλειον», «κατά νομούς» και «κατ' επαρχίας» και όχι και «κατά δήμους». Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει τη συγκριτική επεξεργασία των δεδομένων για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα για το δήμο της Καλαμάτας, δήμο στον οποίο ανήκει και η μεσσηνιακή πρωτεύουσα. Για το λόγο αυτό θα αρκεστούμε στην αναλυτική επεξεργασία των ποσοτικών δεδομένων για τον ενεργό πληθυσμό της επαρχίας Καλαμάτας.

Το ποσοστό των απασχολούμενων στη γεωργία φτάνει στην επαρχία Καλαμάτας το 1861 στο 30,83%, το 1879 στο 53,21%, και το 1907 στο 21,04%, ενώ εκείνων που ασχολούνταν με τη βιοτεχνία-βιομηχανία στο 13,91%, 10,19% και 32,90% αντίστοιχα.

Το ποσοστό αυτών που ασχολούνταν με το εμπόριο και τις μεταφορές ανέρχονταν στο 6,15% κατά το 1861, στο 13,35% κατά το 1879 και στο 22,90% κατά το 1907. Ο εμπορικός κόσμος της Καλαμάτας διέθετε σημαντική οικονομική και πολιτική δύναμη, διαδραματίζοντας παράλληλα πρωταρχικό ρόλο στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή της τοπικής κοινωνίας. Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι οι σταφιδέμποροι πραγματοποίησαν μεγάλα κέρδη σε σχέση με τους υπόλοιπους κλάδους του ελληνικού εμπορίου. Άλλωστε, η σταφίδα υπήρξε το μοναδικό προϊόν που δημιούργησε στην Ελλάδα μια εμπορική αστική τάξη με εύρος, συνέχεια και ιδιαίτερη επίδραση πάνω στο σύνολο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής της χώρας.[107]

Οι δημόσιοι και οι δημοτικοί υπάλληλοι[108] συγκεντρώνουν το 3,24% του ενεργού πληθυσμού της επαρχίας Καλαμάτας το 1861, το 3,28% το 1879 και το 2,74% το 1907. Οι ιατροί, οι φαρμακοποιοί, οι δικηγόροι, οι φαρμακοποιοί, οι δημοσιογράφοι, οι δάσκαλοι και οι δασκάλες, οι μαίες και οι καλλιτέχνες αγγίζουν το 1,48%, το 1,88% και το 4,03% αντίστοιχα. Οι στρατιωτικοί αντιπροσώπευαν το 0,19% κατά το 1879 και το 7,48% κατά το 1907, ενώ οι κληρικοί το 2,12% κατά το

[107] Κώστας Βεργόπουλος, *ό. π.*, σ. 102.
[108] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους δημοσίους υπαλλήλους κατά τον 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ού βλ. Έφη Αβδελά, *ό. π.*, σ. 60-68.

1861, το 2,16% κατά το 1879 και το 2,24% κατά το 1907.[109] Η πνευματική και η πολιτιστική δραστηριότητα της πόλης βασίστηκε στις πρωτοβουλίες ατόμων που προέρχονταν από την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία των ελεύθερων επαγγελματιών (ιατρών, φαρμακοποιών, δικηγόρων, δημοσιογράφων και καλλιτεχνών) συμπεριλαμβανομένων των εκπαιδευτικών και κάποιων εμπόρων.

Αρκετοί εκπαιδευτικοί, λοιπόν, παράλληλα με την εργασία τους, δραστηριοποιούνταν σε διάφορους τομείς της πολιτιστικής και κοινωνικής ζωής της Καλαμάτας, αποτελώντας κατ' αυτό τον τρόπο κύριους συντελεστές της προαγωγής του παιδευτικού επιπέδου της περιοχής. Όπως πληροφορούμαστε και από τον *Μεσσηνιακό Τύπο*, οι περισσότεροι εισηγητές των ομιλιών που δόθηκαν στις εκπολιτιστικές λέσχες της πόλης ήταν εκπαιδευτικοί, ενώ αρκετοί διακρίθηκαν και για τα μαθήματα που έδωσαν στη «Σχολή του Λαού» και στη «Σχολή Απόρων Παίδων». [110] Οι τοπικές εφημερίδες φιλοξενούσαν, επίσης, άρθρα μελών της εκπαιδευτικής κοινότητας πάνω σε θέματα κοινωνικά, ιστορικά και ηθικοθρησκευτικά. Δε θα πρέπει ακόμη να παραληφθεί ότι πολλοί από τους εκπαιδευτικούς της πόλης ανέπτυξαν πλούσια συγγραφική και μεταφραστική δραστηριότητα.

Επιπρόσθετα, η κοινωνική ζωή των εκπαιδευτικών (γιορτές, θάνατοι, γάμοι, αρραβώνες, ταξίδια, μεταθέσεις, απολύσεις) συνιστούσε σημαντικό γεγονός, όπως συμπεραίνουμε από δημοσιεύματα του τοπικού Τύπου: «Ατυχώς είναι πλέον αληθές. Ο ρέκτης και ικανός και ευπαίδευτος Γυμνασιάρχης κ. Π. Παπαναστασίου δεν επανέρχεται ωρισμένως πλέον εις Καλάμας. Ευτυχείς οι Πειραιείς οίτινες, ως μανθάνομεν, εκλέγουσιν αυτόν ως Διευθυντήν του δημοτικού αυτών Γυμνασίου. Εκτός της πραγματικής λύπης ην αισθανόμεθα ότι το Γυμνάσιον ημών απόλλυσι κάλλιστον διευθυντήν, λυπούμεθα και ιδιαιτέρως ότι η Σχολή του Λαού, η υπό

[109] Η διαφορά ανάμεσα στις δύο απογραφές είναι τόσο μεγάλη, γιατί στην απογραφή του 1879 αναγράφονται μόνο οι «εν αργία» στρατιωτικοί, ενώ στην απογραφή του 1907 οι «αξιωματικοί και οπλίται του κατά γην στρατού (εν ω και η χωροφυλακή).

[110]«Του αξιοτίμου και ευπαιδεύτου κ. Κ. Ζησίου, καθηγητού του Γυμνασίου, η ιστορική ομιλία εν τω τελευταίω μαθήματι της Σχολής του Λαού ην τη αληθεία αρίστη και ευηρέστησεν εξόχως, διότι ηννοήθη καλώς παρ' άπαντος του ακροατηρίου, νοήσαντος του κ. Ζησίου ότι εν τοιαύταις ομιλίαις δέον ίνα χράται τις τη καθωμιλημένη γλώσση. Ωμίλησε περί της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων και αληθώς συνεκίνησεν το πολυπληθές ακροατήριον μέρος του οποίου συνεκινήθη μέχρι δακρύων». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 39, 1 Ιουλίου 1884). «Μετά πλείστης όσης επιτυχίας εγένετο τη παρελθούση Κυριακή εν τη Σχολή του Λαού υπό του καθηγητού κ. Π. Κονδύλη το μάθημα της Πειραματικής Φυσικής. Το συρρεύσαν πλήθος ην τόσω πολύ ώστε η Εφορεία της Σχολής ηναγκάσθη να παρακαλέση τον διδάσκοντα όπως διακόψη το μάθημα μετά διδασκαλίαν τριών τετάρτων, διότι ην φόβος να πάθη τις ασφυξίαν ένεκα μάλιστα των αναπτυσσομένων οσμών των πειραμάτων, ων η επιτυχία ην πλήρης και εφ η συγχαίρομεν τω κ. καθηγητή». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884).

αισίους οιωνούς και υπό την προστασίαν του "Μεσσηνιακού Συνδέσμου" ιδρυθείσα, δια της επανόδου του κ. Παπαναστασίου, απόλλυσι τον σπουδαιότερον αυτής μοχλόν, διότι ο κ. γυμνασιάρχης ετύγχανεν ως γνωστόν και Έφορος αυτής. Λυπούμενοι ειλικρινώς επί τη μη επανόδω του κ. Παπαναστασίου ευχόμεθα αυτώ πάσαν ευτυχίαν από μέσης ψυχής».[111] Τα δημοσιεύματα αυτά καθρεφτίζουν, κατ' επέκταση, και την εξέχουσα θέση που κατείχαν οι εκπαιδευτικοί στην κοινωνική πυραμίδα της εποχής.

Στο τοπίο των γυναικείων επαγγελμάτων που καταγράφουν οι απογραφές του 1879 και του 1907 συμπεριλαμβάνεται και εκείνο της δασκάλας. Σύμφωνα με τα στατιστικά αποτελέσματα των απογραφών αυτών, το 1879 εντοπίζονται στην επαρχία Καλαμών 4 δασκάλες, ενώ, το 1907, 20. Η αύξηση αυτή οφείλεται στο ότι από το 1886 οι δασκάλες απόκτησαν το δικαίωμα να διδάσκουν στα δημοτικά σχολεία των αγοριών, ενώ από τη δεκαετία του 1890 τα Παρθεναγωγεία της χώρας έδιναν «πτυχίο διδασκαλίσσης».[112] Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι το επάγγελμα της δασκάλας αποτελούσε τη μοναδική επαγγελματική διέξοδο, κατά βάση για τις γυναίκες των αστικών στρωμάτων, που τους έδινε παράλληλα και τη δυνατότητα να ανεξαρτητοποιηθούν οικονομικά από τους άντρες της οικογένειάς τους. Όπως υπογραμμίζει και η Ελένη Βαρίκα, το επάγγελμα της δασκάλας «πρόσφερε στις γυναίκες όχι μόνο ένα μέσο επιβίωσης, αλλά και διάφορες δυνατότητες κοινωνικής ένταξης και βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης», ενώ παράλληλα «μετατράπηκε από τις ίδιες τις γυναίκες, όχι μόνο σε μέσο για την ανεξαρτησία τους, αλλά και σε μοχλό που τους επέτρεπε να μετατοπίσουν τα εμπόδια που τις απέκλειαν από τη δημόσια σφαίρα», σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις της αστικής ιδεολογίας.[113]

---

[111] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ.φ. 45, 19 Αυγούστου 1884. «Εορτάζουσιν αύριον εορτήν των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης αι κ. κ. Ελένη Κ. Νικολοπούλου, Ελένη Θ. Μαρκοπούλου, […] η χαριτωμένη μικρά Βούλη η και Ελένη ονομαζομένη Π. Παπαναστασίου θυγάτηρ του καλού ημών φίλου κ. Γυμνασιάρχου. Επίσης εορτάζουσιν οι κ. κ. Κ. Δημακόπουλος, Διευθυντής του υποκαταστήματος της Τραπέζης, Κ. Ζησίου, καθηγητής […]». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 33, 20 Μαΐου 1884).
«Η παύσις του κ. Φ. Πορτέλλη, διδασκάλου της Ιταλικής εν τω ενθάδε Γυμνασίω, λυπήσασα και την πόλιν άπασαν, ουδαμώς προήλθεν εξ απαιτήσεως της υπηρεσίας. Τουναντίον υπό ταύτης ενθέρμως υπεστηρίχθη η τούτου διατήρησις». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 1, 29 Σεπτεμβρίου 1883).
«Ανεχώρησαν τη παρελθούση Τετάρτη δια ξηράς οι κ. κ. Π. Παπαναστασίου, γυμνασιάρχης και οι καθηγηταί Κ. Ζησίου και Π. Κονδύλης. Επίσης ανεχώρησαν δια θαλάσσης και οι καθηγηταί κ. κ. Βέσης, Καρίκουλας και Παπαχατζής». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 40, 8 Ιουλίου 1884).
[112] Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 – 1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986, σ. 174.
[113] Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907,* Κατάρτι, Αθήνα 2004, σ. 232, 242.

Όπως, επίσης, γίνεται αντιληπτό από καταχωρίσεις γιατρών, και συγκεκριμένα οφθαλμιάτρων, οδοντιάτρων, παιδιάτρων και γενικών ιατρών, που εντοπίσαμε στις τοπικές εφημερίδες, η ιατρική επιστήμη του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από σημαντική εξειδίκευση, ενώ ο ανταγωνισμός προς εξεύρεση πελατείας είναι διάχυτος. Στα δημοσιεύματα υπογραμμίζεται ότι οι γιατροί είναι επιστημονικά καταρτισμένοι, ότι έχουν λάβει την πανεπιστημιακή τους μόρφωση σε ευρωπαϊκές χώρες, κυρίως στη Γαλλία[114], ότι χρησιμοποιούν νέες μεθόδους για τη θεραπεία των διαφόρων νοσημάτων, καθώς και ότι προσφέρουν τις υπηρεσίες τους δωρεάν στους φτωχούς και άπορους.[115] Επίσης, δέχονται τους ασθενείς τους είτε σε φαρμακεία που τους έχουν παραχωρήσει κάποιο χώρο για το λόγο αυτό είτε στην οικία τους. Όπως επισημαίνει και ο Γιάννης Γιαννιτσιώτης, η διαφήμιση της ειδικότητας των γιατρών στον Τύπο απηχεί την προσπάθεια καταξίωσής τους αλλά και ευρείας αποδοχής τους σε μια εξαστιζόμενη κοινωνία.[116] Η αγαθοεργία, επίσης, από μέρους των γιατρών προς τον ενδεή πληθυσμό της πόλης συνέτεινε στη νομιμοποίησή τους σε μια κοινωνία ευαισθητοποιημένη απέναντι σε θέματα πρόνοιας για τις οικονομικά ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες.[117]

Αναφορικά με την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία των γιατρών, ας σημειωθεί ότι η Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών ιδρύθηκε το 1837, γεγονός το οποίο και οδήγησε στον πολλαπλασιασμό του αριθμού τους. Συγκεκριμένα, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1840 αυτοί που ασκούσαν το ιατρικό επάγγελμα υπολογίζονται σε μερικές δεκάδες, ενώ κατά το έτος 1901 φτάνουν τους 2.454, η πλειονότητα των οποίων εντοπίζεται στα μεγάλα αστικά κέντρα.[118]

Τέλος, η κατηγορία των «προλετάριων» (εργάτες-βιομηχανικοί, βιοτεχνικοί, εργάτες της γης, λιμενεργάτες- και υπηρέτες, υπηρέτριες), όπως τους ονομάζει

---

[114] «Νοσήματα των οφθαλμών. Χρήστος Μπενής. Οφθαλμίατρος. Σπουδάσας εν Παρισίοις επί διετίαν και ειδικώς ασχοληθείς εις τα νοσήματα των οφθαλμών εν ταις κλινικαίς των διασημοτέρων οφθαλμολόγων και καθηγητών […], χρηματίσας δε και βοηθός της Εθνικής Οφθαλμολογικής των Παρισιών κλινικής», (εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 3, 22 Οκτωβρίου 1895).
«Οδοντοϊατρική κλινική Χρ. Γιάνναρη. Ο κ. Γιάνναρος εσπούδασεν εις την κλινικήν των Παρισίων (Clinique de Paris Christos Giannaros Ghirurgine Dentiste) δια τα νοσήματα εν γένει της κοιλότητος του στόματος […]». Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 29, 4 Ιουνίου 1899.

[115] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 36, 6 Μαρτίου 1893, εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 11, 12 Σεπτεμβρίου 1893, εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 3, 22 Οκτωβρίου 1895, εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ 14, 3 Δεκεμβρίου 1895, εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 29, 4 Ιουνίου 1899.

[116] Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, Νεφέλη, Αθήνα 2006, σ. 77.

[117] Στο ίδιο, σ. 306, 307.

[118] Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Οι φρενοβλαβείς εν ταις οδοίς», στο Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος – 20ός αιώνας)*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 199.

χαρακτηριστικά η Χριστίνα Αγριαντώνη[119], συγκεντρώνουν το 8,02% του ενεργού πληθυσμού κατά το 1861 και το 15,70% κατά το 1879.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1861, ο αριθμός των υπηρετριών στην επαρχία Καλαμάτας έφθανε τις 157. Ο αριθμός αυτός, όπως γίνεται αντιληπτό και από τις απογραφές του 1879 και του 1907, παρουσίασε τις επόμενες δεκαετίες αυξητική τάση. Συγκεκριμένα, κατά το 1879 οι υπηρέτριες υπολογίζονται σε 242, ενώ κατά το 1907 σε 379. Το γεγονός αυτό συνδέεται άρρηκτα με την άνοδο των αστικών στρωμάτων. Οι εργοδότες των υπηρετριών, στην πλειονότητά τους, ήταν εμποροκτηματίες, δικηγόροι, γιατροί και φαρμακοποιοί. Άτομα δηλαδή της ανερχόμενης τότε αστικής τάξης που ανιχνεύεται στην κοινωνία της Καλαμάτας. Η απασχόληση, άλλωστε, μιας ή περισσοτέρων υπηρετριών σε μια οικογένεια συνιστούσε σαφή ένδειξη της οικονομικής τους ευμάρειας, ενώ συμβόλιζε παράλληλα και την κοινωνική ανέλιξη των αστών.[120]

Οι εργάτριες αποτυπώνονται για πρώτη φορά στην απογραφή του 1870, χωρίς όμως η απογραφή αυτή να μας πληροφορεί είτε για την κατά κλάδο απασχόληση των γυναικών είτε και για τον αριθμό των εργατριών ανά νομό, ανά επαρχία και ανά δήμο. Η απογραφή του 1879 καταγράφει τις εργάτριες που απαντώνται στην επαρχία της Καλαμάτας, με τις εργάτριες που απασχολούνται στην επαρχία αυτή να φτάνουν τις 260. Το γεγονός αυτό θα πρέπει να συσχετισθεί με την ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα που σημειώθηκε στην πόλη της Καλαμάτας στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Η έκταση, επίσης του φαινομένου της παιδικής εργασίας δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια από τις στατιστικές απογραφές. Η εικόνα που καταγράφεται διαφέρει κατά πολύ από τις πραγματικές διαστάσεις που είχε λάβει η απασχόληση των παιδιών στον τομέα της βιομηχανίας-βιοτεχνίας.[121]

Όπως μαρτυρούν οι απογραφές του 1861, του 1879 και του 1907 για τον ενεργό πληθυσμό της επαρχίας Καλαμάτας, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της ήταν αγρότες. Έκδηλη είναι η αύξηση του αριθμού των ατόμων που ασχολούνταν με τη βιοτεχνία, το εμπόριο και τις μεταφορές αλλά και η μείωση εκείνων που ασχολούνταν με τις οικιακές εργασίες, που απορροφήθηκαν πιθανότατα από τον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα. Και το ποσοστό των δημοσίων υπαλλήλων

[119] Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*...., *ό. π.*, σ. 360.
[120]Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2004, σ. 195.
[121]Μιχάλης Ρηγινός, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και στη βιοτεχνία 1870-1940*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα 1995, σ. 51, 53.

παρουσιάζει μείωση, συμβαδίζοντας με την πανελλήνια τάση που επικράτησε μετά το 1880, κυρίως επί κυβερνήσεως Τρικούπη.[122] Παρατηρείται ακόμη αύξηση του ποσοστού των ελεύθερων επαγγελματιών και των επιστημόνων.[123] Προς τα τέλη του 19ου αιώνα είχε εμπλουτισθεί ο κοινωνικός ιστός της Καλαμάτας, με τους ελεύθερους επαγγελματίες και τους διανοούμενους να αρχίζουν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην πόλη.

Δυστυχώς, οι περισσότερες απογραφές που πραγματοποιήθηκαν από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και έπειτα, με μοναδικές εξαιρέσεις αυτές των ετών 1861, 1879, 1907, μας πληροφορούν μόνο για τα σύνολα του πληθυσμού.[124] Σε διαφορετική περίπτωση θα είχαμε τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε διεξοδικότερα και για ένα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα την χαρτογράφηση των κοινωνικών στρωμάτων της μεσσηνιακής πρωτεύουσας. Επιπρόσθετα, και η διαφορετική λογική που ακολουθήθηκε στις επαγγελματικές κατηγοριοποιήσεις των υπό μελέτη απογραφών δημιουργεί προβλήματα στη διατύπωση παρατηρήσεων που να αφορούν σε απόλυτους αριθμούς. Παρ' όλα αυτά, οι στατιστικές πηγές παρουσιάζουν τις τάσεις που άρχισαν να διαμορφώνονται στην πόλη της Καλαμάτας κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

[122] Έφη Αβδελά, *ό. π.*, σ. 64, 65.

[123] Ο Ιω. Πολυμενάκης αναφερόμενος στον επιστημονικό κόσμο της Καλαμάτας υπογραμμίζει τα εξής: «Και κατά τας αρχάς της Εθνικής ημών αποκαταστάσεως, και προ ταύτης, η πόλις των Καλαμών και εν γένει η Μεσσηνία η τόσον ευτυχής κατά τα άλλα, αληθώς δεν είχε μέρος ενεργόν εν τη πνευματική αναπτύξει του όλου έθνους, λίαν δε ευάριθμοι ήσαν οι επιστήμονες εν γένει, και επίσης ευάριθμα τα εκπαιδευτικά σχολεία επί τοσούτον ώστε επί τριάντα περίπου έτη από της ανεξαρτησίας μας απεκτήθει εν τη πόλει Γυμνάσιον και τούτο τη πρωτοβουλία και δαπάνη του Δήμου Καλαμών. Του χρόνου όμως προϊόντος μεγάλη εγένετο επίδοσις εις τα γράμματα, και τας επιστήμας ώστε η πόλις να αμιλλάται και εν τούτω προς τας άλλας μεγαλοπόλεις της Ελλάδος, ου μόνον πολλούς επιστήμονας αποκτήσασα, αλλά και εις την εύρυθμον διοίκησιν της πολιτείας πολλούς τους αξίους επιστήμονας παρασχούσα διακριθέντας εν τη ενασκήσει των ανατεθέντων αυτοίς δημοσίων λειτουργημάτων». (*Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, *ό. π.*, σ. 20, 21).

[124] Η απογραφή του 1870 καταγράφει μόνο το είδος απασχολήσεως του οικονομικά ενεργού πληθυσμού για το σύνολο της χώρας και όχι κατά νομούς, κατά επαρχίες και κατά δήμους. (Αλέξανδρος Μανσόλας, *Statistique de la Grece…*, *ό. π.*, σ. 36, 37).

Γ2. Επαγγελματικοί σύλλογοι

α. Ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας

Όπως γίνεται αντιληπτό από την περιήγησή μας στον τοπικό Τύπο, κυρίως από τη δεκαετία του 1880 και μετά, άρχισαν να συγκροτούνται στην Καλαμάτα επαγγελματικοί σύλλογοι. Οι επαγγελματίες της πόλης άρχισαν να συσπειρώνονται σε συλλόγους που λειτουργούσαν ως όργανα εκπροσώπησης του κάθε επαγγελματικού κλάδου. Επρόκειτο κυρίως για συσσωματώσεις διεκδικητικού χαρακτήρα που είχαν σαν στόχο την προάσπιση των συμφερόντων της αντίστοιχης επαγγελματικής ομάδας.

Από τους πρώτους επαγγελματικούς συλλόγους που συστάθηκαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα ήταν ο «Δικηγορικός Σύλλογος» (1851).[125] Από τους κόλπους του Δικηγορικού Συλλόγου Καλαμάτας αναδείχτηκαν γνωστοί πολιτικοί, όπως είναι ο Πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, ο Σπύρος Κουμουνδούρος που εξελέγη κατ' επανάληψιν Βουλευτής Οιτίλου και Μεσσήνης, ενώ κατά το έτος 1903 επί κυβερνήσεως Γεωργίου Θεοτόκη ανέλαβε το Υπουργείο των Ναυτικών αλλά και ο Γεώργιος Ηλ. Σχινάς που διετέλεσε Βουλευτής, Γερουσιαστής, Υπουργός και Νομάρχης Αθηνών, έγκριτοι δημοσιογράφοι, καθώς και άλλοι παράγοντες του δημόσιου, κοινωνικού και πνευματικού βίου όχι μόνο της Μεσσηνίας αλλά και της χώρας γενικότερα.[126] Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι ο πρώτος Δικηγορικός Σύλλογος στην ελληνική πρωτεύουσα, ο πρόδρομος του σημερινού Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, ιδρύθηκε το 1865, πολύ αργότερα δηλαδή από το Δικηγορικό Σύλλογο Καλαμάτας. Δείγμα του υψηλού επιπέδου που διακατείχε τον επιστημονικό κόσμο της πόλης.

Ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας οργάνωνε συνεδριάσεις ανά τακτά χρονικά διαστήματα, τις οποίες και γνωστοποιούσε στα μέλη του μέσω της εφημερίδας *Μεσσηνιακός Τύπος*: «Παρακαλούνται οι κ. κ. Δικηγόροι οι αποτελούντες τον δικηγορικόν Σύλλογον Καλαμών, ίνα παρευρεθώσι τη προσεχεί Κυριακή, ώρα 6η

[125] Ο Κωνσταντίνος Αλεξόπουλος, που ασχολήθηκε με την ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Καλαμάτας και την πορεία του μέσα στο χρόνο, χωρίζει την ιστορία του Συλλόγου σε δύο περιόδους: Η πρώτη αρχίζει από το 1851, έτος ιδρύσεως του Συλλόγου με τη μορφή σωματείου και φτάνει μέχρι το 1908, οπότε και δόθηκε στους δικηγόρους με το νόμο ΓΤΙΖ΄ (3.317) της 23ης Δεκεμβρίου 1908 η δυνατότητα συστάσεως δικηγορικών συλλόγων. Η δεύτερη χρονική περίοδος ξεκινά από το 1908 και φτάνει μέχρι και σήμερα. (Κωνσταντίνος Αλεξόπουλος, *Η ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Καλαμάτας (Αναδρομαί 1822-2008)*, τ. Α΄, Καλαμάτα 2008, σ. γ).
[126] Στο ίδιο, σ. α, 63, 64.

μ. μ., εν τω Δημαρχικώ Καταστήματι όπως συσκεφθώμεν περί των εργασιών και της κατά το μέλλον πορείας του Συλλόγου».[127]

Από το 1865 και μετά ο Σύλλογος αγωνίστηκε για την ανύψωση αλλά και την εξυγίανση της δικαιοσύνης, η οποία, όπως υπογραμμιζόταν στην εφημερίδα *Πρωινός Ταχυδρόμος*[128] (αρ. φ. 138, 13 Μαρτίου 1865), «εις όλην την Ελλάδα και εις την Καλαμάτα ευρίσκετο εις δεινήν κατάστασιν, παρά την σθεναράν αντίστασιν των λειτουργών αυτής».[129] Και αυτό συνέβαινε γιατί στο έργο της δικαιοσύνης παρενέβαιναν πολιτικοί παράγοντες της εποχής. Για το λόγο αυτό οι Δικηγορικοί Σύλλογοι της χώρας διαμαρτυρήθηκαν έντονα με αναφορές τους στο Υπουργείο Δικαιοσύνης.[130]

Κατά το 1866 ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας εξέδωσε την πρώτη εφημερίδα του με τον τίτλο *Καθήκον*. Μέσα από την εφημερίδα τα μέλη του συλλόγου κατέκριναν δριμύτατα τις εκάστοτε κυβερνήσεις για την πολιτική που ασκούσαν, πολιτική η οποία δεν έδινε λύσεις στα φλέγοντα ζητήματα που απασχολούσαν τον τόπο, ενώ καυτηρίασαν την κακοδιοίκηση, την φαυλοκρατία που χαρακτήριζε την πολιτική ζωή της χώρας και τον εκμαυλισμό που διακατείχε το λαό.[131] Το 1888 ο σύλλογος προχώρησε στην έκδοση μιας νέας εφημερίδας με τον τίτλο *Το δίκαιον*. Το περιεχόμενο της εφημερίδας αυτής ήταν περισσότερο επιστημονικό παρά πολιτικό και ειδησεογραφικό.

Από το έτος αυτό και έπειτα τα μέλη του Δικηγορικού Συλλόγου άρχισαν να συμμετέχουν εντονότερα και να διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πνευματική και κοινωνική κίνηση της πόλης, μετέχοντας μάλιστα σε ερασιτεχνικούς

---

[127] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 9, 23 Νοεμβρίου 1883.

[128] Η εφημερίδα *Πρωινός Ταχυδρόμος* εκδιδόταν στην Αθήνα από το 1864 και εξής. Εκδότης της υπήρξε ο Ηλίας Ν. Στρούμπος που καταγόταν από την περιοχή της Αλαγωνίας. Την πληροφορία δανειζόμαστε από το βιβλίο του Κωνσταντίνου Αλεξόπουλου, *ό. π.*, σ. 52.

[129] Στο ίδιο, σ. 50.

[130] Στην αναφορά του Δικηγορικού Συλλόγου Καλαμάτας, που δημοσιεύτηκε στον *Πρωινό Ταχυδρόμο* (αρ. φ. 138, 13 Μαρτίου 1865), αναγράφονται μεταξύ άλλων τα παρακάτω: «Εκ των συνεχών μεταβολών αίτινες από της μεταπολιτεύσεως επήλθον εις το προσωπικόν των Προέδρων, Εισαγγελέων και Δικαστών και εκ διαφόρων άλλων αιτίων έλαβον χώραν ανωμαλίαι του Δικαίου, ων η φορά των πραγμάτων και η αργία του Νόμου κατεπλήρωσαν την χώραν ταύτην. Ενέ δε περίμενε τις να εξομαλυνθώσι και θεραπευθώσι βαθμηδόν μετά τινος ενδιαφέροντος, όπερ η επάνοδος της ισχύος των Νόμων απήτει, εξ εναντίας εξωγκώθηκαν επί τοσούτον, ώστε δικαίως εγείρονται πανταχού παράπονα κατά της τοιαύτης εγκαταστάσεως, και ευλόγως εγεννήθηκε η ιδέα της αρνησιδικίας…». Την διαμαρτυρία αυτή δεν υπέγραφε μόνο το Διοικητικό Συμβούλιο του Συλλόγου αλλά και η συντριπτική πλειοψηφία των δικηγόρων της πόλης. Η κατάσταση όμως της δικαιοσύνης παρέμενε η ίδια, και ίσως και να χειροτέρευε. Γι' αυτό και οι αγώνες του δικηγορικού κόσμου της μεσσηνιακής πρωτεύουσας συνεχίστηκαν με τους ίδιους ρυθμούς. (Το παραπάνω απόσπασμα προέρχεται από το βιβλίο του Κωνσταντίνου Αλεξόπουλου, σ. 50, 51).

[131] Στο ίδιο, σ. 57.

θεατρικούς θιάσους και υποδυόμενοι ρόλους σε θεατρικές παραστάσεις που δίνονταν για φιλανθρωπικούς ή άλλους σκοπούς. Πρωτοστάτησαν ακόμη στην ίδρυση και άλλων Συλλόγων που απέβλεπαν στην ανάπτυξη της πνευματικής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας, στην καλλιέργεια του αθλητισμού, την προστασία της αγροτικής τάξης κ.λπ.

Στη διάρκεια του 1896 ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας φαίνεται να έχει διαλυθεί για άγνωστους λόγους. Τον Απρίλιο όμως του ίδιου έτους ο Σύλλογος επανιδρύθηκε.[132] Ο σημερινός Δικηγορικός Σύλλογος της πόλης αποτελεί συνέχεια του συλλόγου αυτού, η λειτουργία του οποίου δεν διεκόπη ποτέ μέχρι και σήμερα, παρά τις προσπάθειες που κατέβαλαν στη διάρκεια της κατοχικής περιόδου τα ιταλικά και γερμανικά στρατεύματα.

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι στο *Ημερολόγιο Καλαμών έτους 1900* σημειώνονται 68 ονόματα δικηγόρων που έδρασαν στην πόλη από το 1851 έως και το 1900, έναντι 27 ιατρών και 10 φαρμακοποιών.[133] Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, κατά το διάστημα 1837-1911, η κυριαρχία των νομικών σπουδών χαρακτηρίζει την ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα.[134] Το γεγονός αυτό σχετίζεται άμεσα με την ανάπτυξη των χρηματιστηριακών και εμπορικών δραστηριοτήτων και με τη δημιουργία θέσεων στον κρατικό μηχανισμό, ενώ από το 1880 και μετά, παρατηρείται ακόμη μεγαλύτερη στροφή προς τις νομικές σπουδές, με την αύξηση του αριθμού των τραπεζών, των μεγάλων εμπορικών και χρηματιστηριακών οργανισμών κλπ.[135] Όπως επισημαίνει και ο Γιώργος Δερτιλής, στα τέλη του 19ου αιώνα σημειώνεται ακόμη μεγαλύτερη αύξηση του αριθμού των δικηγόρων. Ενώ υπήρχαν 15 δικηγόροι για κάθε 10.000 κατοίκους στην Ελλάδα, η αναλογία στην Αγγλία, στη Γερμανία και τη Γαλλία ήταν μόλις 2 και 1 στην Αυστρία.[136] Το γεγονός αυτό συναρτάται με την υποαπασχόληση στην ύπαιθρο αλλά και τη γενικότερη στρατηγική των αγροτικών νοικοκυριών, που ωθούσε, κατ' επέκταση, αρκετούς αγρότες να στέλνουν ένα από τα παιδιά τους να σπουδάσει, με απώτερο στόχο την πρόσληψη στο δημόσιο.[137]

---

[132] Στο ίδιο, σ. 57.
[133] *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, *ό. π.*, σ. 28, 29.
[134] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 440.
[135] Στο ίδιο, σ. 441.
[136] Γιώργος Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 195.
[137] Στο ίδιο, σ. 195.

Ο Ιω. Πολυμενάκης, στο *Ημερολόγιο Ευνομίας του έτους 1897* αναφερόμενος στον επιστημονικό κόσμο της εποχής, επισημαίνει τα ακόλουθα: «[…] Ιδίως δε μεγαλυτέρα επίδοσις εγένετο εν τη του δικαίου επιστήμη εξ ης προέρχοντες δικαστικοί λειτουργοί ανεδείχθησαν, δικηγορικός δε Σύλλογος εν τη πόλει συνεκροτήθη εξ ανδρών ευμαθών, νοημόνων και φίλων του δικαίου και της αρετής, ους ως αξιόζηλον παράδειγμα εις άλλα μέρη αναφέρουσιν ευφημοτάτην δε πάντοτε ποιούνται οι τε δικαστικοί και οι εν γένει την επιστημονική ανάπτυξιν της πόλεως γνωρίσαντες».[138]

Όπως σημειώνει και ο δικηγόρος Κωνσταντίνος Αλεξόπουλος, την κοινωνική καταξίωση που απολάμβαναν οι δικηγόροι, και γενικά οι νομικοί, στη διάρκεια ου 19ου αιώνα καταδεικνύει και το παρακάτω σχόλιο της καλαματιανής εφημερίδας *Πελοπόννησος* (27 Νοεμβρίου 1869): «Οποίοι εισίν οι δικηγόροι ου μόνον εις το ημέτερον αλλ' εις άπαντα τα πολιτισμένα κράτη το γιγνώσκει όλος ο κόσμος: είναι η εκλεκτοτέρα και νοημονεστέρα τάξις της κοινωνίας, ήτις δια της εξασκήσεως του ελευθερίου και ανεξαρτήτου δικηγορικού επαγγέλματος ανέρχεται εις τα ύψιστα αξιώματα της πολιτείας».[139]

β. Οι υπόλοιποι Σύλλογοι – Σωματεία – Συντεχνίες

Από τον *Μεσσηνιακό Τύπο* και τη *Λαϊκή* πληροφορούμαστε ακόμη την ύπαρξη και τη λειτουργία τριών Εμπορικών Συλλόγων, γεγονός που καθρεφτίζει τη βαρύνουσα σημασία που αποδιδόταν στην εύρυθμη λειτουργία, στη στήριξη αλλά και στην πρόοδο του εμπορίου.[140] Δεν θα πρέπει ακόμη να παραληφθεί ότι ήδη από το 1853 είχε συσταθεί στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα το «Εμπορικόν Επιμελητήριον Καλαμάτας» «επί σκοπώ προαγωγής και αναπτύξεως του Εμπορίου Καλαμάτας και Μεσσηνιακής ενδοχώρας».[141]

---

[138] Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897, *ό. π.*, σ. 21.
[139] Κωνσταντίνος Αλεξόπουλος, *ό. π.*, σ. β.
[140] «Μανθάνομεν ευχαρίστως ότι συνιστάται εν Καλάμαις "Εμπορικός Σύλλογος" υπό την προεδρείαν του αξιοτίμου Διευθυντού του ενθάδε Υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος κ. Κωνσταντίνου Δημακοπούλου. Χαίρομεν ειλικρινώς επί τη αγγελία ταύτη και ευχόμεθα ίνα ίδωμεν τον Σύλλογον καλώς καταρτιζόμενον επί τη κοινή ωφελεία του εν Καλάμαις πάσχοντος εμπορίου», εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 27, 1 Απριλίου 1884.
[141] Κωνσταντίνος Αλεξόπουλος, *ό. π.*, σ. 28.

Στις 12 Δεκεμβρίου του 1876 συστάθηκε στην πόλη της Καλαμάτας ο Εμπορικός Σύλλογος «Η Βελτίωσις».[142] Πέρα από τα καθαρά εμπορικά και οικονομικά ζητήματα που ήταν τα κύρια ενδιαφέροντά του, ο Σύλλογος αγωνίστηκε για την προώθηση και την επίλυση ευρύτερων προβλημάτων της Καλαμάτας και των γύρω περιοχών.[143] Για την επίτευξη των στόχων του θα οργάνωνε διαλέξεις με ομιλητές διάφορους καλαματιανούς λογίους, ενώ για την βελτίωση και την ανάπτυξη των γνώσεων των μελών του θα προέβαινε στη σύσταση βιβλιοθήκης.[144]

Όπως αναφέρεται σε φύλλο του *Μεσσηνιακού Τύπου*, ο Πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου η «Ομόνοια» Αρ. Πανταζόπουλος μετέβη στην Αθήνα, προκειμένου να επιστήσει την προσοχή του Πρωθυπουργού στην κακή ποιότητα του σταφιδοκάρπου, αλλά και στην άθλια θέση στην οποία βρισκόταν η σταφίδα στην Ευρώπη.[145]

Από την άλλη, ο Εμπορικός Σύλλογος «Ερμής», που είχε συσταθεί κατά το 1891, εκτύπωσε εγκύκλιο που σχετιζόταν με την καλλιέργεια της σταφίδας, την οποία και διένειμε δωρεάν στους σταφιδοκαλλιεργητές και σταφιδοκτηματίες. Τους παρότρυνε να κόβουν ώριμο τον καρπό της σταφίδας, να τον ξηραίνουν και να τον καθαρίζουν καλά, έτσι ώστε να καταφέρουν να αντέξουν τον συναγωνισμό αλλά και

---

[142]Σύμφωνα με τον Κανονισμό που εξέδωσε η Διοίκησή του Εμπορικού Συλλόγου «Η Βελτίωσις» αναφέρονται ως ιδρυτές του οι παρακάτω μεγαλέμποροι της μεσσηνιακής πρωτεύουσας: Δημ. Κοτταρόπουλος, Μιχ. Παπαδόπουλος, Ι. Γ. Στρούμπος, Ανάστ. Κουρτάκης, Κ. Φιλιππόπουλος, Δ. Ν. Τσάκωνας, Γ. Α. Μασουρίδης, Βας. Μπαλής, Αρ. Μελετόπουλος, Ιω. Μαρκάκος, Αθ. Σακκέτας, Α. Ν. Γουλόπουλος, Μιχ. Πουλημενάκης, Κ. Δ. Παπαθανασόπουλος, Λέων Κοντέας, Γ. Κοκκαλίδης, Ν. Κωνσταντινέας, Ν. Νικολακόπουλος, Αλέξ. Φουρνέρ, Γ. Π. Στρούμπος, Π. Κουτσομητόπουλος, Μ. Διπλαρίδης (Διπλαρέας), Σ.Α. Οικονομόπουλος, Δ. Αλούπης, Ηλ. Χ. Πουλόπουλος, Ιω. Βενετσανόπουλος, Α. Γλυμάνος, Αθαν. Ρεμπουτσάκος, Αθ. Σάλμας, Δ. Ι. Βογόπουλος, Β. Μελλισουργός, Διον. Σταματελάκης, Π.Δ. Παυλόπουλος, Παν. Κατσαούνης. Στις αρχαιρεσίες που έγιναν «εν τω καταστήματι του Συλλόγου», το Διοικητικό Συμβούλιο διαμορφώθηκε ως εξής: πρόεδρος ο Δημ. Αλούπης, αντιπρόεδρος Ι. Γ. Στρούμπος, γενικός γραμματέας ο Αντ. Γλυμάνος, ταμίας ο Ιω. Βενετσανόπουλος και σύμβουλοι οι Μιχ. Παπαδόπουλος, Π. Κατσαούνης και Διον. Σταματελάκης. «Καλαμάτας Εμπορικός Σύλλογος "Η Βελτίωσις"», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

[143]Συγκεκριμένα, αγωνίστηκε στα 1879-1880 επί προεδρίας του Γερμανού μεγαλέμπορου Βίκτωρος Τζαν για την ανακατασκευή του δημοσίου δρόμου Καλαμάτας προς Τρίπολη, την κατασκευή λιμανιού στην πόλη της Καλαμάτας και του δρόμου Καλαμάτας προς Αλμυρό, όπου και προσορμίζονταν τα σκάφη και από το λιμάνι του οποίου γίνονταν οι εξαγωγές και οι εισαγωγές διαφόρων προϊόντων, την ανασύσταση του Εμπορικού Επιμελητηρίου και τη διευθέτηση της κοίτης του Νέδοντα. Δραστηριοποιήθηκε, επίσης, για την πύκνωση της θαλάσσιας συγκοινωνίας, «εκφράσας προς την ιταλική εταιρεία "Φλόριο" ευχήν όπως τα ατμόπλοιά της προσεγγίζουν και εις Καλαμάταν». Διαμαρτυρήθηκε ακόμη έντονα προς την Εθνική Τράπεζα, πιστωτικό ίδρυμα το οποίο «είχεν περιορίσει, ή μάλλον ηθέλησε να παύσει τας προεξοφλήσεις γραμματίων κατά τους μήνας της μεγάλης κινήσεως του εμπορίου εν καιρώ του εμπορίου του σταφιδοκάρπου και των σύκων», όπως καταγγέλλει η καλαματιανή εφημερίδα *Δήμος* (αρ. φ. 101, 30 Ιανουαρίου 1880). Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από τη συλλογή του Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

[144] Στο ίδιο.

[145] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 31, 6 Μαΐου 1884.

να βγουν αλώβητοι από τον αποκλεισμό των γαλλικών αγορών, που μέχρι πρότινος κατανάλωναν μεγάλες ποσότητες μεσσηνιακής σταφίδας.[146]

Εξέδωσε ακόμη φυλλάδιο, στο οποίο διατύπωσε «Σκέψεις επί της σταφιδική κρίσεως, ιδία επί του ήδη προτεινομένου φαρμάκου», υπονοώντας την εφαρμογή του μέτρου της παρακρατήσεως.[147] Όπως υπογραμμίζει η εφημερίδα *Λαϊκή*, η Κυβέρνηση έλαβε γνώση των προτάσεων αυτών, ενέκρινε τις περισσότερες, ενώ το νομοσχέδιο που θα υπέβαλε στη Βουλή δεν θα απείχε πολύ από τα προτεινόμενα μέτρα του Συλλόγου για τη δραστική αντιμετώπιση της σταφιδικής κρίσης.[148]

Όπως διαβάζουμε στην εφημερίδα *Καθημερινή*, στις 30 Μαΐου του 1899 πραγματοποιήθηκε στον Εμπορικό Σύλλογο ο «Ερμής» ομιλία «Περί κτηνοτροφικής εκθέσεως εν Καλάμαις» του δικηγόρου Λ. Καπετανάκη.[149] Στα πλαίσια της ομιλίας αυτής τονίστηκε η ανάγκη διενέργειας γεωργικής και κτηνοτροφικής έκθεσης στην Καλαμάτα, προκειμένου να τονωθούν και να ενισχυθούν αυτοί οι δύο ζωτικοί κλάδοι, που σε πολλές περιπτώσεις βρίσκονται σε νηπιώδη κατάσταση. Η ενίσχυση, άλλωστε, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας θα συνέβαλε, με τη σειρά της, στην προαγωγή τόσο της εγχώριας βιομηχανίας όσο και του εμπορικού τομέα.

Τον Μάρτιο του 1891 ιδρύθηκε στην πόλη της Καλαμάτας και άλλος Εμπορικός Σύλλογος με την επωνυμία «Αι Καλάμαι». Βασικός σκοπός του Συλλόγου ήταν «η συζήτησις παντός αντικειμένου αφορώντος εις την βελτίωσιν, ανάπτυξιν και τα συμφέροντα του εμπορίου και της βιομηχανίας της πόλεως».[150] Στο Καταστατικό του Εμπορικού Συλλόγου προβλεπόταν η δημιουργία και η διατήρηση λέσχης, στην οποία θα πραγματοποιούνταν διαλέξεις, σκέψεις και ανταλλαγές απόψεων πάνω σε θέματα που αφορούσαν στο τοπικό εμπόριο και την τοπική βιομηχανία. Σε άλλο άρθρο του Καταστατικού του υπογραμμιζόταν ότι θα διοργάνωνε «φιλολογικές εσπερίδες», ενώ για τη διανοητική εξέλιξη των μελών θα προχωρούσε στη σύσταση βιβλιοθήκης, στην έκδοση περιοδικού ή εφημερίδας και σε οποιαδήποτε άλλη ενέργεια θα συνεισέφερε στην εκπλήρωση του «προορισμού» του.[151]

---

[146] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 4, 25 Ιουλίου 1893.
[147] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 24, 12 Δεκεμβρίου 1893.
[148] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 25, 19 Δεκεμβρίου 1893.
[149] Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 26, 1 Ιουνίου 1899. Βλ. ακόμη και τα φύλλα της εφημερίδας με αριθμό 27, 28 και 29.
[150] «Καλαμάτας Εμπορικός Σύλλογος "Αι Καλάμαι"», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).
[151] Στο ίδιο.

Στο γύρισμα του αιώνα υπήρχαν στην Καλαμάτα τα παρακάτω επαγγελματικά και εργατικά σωματεία: ο Δικηγορικός Σύλλογος, ο Εμπορικός Σύλλογος «Ερμής», ο Εμπορικός Σύλλογος η «Βελτίωσις», ο Εμπορικός Σύλλογος η «Ομόνοια», ο Εμπορικός Σύλλογος «Αι Καλάμαι», το σωματείο των Κουρέων, η Τεκτονική Αδελφότης[152], ο Σύνδεσμος Τεχνιτών, ο Σύνδεσμος Απαντζήδων (ράφτες ή πωλητές ετοίμων ανδρικών λαϊκών ενδυμάτων από μαλλί), ο Σύνδεσμος Ραπτών, η Συντεχνία Οινοπνευματοπωλών Καλαμών, ο Σύνδεσμος Υποδηματοποιών[153], η Συντεχνία Σιδηρουργών, το Σωματείο Βυρσοδεψών, η Συντεχνία των αμαξηλατών, το Σωματείο των Βιολιτζήδων, ο Σύλλογος Καπνεμπόρων[154], ο Σύλλογος των Εμποροϋπαλλήλων[155], ο Εμποροβιομηχανικός Σύλλογος, ο Σταφιδικός Σύνδεσμος Μεσσηνίας.[156] Τα σωματεία αυτά είχαν περισσότερο συντεχνιακό και αλληλοβοηθητικό χαρακτήρα και δεν είχαν αποκτήσει ακόμη συγκεκριμένη οργανωτική μορφή, ενώ μια από τις βασικές τους επιδιώξεις ήταν η απόκτηση

[152] «Υφίσταται και λειτουργεί λίαν συνετώς διευθυνομένη και αρκετά άχρις ώρας επενεγκούσα ευεργετικά αποτελέσματα εν σχέσει προς το ολιγοχρόνιον της ιδρύσεώς της αλληλοβοηθητική Εταιρία της Συντεχνίας των ενταύθα τεκτόνων υπό την επωνυμίαν "Τεκτονική Αδελφότης". Η εταιρία αυτή ιδρυθείσα τη 31η Δεκεμβρίου 1889 και εγκριθείσα δυνάμει του από 8ης Ιανουαρίου 1891 Β. Δ. ελειτούργει κανονικώς και εξεπλήρου κάλλιστα τον εαυτής προορισμόν, θα έβαινε δε πλειότερον βελτιουμένη, αν μη ο δαίμων της ακράτου μικροφιλοδοξίας υπεισέδυε και εκεί και διετάραττε την ζηλωτήν πρόοδον. Πρόεδρος της Εταιρίας ταύτης είχεν εκλεγή ο κ. Φωτεινός Μαντής, αρχαίος τέκτων και ήδη εργολάβος δημοσίων έργων. Αλλά την θέσιν ταύτην εφιλοδόξει να κατακτήση και τις έτερος ονόματι Ηλίας Γεωργίου, τέκτων επίσης το επάγγελμα […] -ο οποίος- ιδρύει νέαν Εταιρίαν υπό την επωνυμίαν "Σύνδεσμος Τεχνιτών" »., (εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 18 , 31 Οκτωβρίου 1893).

[153]«[…] ο υπερτριετής βίος –του Συνδέσμου των Υποδηματοποιών Καλαμάτας- ποικίλας εσκόρπισεν εις πολλάς των εαυτού Μελών ευεργεσίας είτε εις την παροχήν ανακουφιστικών βοηθημάτων, ιατρικής θεραπείας και φαρμάκων, είτε εις την συνδρομήν εις μη ευρίσκοντας εργασίαν, και υπό ποικίλας άλλας φάσεις., κυρίως δε, το και υπέρτερον, συνεβάλλετο εις το να κρατή εν τη Συντεχνία πνεύμα ομονοίας και αγάπης, αίτινες ούτω κατέστησαν ταύτην επίζηλον και υπόδειγμα μιμήσεως άξιον»., εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 14, 3 Δεκεμβρίου 1895. Όπως γίνεται αντιληπτό και από τα παραπάνω, ο Σύνδεσμος είχε ως στόχο να παράσχει «αρωγή στα άπορα μέλη του και προστασία των συμφερόντων της συντεχνίας». (Δ. Ν. Καρύδης, *ό. π.*, σ. 88, 89).

[154]Ο Σύλλογος Καπνεμπόρων ιδρύθηκε το 1898. Σύμφωνα με το καταστατικό του συλλόγου κύριος σκοπός του ήταν «η αδελφική ενοποίησις των ομοτέχνων προς προαγωγήν της εμπορικής αυτών τάξεως και η περίθαλψις των τυχόν εις ανάγκην περιπιπτόντων μελών», (Στο ίδιο, σ. 89).

[155]«Αθορύβως και εν μετριόφρονι αφανεία συσταθέν εξακολουθεί υπό το αυτό πνεύμα βιούν, δρων και βαίνον εις τελείωσιν εν των νεοσυστάτων της πόλεως μας Σωματείων -ο Σύλλογος των Εμποροϋπαλλήλων-η κοινωνική της συστάσεως του οποίου επίδρασις όσων ολίγων άλλων μέλλει να καταστή ευεργετική, ως καταφανέστατα θέλουσιν αποδείξει τα πράγματα άμα ως εντός βραχέως, ως ελπίζομεν, άρξηται η εφαρμογή των μέσων εκείνων, δι' ων επιδιώκεται και πραγματοποιηθήσεται η του σκοπού της συστάσεώς του πραγμάτωσις.[…] ο Σύλλογος ούτος ενέχει εν εαυτώ στοιχεία προόδου και προώρισται να βιώση και να δράση και να επιδράση ευεργετικώς και υπέρ των Μελών αυτού, και υπέρ του εν Καλάμαις Εμπορίου και υπέρ της καθ' όλου Κοινωνίας της πόλεώς μας, όπερ ημείς και ελπίζομεν και από μέσης καρδίας θερμότατα ευχόμεθα»., (εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 43, 22 Απριλίου 1894).

[156]Παναγής Χ. Κουμάντος, *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα Καλαμάτας (1900-1960). Συμβολή στην ιστορία της πόλης*, Καλαμάτα 1997, σ. 10. Βλ. επίσης Χαρίλαος Γκούτος, *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Εκδόσεις «Ε.Ε.Ε. Δελτίον Εργατικής Νομοθεσίας», Αθήνα 1988, σ. 208.

κοινωνικού κύρους.[157] Οι ονομασίες, επίσης, καθρεφτίζουν την ανομοιομορφία που χαρακτήριζε αυτές τις συσσωματώσεις: αδελφότητες, σύνδεσμοι, σωματεία, σύλλογοι. Στη διάρκεια όμως της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους εργατικές οργανώσεις με σαφέστερο διεκδικητικό προσανατολισμό.

Για τη λειτουργία και τους σκοπούς των συλλόγων που συστάθηκαν στην πόλη της Καλαμάτας υπογραμμίζονται στο *Ημερολόγιο των Καλαμών του 1900* τα παρακάτω: «(…) Σπουδαίως δε θα συνέβαλε εις την ευρυτέραν πνευματικήν ανάπτυξιν των επιστημόνων και εις την διανοητικήν των λοιπών πολιτών μόρφωσιν η ύπαρξις και η διατήρησις συλλόγων και σωματείων δρώντων και η καθιέρωσις κέντρων συνεντεύξεως επαξίων προς πνευματικάς ομιλίας και συναναστροφάς. Και προς τούτο είναι μεν αληθές ότι απόπειραι εκάστοτε γίνονται, αλλά δεν τελεσφορούσιν ένεκα της υπολανθανούσης εν αρχή φιλοπρωτίας, ήτις επικίνδυνος και διαλυτική καθίσταται. Δια τούτο η πόλις ημών στερείται παγίων συλλόγων και σωματείων, ων ευμερούσιν άλλαι πόλεις, πλην του επί δεκαετίαν υφισταμένου Εμπορικού Συλλόγου δρώντος κατά τα πολλά εν ουχί επαινετή απομονώσει των συγκροτούντων αυτήν μελών και του Δικηγορικού Συλλόγου όστις εν συμπνοία μεν εκάστοτε παρίσταται εις πάσαν περίστασιν αφορώσαν τον τόπον, αλλά σπανίως δρα και εργάζεται».[158] Και η καλαματιανή εφημερίδα *Φαραί* τονίζει ότι η αποσύνθεση των περισσότερων σωματείων που ιδρύθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα οφείλεται στο «μικρόβιον της φιλοπρωτίας».[159]

Σημαντικές ενέργειες στον τομέα των κοινωνικών αγώνων και διεκδικήσεων της εποχής, επέδειξαν οι διάφορες συντεχνίες, οι σύλλογοι και τα άλλα σωματεία της Καλαμάτας. Από τις πρώτες απεργίες που σημειώθηκαν στην πόλη ήταν αυτή της Συντεχνίας των αμαξηλατών, οι οποίοι αντιτάχθηκαν στην απαγόρευση της που εξέδωσε η αστυνομία σχετικά με τη στάθμευση των αμαξών κατά μήκος της παραλιακής λεωφόρου.[160] Μετά τους αμαξηλάτες ακολούθησαν οι καφεπώλες, οι οποίοι διατύπωσαν έντονες διαμαρτυρίες αναφορικά με την κατάργηση του εθίμου της χαρτοπαιξίας, που διεξαγόταν κατά τη διάρκεια του καρναβαλιού, μέτρο που έπληττε καίρια τον κλάδο τους.[161]

---

[157] Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 97, 375. Βλ επίσης Χαρίλαος Γκούτος, *ό. π.*, σ. 199.
[158] *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, *ό. π.*, σ. 22, 23.
[159] Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 10, 6 Αυγούστου 1895.
[160] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 72, 13 Νοεμβρίου 1894.
[161] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 79 , 31 Δεκεμβρίου 1894.

Επιπλέον, στις 23 Μαΐου 1900 το Σωματείο της Τεκτονικής Αδελφότητος και οι ελεύθεροι εργατοτεχνίτες που κατασκεύαζαν το εργοστάσιο της Ελληνικής Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων (ΕΕΟΟ) Ζάννου και Ρος προέβησαν σε απεργία.[162] Οι απεργοί εναντιώθηκαν στους εμπόρους της πόλης που είχαν προχωρήσει στη διακοπή των εργασιών της κατασκευής του εργοστασίου, φοβούμενοι ότι αυτό θα λειτουργήσει ανασταλτικά απέναντι στην εμπορική τους δραστηριότητα. Τελικά, η απεργία των εργατοτεχνιτών είχε ως αποτέλεσμα την άμεση αντίδραση της κυβέρνησης. Συγκεκριμένα, η κυβέρνηση διέταξε να συνεχιστούν οι εργασίες για την αποπεράτωση του εργοστασίου, επιτρέποντας παράλληλα την λειτουργία του, με την προϋπόθεση ότι θα περάσει πρώτα από έλεγχο επιτροπής που θα οριστεί από το ίδιο το Υπουργείο.

Έκδηλα είναι, λοιπόν, στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα τα πρώτα ψήγματα της ευρωπαϊκής σοσιαλιστικής ιδεολογίας και του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος, γεγονός που συνδέεται άμεσα και με το ότι βρισκόταν, ως πόλη-λιμάνι, στην προνομιούχο θέση να έρχεται σε επαφή, λόγω της ευκολότερης διακίνησης εκτός των προϊόντων και ιδεών, με τις σύγχρονες ευρωπαϊκές αντιλήψεις.[163] Επιπρόσθετα, η κοινωνία της Καλαμάτας ενημερωνόταν για τα προοδευτικά κινήματα της Ευρώπης και από το Φώτο Πολίτη και το Γιάννη Αποστολάκη που σπούδαζαν στη Γερμανία και συνδέονταν στενά με τους ιδιοκτήτες της καλαματιανής εφημερίδας *Θάρρος*.[164]

Η 22α Νοεμβρίου 1909 όμως ήταν εκείνη η ημερομηνία που καθόρισε εν πολλοίς την πορεία του συνδικαλιστικού κινήματος της πόλης. Και αυτό γιατί συνήλθαν τότε στα γραφεία του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων οι πρόεδροι οκτώ σωματείων που δρούσαν στην Καλαμάτα και αποφάσισαν τη συνένωσή τους σε συνδικαλιστικό φορέα που έφερε την επωνυμία «Σύνδεσμος Συλλόγων Συντεχνιών και Σωματείων».[165] Θα μπορούσαμε να πούμε, λοιπόν, ότι κατ' αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε το δεύτερο εργατικό κέντρο της χώρας μετά από αυτό του Βόλου (1908).

---

[162] Παναγής Χ. Κουμάντος, *ό. π.*, σ. 11.
[163] Για τη διάδοση του σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα: από το 1875 ως το 1974,* 3 τόμοι, Γνώση, Αθήνα 1990-1993.
[164] Υπήρξαν και οι δύο ιδρυτικά μέλη της Σοσιαλιστικής Δημοκρατικής Ένωσης, που ιδρύθηκε στο Μόναχο το Δεκέμβριο του 1909 από τον Κώστα Χατζόπουλο. (Στο ίδιο, σ. 9). Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.
[165] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση της πολιτιστικής ανάπτυξης…., ό. π.*, σ. 188.

Γ3. Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και Σχολή του Λαού

Σημαντική προσπάθεια προς την κατεύθυνση της ανόδου του βιοτικού και του πνευματικού επιπέδου των εργατικών στρωμάτων της Καλαμάτας ήταν η δημιουργία, τον Απρίλιο του 1884, του «Μεσσηνιακού Συνδέσμου», μιας «Λαϊκής Εταιρείας», με χαρακτήρα συνεταιρισμού και με στόχους οικονομικής και εκπολιτιστικής φύσης.[166]

Ιδρυτής του Συνδέσμου υπήρξε ο Κωνσταντίνος Ναυλέρης από την Τεγέα, ο οποίος ήταν διευθυντής του τηλεγραφείου της Καλαμάτας. Πρόεδρος του Συνδέσμου ήταν ο Ι. Βογόπουλος, ταμίας ο Γ. Αθ. Μιχαλακέας (βιβλιοπώλης και εκδότης εφημερίδων), γενικός γραμματέας ο Ν. Ι. Καραγιάννης (δικηγόρος).[167]

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι ο Κ. Ναυλέρης είχε επηρεαστεί σημαντικά από τις ιδέες του πολιτειολόγου Αριστείδη Οικονόμου –κύριου εκφραστή του θετικισμού- για την καλλιέργεια του συνεταιριστικού πνεύματος, την οργάνωση των εργαζόμενων λαϊκών τάξεων, την εκπαίδευση και τη διαπαιδαγώγησή τους, ιδέες οι οποίες και έγιναν ευρύτερα γνωστές μέσα από τις εφημερίδες και τα περιοδικά που εξέδιδε ο τελευταίος από το 1873 και μετά.[168]

Για τους στόχους του Συνδέσμου διαβάζουμε στον *Μεσσηνιακό Τύπο*: «Αρτίως συνέστη εν Καλάμαις Λαϊκή τις Εταιρία υπό την επωνυμίαν Εταιρία του Λαού ο "Μεσσηνιακός Σύνδεσμος" της οποίας σκοπός κατά το α. άρθρον του καταστατικού αυτής τυγχάνει:

α.- Να δανείζη εις τα μέλη αυτής επί μετρίω τόκω χρηματικά ποσά χρησιμεύοντα δια την βιομηχανίαν αυτών και τας λοιπάς των εταίρων κοινωνικάς ανάγκας.

β.- Ν' αγοράζη χονδρικώς την δια την βιομηχανίαν των συνεταίρων πρώτην ύλην και να πωλή αυτήν αυτοίς εκ διαλειμμάτων και τοις μετρητοίς. Και

γ. – Να οργανίση σχολήν, θεωρητικήν τε και πρακτικήν, σκοπόν έχουσαν την διδασκαλίαν του Λαού».[169]

Ο Σύνδεσμος είχε, επίσης, ως σκοπό να ιδρύσει πρατήριο πωλήσεων διαφόρων ειδών, να συστήσει διαιτητικό δικαστήριο για την επίλυση οικονομικών και

---

[166] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 180.
[167] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο. Η περίπτωση της Καλαμάτας*, διδακτορική διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Καλαμάτα 1998, σ. 138.
[168] Ο Αριστείδης Οικονόμου είχε εκδώσει τις εφημερίδες *Νέαι Ιδέαι* (1878-1883), *Υπερασπιστής του Λαού* και το περιοδικό *Οικονομική Επιθεώρησις* (1873-1884, 1888-1899). Στο ίδιο, σ. 138.
[169] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884.

άλλων διαφορών των μελών του αλλά και ειδικό ταμείο για την αρωγή των αναπήρων και αναξιοπαθούντων μελών. Από τα βασικά μελήματά του υπήρξε και η προικοδότηση φτωχών κοριτσιών των μελών, η παροχή ιατρικής περίθαλψης στα άπορα μέλη αλλά και η γεωργική και βιομηχανική ανάπτυξη του τόπου.

Στα πλαίσια του ενδιαφέροντος για την τοπική γεωργία και βιομηχανία σχεδίαζε να οργανώσει εκθέσεις γεωργικών και βιομηχανικών προϊόντων και αυτό γιατί, όπως τονιζόταν σε προκήρυξή του: «Η πρόοδος, η ανάπτυξις, η ζωτικότης και το δραστήριον παντός λαού δεν μετρείται εν τοις σημερινοίς καιροίς δια του μέτρου των πολεμικών κατορθωμάτων και μόνο δι' αυτών… αλλά εκ της βιομηχανικής και γεωργικής δραστηριότητος αυτού και του πνευματικού του πολιτισμού».[170] Στον τομέα αυτό, παρά τις προθέσεις του Συνδέσμου, δεν πραγματοποιήθηκε καμία έκθεση.

Σε άρθρο της εφημερίδας *Μεσσηνιακός Τύπος*, που ασχολήθηκε συστηματικά με την ίδρυση του «Μεσσηνιακού Συνδέσμου», διατυπώνεται η ακόλουθη άποψη για τους στόχους του σωματείου. Υπογραμμίζεται χαρακτηριστικά ότι «ο σκοπός λοιπόν της άρτι ενθάδε συσταθείσης λαϊκής εταιρίας, "ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος", καίπερ μη αμέσως, εμμέσως όμως αναμφισβητήτως καταδηλούμενος, τείνει εις την διαμόρφωσιν πολιτικής τινος ανατροφής του λαού δια της παροχής προς την εργατικήν τάξιν υλικής ανακουφίσεως, ήτις ενουμένη προς την δια της σχολής του λαού επιδιοκωμένην διανοητικήν ανάπτυξιν, θέλει καταστήσει τον εργάτην πολίτην έχοντα ανεξάρτητον το φρόνημα, δίκαιον απαιτητήν των δικαιωμάτων, αλλά συγχρόνως και ευσυνείδητον εκτελεστήν των προς την πολιτείαν υποχρεώσεων αυτού».[171]

Μέλος του Συνδέσμου είχε τη δυνατότητα να γίνει «πας χρηστός πολίτης» έπειτα από αίτησή του και πρόταση δύο τακτικών μελών, με την υποχρέωση να καταβάλλει 5δρχ. για την εγγραφή και 4δρχ. μηνιαία συνδρομή για την απόκτηση μετοχής.[172]

Οκτώ μήνες μετά την ίδρυσή του, ο Σύνδεσμος είχε 257 μετόχους από διάφορα κοινωνικά στρώματα. Το γεγονός αυτό σχολίασε ο πρόεδρός του Ιωάννης Βογόπουλος: «… ήρξατο να εννοή ο προσφυής ημίν λαός ότι πρόκειται περί

[170] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο…*, *ό. π.*, σ. 139.
[171] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884.
[172] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο…*, *ό. π.*, σ. 139.

σωματείου κοινωφελούς, ότι οφείλει να συντελέση εις την προαγωγήν αυτού, εκ του πατριωτικού καθήκοντος και γενικού συμφέροντος, εν ω και το ίδιον έγκειται, και προπάντων ότι δεν πρέπει ν' αναμένη επ' άπειρον τα πάντα εκ της Κυβερνητικής μόνον πρωτοβουλίας και ενεργείας, εις τας κομματικάς, αφ' ετέρου, διαιρέσεις, τ' ατομικά λάθη και τα ιδιοτελή συμφέροντα περικυλινδρούμενος».[173]

Στη σύστασή του, όπως μας πληροφορεί η Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, αναφέρθηκε και η αθηναϊκή εφημερίδα *Πρωία*: […] μαρτυρεί επαρκώς περί του πνεύματος του συνεταιρισμού, όπερ ήρξατο εμπνέον τον λαόν των επαρχιών και της γνώσεως ότι εν τη κοινοπραξία εύρηται η πρόοδος και η εγγύησις της κοινωνίας».[174]

Ο «Μεσσηνιακός Σύνδεσμος» ίδρυσε το Μάιο του 1884 τη «Σχολή του Λαού», η οποία αποσκοπούσε στην εμφύσηση ηθικών αξιών στο λαό, κυρίως στην εργατική τάξη, μέσω της διδασκαλίας στοιχειωδών γνώσεων, ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής σε νυχτερινά σχολεία.[175]

Η Σχολή άρχισε να λειτουργεί «επί αισιωτάτοις οιωνοίς και εν συρροή πολλού πλήθους». Το γεγονός αυτό επεσήμανε και ο *Μεσσηνιακός Τύπος*: «Χαίρομεν βλέποντες ότι η εργατική τάξις ήρχισε να συρρέη προθύμως εις τα μαθήματα της Σχολής, το πρώτον τακτικόν της οποίας ετίμησε και το ωραίον φύλον».[176]

Ο *Μεσσηνιακός Τύπος* μας κατατοπίζει και για το πρόγραμμα των μαθημάτων της «Σχολής του Λαού»:

«ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΕΝ ΚΑΛΑΜΑΙΣ. Δαπάνη και υπό την προστασίαν του Μεσσηνιακού Συνδέσμου. Πρόγραμμα μαθημάτων του επιόντος σχολικού έτους 1884-1883.

[…] Τα μαθήματα είνε διττά α.) αποβλέποντα εις την βελτίωσιν των εγγραμμάτων εταίρων και β) εις την διδασκαλιαν γραφής, αναγνώσεως και αριθμητικής προς τους αγγραμμάτους.

---

[173] Στο ίδιο, σ. 140.

[174] Στο ίδιο, σ. 140. Για τον «Μεσσηνιακό Σύνδεσμο» παίρνουμε αρκετές πληροφορίες και από τον *Μεσσηνιακό Τύπο*: «Μανθάνομεν ευχαρίστως ότι η Εταιρία του Λαού ο "Μεσσηνιακός Σύνδεσμος" ήρξατο την χορηγίαν δανείων επί μετρίω τόκω τοις μέλεσι της Εταιρίας προς διευκόλυνσιν των ιδιαιτέρων αυτών εργασιών. Μέχρι τουδε εχορηγήθησαν διάφορα τοιαύτα δάνεια. Επειδή ο λόγος περί του "Μεσσηνιακού Συνδέσμου" έστω γνωστόν τω κοινώ ότι, ως επληροφορήθημεν, αι καλυφθείσαι μετοχαί υπερβαίνουσι τας 300 μέχρι σήμερον, ώστε επί τη βάσει μόνον της εκ δραχμής εβδομαδιαίας καταβολής, το εταιρικόν ταμείον της Εταιρίας –πλησιάζον ήδη τας τρισχιλίας δραχμάς εισπράττει νυν 1200-1300 δραχμάς κατά μήνα. Τοιούτω τρόπω κατ' ασφαλέστατον προσεγγιστικόν υπολογισμόν η Εταιρία αυτή θέλει παρουσιάσει εις το κοινόν την 31 Δεκεμβρίου τ. ε. κεφάλαιον 15,000 δραχμών και πλέον! Η εταιρία λοιπόν επέτυχε και προτρέπομεν πάντας προ πάντων δε τους της εργατικής τάξεως ίνα εγγραφώσιν ως μέλη αυτής, διότι περί αυτών πρόκειται. […]». Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884.

[175] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 180.

[176] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884.

Τα εις την βελτίωσιν αφορώντα είνε 1) Θρησκευτικά, 2) ιστορικά και ιδίως της ελληνικής ιστορίας, 3) ηθικά και ιδίως μορφωτικά του κοινού βίου, 4) γεωγραφικά, 5) περί εμπορίου, 6) φυσικά, 7) χημικά, 8) περί τεχνών και διαφόρων ανακαλύψεων, 9) φυσική ιστορία, 10) υγιεινή και διαιτητική».[177]

Η διδασκαλία των μαθημάτων γινόταν δωρεάν «παρ' ανδρών ειδικών, ευγενώς προσφερόντων την συνδρομήν αυτών επί τούτω», από καθηγητές και από άλλους Καλαματιανούς επιστήμονες.[178] Όπως σημειώνει και ο δικηγόρος Κ. Τ. Λυκουρέζος, «πολύς παρετηρείτο ζήλος εις τε τους διδάσκοντας και διδασκομένους, πράγμα όπερ εμποιεί ευχαρίστησιν, διότι εν ταις σχολαίς ταύταις μορφούται το πολιτικόν φρόνημα και εξαγνίζεται η καρδία».[179]

Στις προθέσεις της Σχολής υπήρξε και η σύσταση βιβλιοθήκης, για την πραγμάτωση της οποίας «παρακαλούνται να αποστέλλωσιν εκδόται και πας βουλόμενος δωρεάν τα δια τον λαόν χρήσιμα βιβλία».[180]

Για την οικονομική ενίσχυση της Σχολής οργανώνονταν λαχειοφόρες αγορές με εργόχειρα, τα οποία έφτιαχναν κυρίες και δεσποινίδες της πόλης:

«ΕΠΙΚΛΗΣΙΣ ‘‘ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΟΥ ΤΥΠΟΥ’’ ΠΡΟΣ ΤΑΣ ΕΥΓΕΝΕΙΣ ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΚΑΙ ΔΕΣΠΟΙΝΙΔΑΣ

Υπέρ της ενθάδε Σχολής του Λαού, ήτις σήμερον άρχεται λειτουργούσα κανονικώς, η διεύθυνσις του Μεσσηνιακού Τύπου" εθεώρισεν ωφέλιμον ινα διοργανώση "λαχείον εξ εργοχείρων γυναικείων" (και ήδη πολλαί δεσποινίδες απεδέξαντο ευμενώς την πρότασιν ταύτην) ελπίζουσα ούτως ότι εξευρεθήσεται ικανόν χρήμα δια τας ανάγκας της Σχολής».[181]

Ο «Μεσσηνιακός Σύνδεσμος» παρά τη σημαντική του δράση αλλά και την πίστη της διοίκησής του ότι «η ιδέα της ιδρύσεώς του –η σκοπούσα την αδελφοποίησιν, αλληλοβοήθειαν και ανάπτυξιν του λαού δια του συνεταιρισμού- θα εκαρποφορούσεν εκπληκτικώς» διαλύθηκε μετά από δύο χρόνια και δύο μήνες έντονης παρουσίας και δράσης, στις 29 Ιουνίου 1886.[182]

Η διάλυσή του οφείλεται κατά κύριο λόγο, όπως τονίζει και ο πρόεδρός του Ι. Βογόπουλος, στις αντιδράσεις και στις επιθέσεις εναντίον του εκείνων που δεν

[177] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884.
[178] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση της πολιτιστικής ανάπτυξης…*, *ό. π.*, σ. 187.
[179] Στο ίδιο, σ. 187.
[180] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884.
[181] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 58, 25 Νοεμβρίου 1884.
[182] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο…*, *ό. π.*, σ. 140, 141.

«εννοούσιν ή δεν ευαρεστώνται να πράττωσι το καλόν, πειρώνται παντί σθένει, εξ αντιθέτου, να το ματαιώσωσι, παρ' άλλων επιζητούμενον, ή ψέγωσιν αυτό πραγματούμενον νοώντες. […] διότι οι ονόματι μόνον χριστιανοί και φιλοπάτριδες ούτοι θέλουσιν, ίσως τον λαόν είλωτα πάντοτε, δεν τοις συμφέρει (ως εσφαλμένως υποθέτουσι και ουχί ως πράγματι έχει) ν' αναπνεύση και ούτος τον ζωογόνον της κοινωνικής ελευθερίας και υλικής ανεξαρτησίας και διανοητικής μορφώσεως αέρα».[183]

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι το 1899 η εφημερίδα *Καθημερίνη* της Καλαμάτας μέσα από μια σειρά άρθρων εξέθεσε τις σκέψεις της περί επανίδρυσης του «Μεσσηνιακού Συνδέσμου», του «κοινωφελεστάτου» αυτού ιδρύματος. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, «αν όμως επήλθεν η σχεδόν διάλυσις του λαμπρού ιδρύματος, τα ευεργετικά του αποτελέσματα ακμαία εντούτοις διασώζονται εις των πολλών την μνήμην και μετά πόθου επανακτήσεως. Είναι τούτο στοιχείον, όπερ επιδεξίως χρησιμοποιούμενον δύναται να επαναφέρη τον εξατμισθέντα ενθουσιασμόν και να συντελέση εις την επανίδρυσιν του Μεσσηνιακού. Εννοείται ότι απαιτείται να ευρεθή και αύθις ο άνθρωπος ή οι άνθρωποι, οίτινες θα εγκολπωθώσι το έργον, ου μην αλλά και κόποι πλείονες και θυσίαι ίσως θ' απαιτηθώσιν όπως αχθή εις αίσιον πέρας. Αλλ' οι μεν άνθρωποι υπάρχουσι και δεόν να είναι οι πρώτοι το Σωματείον ιδρύσαντες. Δέον δε αυτοί να ώσι κατά προτίμησιν και διότι αυτοί καλλίον γνωρίζουσι πώς να εργασθώσι και διότι δεν πρέπει ν' αφήσωσι να καταστραφή έργον, δι' ο πολύ εκόπιασαν, ουχί δε ολίγον και εθυσίασαν, και διότι τέλος ο κόσμος αυτούς θεωρεί ως υπευθύνους της απωλείας του Λαϊκού χρήματος και εις την αδράνειάν των αυτήν αποδίδει».[184]

Ο «Μεσσηνιακός Σύνδεσμος» λογίζεται ως ίδρυμα που επιτέλεσε έναν κοινωφελή και ευγενή σκοπό. Δραστηριοποιήθηκε για τη διάδοση του συνεταιριστικού πνεύματος στις λαϊκές τάξεις, αποσκοπώντας στη βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης αλλά και στη συνειδητοποίηση και τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Παράλληλα, είχε θέσει ως στόχο την ηθική διαπαιδαγώγηση και τη διάχυση της παιδείας στα κατώτερα στρώματα της πόλης, γεγονός που εγγράφεται στα πλαίσια του κοινωνικού ελέγχου των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων που επιδίωκαν οι ανώτερες τάξεις. Παρά τη σύντομη διάρκεια της λειτουργίας του ο

[183] Στο ίδιο, σ. 141.
[184] Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 50, 2 Ιουλίου 1899. Βλ. επίσης και τα φύλλα της εφημερίδας με αριθμό 48 και 49.

«Μεσσηνιακός Σύνδεσμος» έχει να επιδείξει πλούσιο έργο. Για το λόγο αυτό και η καλαματιανή εφημερίδα *Καθημερινή* θεωρεί ότι η επανίδρυσή του θα επιφέρει ευεργετικά αποτελέσματα στα λαϊκά στρώματα τόσο σε επίπεδο κοινωνικοοικονομικό όσο και σε εργασιακό.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι παρά το ότι η ανάπτυξη των πόλεων στη διάρκεια του 19ου αιώνα είναι συνυφασμένη με τη συγκρότηση και την ευημερία της αστικής τάξης, δεν οδήγησε αντίστοιχα και στη δημιουργία ενός αξιόλογου και υπολογίσιμου προλεταριάτου με διαμορφωμένη ταξική συνείδηση.

Γ4. Το σωματείο «Αδελφότης»

Το σωματείο «Αδελφότης» συστάθηκε το 1882 στην Καλαμάτα και υπήρξε το πρώτο σωματείο που προέβαλε τη συνεταιριστική ιδέα. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο ιστοριοδίφης Μίμης Φερέτος, οι σκοποί του σωματείου αυτού αντικατοπτρίζουν την προσπάθεια, που σημειώθηκε για πρώτη φορά στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, για τη βελτίωση της θέσης των εργαζόμενων αλλά και για τη συνειδητοποίηση των δικαιωμάτων τους, ενώ παράλληλα η «Αδελφότης» θα πρέπει να θεωρηθεί και ως αφετηρία του εργατοϋπαλληλικού κινήματος στην περιοχή.[185] «Σκοπός της Εταιρείας της Αδελφότητος ήταν η ηθική και η υλική ωφέλεια του λαού και ιδίως της εργατικής τάξεως. Και την μεν ηθικήν θέλει επιδιώξει δια της μεταδόσεως ιδεών πρακτικών και ωφελίμων δια της διδασκαλίας των δικαιωμάτων και καθηκόντων αυτών, προς δε δια της συστάσεως σχολείων εσπερινών, εν οις να διδάσκονται μετά την εργασίαν γραφήν και ανάγνωσιν, την δε υλικήν δια του Ταμείου του Λαού συσταθέντος ήδη».[186] Πληροφορούμαστε ακόμη από τη συλλογή του Μίμη Φερέτου ότι το σωματείο «Αδελφότης» θα προχωρούσε στην έκδοση εφημερίδας, με τον τίτλο *Ο Λαός*, προκειμένου να προπαγανδίσει τους σκοπούς της. Δεν διαθέτουμε όμως τις ανάλογες πληροφορίες για το αν τελικά εκδόθηκε η συγκεκριμένη εφημερίδα.

[185]«Καλαμάτας "Αδελφότης"», Συλλογή Μίμη Φερέτου, (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).
[186] Στο ίδιο.

Γ5. Βιβλιοθήκη

Η πνευματική άνθηση της Καλαμάτας αντικατοπτρίζεται και στις συστηματικές προσπάθειες που έγιναν για την ίδρυση λαϊκής βιβλιοθήκης ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1880. Το 1884, ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, παράλληλα με την ίδρυση της Σχολής του Λαού, προσπάθησε να συστήσει και λαϊκή βιβλιοθήκη. Για τη βιβλιοθήκη αυτή δεν διαθέτουμε πολλές πληροφορίες.

Το 1893, όπως μαθαίνουμε από την εφημερίδα *Λαϊκή*, δημιουργήθηκε ο "Φιλαναγνωστικός Σύλλογος". Σκοπός του συλλόγου ήταν «η παρά τοις πολλοίς καλλιέργεια και επίρρωσις της προ το αναγιγνώσκειν τάσεως, η πραγματοποίησις του οποίου επιδιωχθήσεται ιδία μεν δια της συστάσεως εν Καλάμαις βιβλιοθήκης προωρισμένης να παραδοθή εις κοινήν χρήσιν, αλλά και δι' άλλων μέσων κριθησομένων προσφορών…».[187] Για την πραγμάτωση μάλιστα των στόχων του προχώρησε στην έκδοση εφημερίδας με τον τίτλο «Λαϊκή».[188]

Τον Ιούνιο του 1901 ιδρύθηκε η Λαϊκή Εταιρεία, που ανάμεσα στους σκοπούς της ήταν και η συγκρότηση «Λαϊκής και Ιεράς βιβλιοθήκης» αποτελουμένης εκ των εν γένει θρησκευτικών, ηθικών και διδακτικών συγγραμμάτων».[189] Παρ' όλα αυτά, δεν γνωρίζουμε αν τελικά ιδρύθηκε η βιβλιοθήκη αυτή.

Στις 10 Νοεμβρίου του 1901 συστάθηκε σύλλογος με την επωνυμία «Εταιρεία της εν Καλάμαις Λαϊκής Σχολής». Όπως αναφέρεται στο καταστατικό του, «μοναδικόν σκοπό είχε την διαμόρφωση και την πνευματική ανάπτυξη των εργατικών της πόλεως τάξεων. Την εκπλήρωσιν δε του τοιούτου σκοπού της επιδιώξη πρωτίστως μεν και κυρίως δια της διδασκαλίας μαθημάτων και διαλέξεων, επιβοηθητικώς δε δια της συστάσεως Λαϊκής βιβλιοθήκης και της παροχής εις τον εργάτην των χρησίμων βιβλίων».[190] Δεν κατόρθωσε όμως να δημιουργήσει βιβλιοθήκη, όπως διακηρυσσόταν στο καταστατικό του.

Τελικά, οι προσπάθειες για τη σύσταση βιβλιοθήκης καρποφόρησαν κάποιες δεκαετίες αργότερα και συγκεκριμένα το 1933, οπότε και άρχισε να λειτουργεί η Λαϊκή Βιβλιοθήκη της πόλης.

---

[187] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 11, 12 Σεπτεμβρίου 1893.
[188] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 13 , 26 Σεπτεμβρίου 1893.
[189] Πότης Δ. Οικονομάκης, «Η Λαϊκή βιβλιοθήκη Καλαμών», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, σ. 267.
[190] Στο ίδιο, σ. 268.

Γ6.Φιλανθρωπική δραστηριότητα των αστών της Καλαμάτας

α) Σχολή των Απόρων Παίδων

Η συγκρότηση φιλανθρωπικών συλλόγων και ιδρυμάτων δεν ήταν ένα φαινόμενο που εμφανίστηκε μόνο στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα. Αντίθετα, φαίνεται πως η τοπική κοινωνία της Καλαμάτας ακολούθησε τη γενική τάση που χαρακτήριζε εκείνη την περίοδο όλο το ελληνικό κράτος. Και αυτό γιατί και σε πολλές άλλες πόλεις, και ιδιαίτερα στην Αθήνα, έλαβε χώρα μια παρεμφερής δραστηριότητα, με τη δημιουργία ανάλογων ιδρυμάτων.[191] Τα ίχνη της ορφάνιας, της επαιτείας, της φτώχειας και της εξαθλίωσης ήταν ορατά, αποτελώντας, σε πολλές περιπτώσεις, μια καθημερινή πραγματικότητα. Το γεγονός αυτό ενεργοποίησε τη φιλανθρωπική δραστηριότητα, κυρίως μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, προς την κατεύθυνση της παρέμβασης στη ζωή των απόκληρων, αποβλέποντας στη φυσική και ηθική προστασία τους.

Άτομα, λοιπόν, αστικής προέλευσης θεώρησαν ως ηθική υποχρέωσή τους να δραστηριοποιηθούν στον τομέα της φιλανθρωπίας και να θέσουν υπό έλεγχο τη ζωή των λαϊκών στρωμάτων. Η άσκηση φιλανθρωπίας εγγραφόταν στα πλαίσια των υποχρεώσεων του πολίτη μιας σύγχρονης και πολιτισμένης κοινωνίας απέναντι στους φτωχούς, ενώ ερχόταν και σε πλήρη αντιστοιχία με το χριστιανικό καθήκον και τη σωτηρία της ψυχής.[192]

Οι επαίτες, οι άποροι τα εγκαταλειμμένα παιδιά, οι εγκληματίες, η έλλειψη εκπαίδευσης των κατώτερων τάξεων και ο τρόπος που διαχειρίζονταν τον ελεύθερο χρόνο τους είχαν τροφοδοτήσει τους αστικούς φόβους, συγκροτώντας την αστική μυθολογία για τον «άλλο», ενώ ενίσχυσαν την ανησυχία των αστών για το παρόν και μέλλον της ελληνικής κοινωνίας.

Οι αξίες, οι συνήθειες και οι νοοτροπίες που επικρατούσαν στους κόλπους των λαϊκών στρωμάτων ήταν διαμετρικά αντίθετες με τον τρόπο οργάνωσης της ζωής της αστικής τάξης.[193] Το γεγονός αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη συγκρότηση ενός

---

[191] Στην Αθήνα συστάθηκαν το Αμαλιείο Ορφανοτροφείο κοριτσιών το 1855, το Ορφανοτροφείο αγοριών Χατζηκώνστα το 1856 και η Σχολή Απόρων Παίδων του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» το 1872, στην Ερμούπολη το Δημοτικό Ορφανοτροφείο, στην Πάτρα το Δημοτικό Ορφανοτροφείο, στον Πειραιά το Ζάννειο Ορφανοτροφείο κ.ά. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών…*, *ό. π.*, σ. 99-170.

[192] Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά…*, *ό. π.*, σ. 278.

[193] Η εφημερίδα *Λαϊκή* αναφερόμενη στις συνήθειες και τις έξεις των λαϊκών στρωμάτων, καλώντας παράλληλα τους εκπροσώπους της τοπικής αστικής τάξης να υποδείξουν στο λαό ποιες πρακτικές

λόγου που δαιμονοποιούσε στην ουσία τις περιθωριακές ομάδες και τις εμφάνιζε ως την πηγή φαινομένων κοινωνικής παθογένειας. Παράλληλα, ο λόγος αυτός αποσκοπούσε στην αποδόμηση μιας κοινωνίας και στην εδραίωση μιας άλλης, στην οποία θα είχαν κυρίαρχη θέση η εργασία, η πρόοδος, η εκπαίδευση, ο θεσμός της οικογένειας, η ευταξία και η ευνομία. Από την κοινωνία αυτή εξοβελίζονταν η φτωχή οικογένεια, οι επαίτες, τα άπορα και εγκαταλειμμένα παιδιά, οι εγκληματίες και όσοι γενικότερα αμαύρωναν και απορρύθμιζαν την εικόνα μιας προοδευτικής και ευνομούμενης πολιτείας και προκαλούσαν κοινωνική ανασφάλεια στους αστούς. Η εμφάνιση της φιλανθρωπίας και η μέριμνα για την περίθαλψη και την εκπαίδευση του λαού συνδέεται άρρηκτα με το λόγο αυτό.

Έτσι, ιδιαίτερη βαρύτητα απέδωσαν οι φιλάνθρωποι αστοί στη διάχυση της παιδείας στις λαϊκές τάξεις. Η αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των φτωχών στρωμάτων, καθώς και όλων των πολιτών, εντάσσεται στα πλαίσια ενός ευρύτερου λόγου περί εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνία, λόγος που διαδόθηκε από τη δεκαετία του 1870 και μετά.[194] Η εκπαίδευση αναγορεύτηκε, λοιπόν, σε σύμβολο προόδου, ενώ παράλληλα προσλαμβανόταν και ως κινητήριος μοχλός της κοινωνικής ανέλιξης.

Στα πλαίσια της διάδοσης της παιδείας, της ηθικοποίησης, του κοινωνικού ελέγχου και της επιτήρησης των κατώτερων κοινωνικών ομάδων εντάσσεται και η ίδρυση, το 1871, της Σχολής των Απόρων Παίδων στην Καλαμάτα, ως παράρτημα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» της Αθήνας.[195] Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η προσφορά της Σχολής αυτής, που δραστηριοποιήθηκε στην Καλαμάτα για περισσότερο από σαράντα χρόνια. Βασική επιδίωξη της Σχολής ήταν η εκπαίδευση, η επιμόρφωση και η ηθική αγωγή των απόκληρων παιδιών, και, κατ' επέκταση, των λαϊκών τάξεων εν γένει.

διασκέδασης πρέπει να ακολουθούν προκειμένου να ωφεληθούν, σημειώνει τα παρακάτω: «Το φιλαναγνωστικόν αίσθημα αληθώς έχει εντελώς εκλείψει παρά τω Λαώ, βιβλία δε αφ' ων αντλεί ο Λαός πνεύμα είναι τα χαρτοπαίγνια, αι διασκεδάσεις και η οινοποσία. Εν εορταίς προσφέρει θυσίαν εις τον Βάκχον και την Αφροδίτην και επιτελεί τα φαυλότατα δι' έλλειψιν παιδεύσεως υγιούς. Εάν δε και τινες αναγινώσκουσι παρ' ημίν, η ανάγνωσις αυτών είνε εφημερίδες σατυρικαί, πορνογραφικαί, ή μυθιστορήματα φαύλα και κακοήθη. Αλλά τοιαύται αναγνώσεις καλόν να ελλίπωσιν όλως. Εάν πρόκηται να καλλιεργήσωμεν παρά τω Λαώ το φιλαναγνωστικόν αίσθημα, οφείλομεν να τω υποδείξωμεν από τίνων πρέπει ν' απέχη, και τίνα πρέπει ν' αναγινώσκη, ίνα ωφελήται». Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 13, 26 Σεπτεμβρίου 1893.

[194] Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *ό. π.*,, σ. 369.

[195] Κατά το 1883-1884, ο «Παρνασσός» είχε 11 παραρτήματα: στην Καλαμάτα, την Σύρο, τη Ζάκυνθο, την Πάτρα, την Άνδρο, το Καπελέτου, το Τράγανο, του Κατσαρού, τον Πύργο, την Λευκάδα και το Αργοστόλι, στα οποία και φοιτούσαν περισσότεροι από 1400 μαθητές. (Βλ. Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο*…, *ό. π.*, σ. 144).

Οι λόγοι που υπαγόρευσαν τη σύσταση της Σχολής αποτυπώνονται εύγλωττα σε ομιλία του δικηγόρου Νικήτα Στρατηγόπουλου, ενός από τους εφόρους της, κατά την έναρξη της εξεταστικής περιόδου: «Και ου μόνον το βοηθείν τους δεομένους βοηθείας και περιθάλψεως είναι χριστιανικόν και φιλανθρωπικόν έργον, αλλά και κοινωνικόν καθήκον είνε η μέριμνα της κοινωνίας όπως σώζη από τα κακά, τα παρομαρτούντα τη πενία και τη αργία, νεαρά και εγκαταλελειμμένα πλάσματα. […] Δεν είναι προτιμότερον, αντί να έχωμεν εγκλήματα και εγκληματίας σπαράσσοντας τα στέρνα της κοινωνίας, να καταβάλληται εν καιρώ η δέουσα μέριμνα, όπως τα στερούμενα ανατροφής και παρασυρόμενα υπό της κακίας εγκαταλελειμμένα πλάσματα μορφώνται διανοητικώς από της μικρής ηλικίας των και καθίστανται ούτω χρήσιμα και αγαθά μέλη της κοινωνίας;».[196]

Η φιλανθρωπική δραστηριότητα προσλαμβάνεται ως θρησκευτικό και κοινωνικό καθήκον των υγιών μελών του κοινωνικού σώματος. Η ηθική διαπαιδαγώγηση και η μόρφωση των άπορων και ορφανών παιδιών θεωρείται ότι θα συντελέσει από τη μια στη μετατροπή τους σε ωφέλιμους, έντιμους και εργατικούς πολίτες που θα προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην κοινωνία, ανταποδίδοντας κατ' αυτό τον τρόπο την φροντίδα που η ίδια τους παρείχε, και από την άλλη στην εξάλειψη των κινδύνων της διαφθοράς και της εξαχρείωσης και στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής.

Σημαντική για την ομαλή λειτουργία της Σχολής ήταν η συμβολή της τοπικής κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων και των μαθητών, πέρα από την ετήσια οικονομική ενίσχυση από τον «Παρνασσό» και τη δημοτική αρχή, μέσα από συνδρομές και

[196]Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 4, 25 Ιουλίου 1893. Όπως αναφέρεται και σε άρθρο της εφημερίδας *Καλαματιανή*, «σκοπός της Σχολής είναι κυρίως και πρωτίστως η ηθική των παίδων διαπαιδαγώγησις και μόρφωσις, παραγωγή δ' εξ αυτών ούτω κοινωνικών παραγόντων χρηστών δυναμένων να συμβάλλωνται εν τω κύκλω της δράσεώς των και τη σφαίρα της ενεργείας των εις την βελτίωσιν και ανόρθωσιν του κοινωνικού καθεστώτος». (Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 12, 29 Νοεμβρίου 1895). Άλλωστε, «το κοινωνικόν καθεστώς διαρρέει πανταχόθεν και μικρόν κατά μικρόν καταρρέει και απειλεί να παρασύρη μίαν ημέραν εις χάος τους πάντας. Η κοινωνία διεφθάρη και η διαφθορά αρχίζει εκ των μικρών, εκ των παιδίων. Μορφώσωμεν τα παιδία, ίνα έχωμεν μορφωμένους άνδρας. Ας ηθικοποιήσωμεν τα μικρά, όπως ανδρούμενα ώσιν ηθικά. Μορφώσωμεν και ηθικοποιήσωμεν προ πάντων τα παιδία τα άπορα, τα παιδία τα εγκαταλελειμένα, διότι αυτά προ πάντων ευρίσκει προχειρότερα, ευνοϊκώτερον διακείμενα, ως εκ των όρων υφ' ους βιούσιν, η διαφθορά. Έχομεν καθήκον προς τούτο ως Χριστιανοί, ως Πολίται, ως Κοινωνικοί Άνθρωποι. Αλλ' 'εχομεν συμφέρον εκ τούτου και ως τοιούτοι, προ πάντων ως Πατέρες, ως Μητέρες, ως Αδελφοί. Της διαφθοράς το νόσημα, της κακοήθειας το μίασμα, της εξαχρειώσεως ο ιός είναι πολύ μεταδοτικά, δεν φείδεται δε ούτε των μοσχοθρεμένων παιδίων, όταν ελθωσιν εις συγχρωτισμόν μετά των μικροβίων των νόσων τούτων. Και θα συγχρωτισθώσι τα παιδία ημών μετά των άλλων και καθ' εκάστην θα συγχρωτίζονται. Ας εξαφανίσωμεν τα μικρόβια, όπως αποφύγωσι τα φίλτατα ημών την νόσον». (Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 8, 9 Νοεμβρίου 1895).

δωρεές.[197] Όπως διαβάζουμε στον Τύπο της εποχής: «Όμιλος φιλομούσων μαθητών των ανωτέρων Γυμνασιακών τάξεων», έπαιξε το 1896 το «ωραίον δράμα του αειμνήστου εθνικού μας ποιητού Σ. Ν. Βασιλειάδου, "Οι Καλλέργαι"» για την οικονομική ενίσχυση της Σχολής των Απόρων Παίδων.[198] «Την παρελθούσαν Κυριακήν εδόθη εν τω θεάτρω ευεργετική παράστασις» για την οικονομική ενίσχυση της Σχολής Απόρων Παίδων, «καθ' ην εισεπράχθησαν 164, 50 δρχ.».[199]

Το 1871 κοσμήτορας της Σχολής ήταν ο μεγαλέμπορος Αριστείδης Πανταζόπουλος, ενώ το 1875, χρονιά κατά την οποία φοιτούσαν στη Σχολή 30 μαθητές, κοσμήτορες ήταν οι Νικ.. Στρατηγόπουλος, Γ. Μελλισουργός, Γ. Καραγιάννης (δικηγόροι) και Σ. Δουκάκης (φαρμακοποιός).[200]

Κατά τα έτη 1893 και 1899 η Σχολή στεγαζόταν στο ιδιωτικό εκπαιδευτήριο του Θεοδ. Χριστόπουλου, λειτουργώντας το βράδυ. Από το 1893 μέχρι και το 1895 διεκόπη η λειτουργία της. Κινδύνευσε μάλιστα να διαλυθεί και αυτό γιατί τόσο ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» όσο και ο δήμος δεν παρέδωσαν την ετήσια συνδρομή τους. Παρ' όλα αυτά, οι οικονομικές δυσκολίες ξεπεράστηκαν και η Σχολή επαναλειτούργησε τον Δεκέμβριο του 1895 υπό την εποπτεία της εκπαιδευτικού Καλλιόπης Καρώνη. Κατά το διάστημα αυτό στεγαζόταν στο ιδιωτικό παρθεναγωγείο της τελευταίας.

Η Σχολή συνέχισε την λειτουργία της μέχρι το 1911, έτος κατά το οποίο συγχωνεύθηκε με τη «Λαϊκή Σχολή» και έγινε νομικό πρόσωπο, με την επωνυμία «Λαϊκήν και απόρων παίδων Σχολή του ζεύγους Πανταζοπούλου».[201]

Η Σχολή, λειτουργώντας για περισσότερα από σαράντα έτη, συνέβαλε καταλυτικά στην καταπολέμηση του φαινομένου του αναλφαβητισμού, στην περίθαλψη των φτωχών παιδιών αλλά και στην ηθική διαπαιδαγώγησή τους.

Στο έργο της Σχολής αναφέρεται και ο *Μεσσηνιακός Τύπος*: «Σχολή απόρων παίδων. Ως γνωστόν εν Καλάμαις προ ετών υφίσταται Σχολή των απόρων παίδων εν ω φοιτώσιν ικανοί εγκαταλελημμένοι και απροστάτευτοι παίδες λαμβανομένης φροντίδος περί ηθικής και διανοητικής μορφώσεως αυτών η δε κοσμητεία της Σχολής

[197] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο*…, *ό. π.*, σ. 144.
[198] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία*…, *ό. π.*, σ. 97.
[199] Στο ίδιο, σ. 97, 98.
[200] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο*…, *ό. π.*, σ. 144.
[201] Στο ίδιο, σ. 145.

λαμβάνει μέριμναν περί των δυστυχών τούτων πλασμάτων παρέχουσα αυτής κατά τας υπ' αυτής κεκανονισμένας ημέρας ενδύματα και σανδάλια».[202]

β) Ο Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων

Στα τέλη του 1897 λειτουργούσε στην πόλη της Καλαμάτας «Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων», σύλλογος με φιλανθρωπικό χαρακτήρα.[203] Οι καλαματιανές αστές, στα πλαίσια της περιρρέουσας ατμόσφαιρας της εποχής, ανέπτυξαν έντονη φιλανθρωπική και αναμορφωτική δράση, γεγονός που συνέβαλε σημαντικά στην κοινωνική χειραφέτηση του γυναικείου φύλου.

Όπως υπογραμμίζει και η Ελένη Βαρίκα, οι φιλανθρωπικοί «σύλλογοι κυριών» έκαναν την εμφάνισή τους στη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα και στηρίχτηκαν κατά κύριο λόγο στα δίκτυα γνωριμιών και τους φιλικούς δεσμούς που ανέπτυξαν οι γυναίκες στο σχολείο.[204] Στα ενδιαφέροντα των συλλόγων αυτών συγκαταλέγονταν, εκτός από τα κοινωνικά και εθνικά προβλήματα, η αντιμετώπιση της καταπίεσης και της κοινωνικής αδικίας που βίωναν οι γυναίκες.

Σημαντική φιλανθρωπική και φεμινιστική δράση επέδειξε η Μαρία Αλβανάκη-Αγιοβλασίτη, κόρη του γιατρού Δημητρίου Αλβανάκη (1819-1905), συμβάλλοντας κατ' αυτό τον τρόπο στη διάδοση των φεμινιστικών μηνυμάτων στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα. Διέθεσε ακόμη την περιουσία της για την ίδρυση του κληροδοτήματος «Αλβανάκειον Οφθαλμιατρείον Καλαμάτας».[205]

Άρθρο της εφημερίδας *Ευνομία* (αρ. φ. 112, 19 Ιανουαρίου 1897) περιστρέφεται γύρω από τη δράση του γυναικείου φύλου στην Ελλάδα, ενώ ο αρθρογράφος προτρέπει τις καλαματιανές κυρίες και δεσποινίδες να αναλάβουν «νέα καθήκοντα».[206] Στο ίδιο φύλλο δημοσιοποιείται η εγγραφή της Μαρίας Αλβανάκη-Αγιοβλασίτη στο σύλλογο κυριών Αγρινίου, «Εργάνη Αθηνά», γεγονός το οποίο της έδινε τη δυνατότητα να ιδρύσει και στην πόλη της Καλαμάτας αντίστοιχο γυναικείο σωματείο.[207]

---

[202] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 37, 17 Ιουνίου 1884.
[203] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση της πολιτιστικής ανάπτυξης…*, *ό. π.*, σ. 194.
[204] Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών…*, *ό, π.*, σ. 229.
[205] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση της πολιτιστικής ανάπτυξης…*, *ό. π.,* σ. 196.
[206] Στο ίδιο, σ. 196, 197.
[207] Το άρθρο είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό ως προς τον κοινωνικό προβληματισμό που εκφράστηκε την περίοδο εκείνη σχετικά με το γυναικείο ζήτημα, γι' αυτό και παραθέτω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα, το οποίο και δανείζομαι από την Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου: «Εμπρός, ω ωραίον

Ευρύ πεδίο επίσης της φιλανθρωπικής δράσης των γυναικών των αστικών τάξεων αποτέλεσαν οι εργαζόμενες γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων.[208] Η περίθαλψη, η εκπαίδευση και η ηθικοποίησή τους κρίθηκε απαραίτητη, καθώς προσλαμβάνονταν, στα πλαίσια της αστικής μυθολογίας, ως οι φύλακες της οικογενειακής εστίας.

Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα η παρουσία των γυναικών στον εργατικό χώρο, κυρίως στον βιομηχανικό τομέα, αρχίζει να γίνεται αισθητή, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι τα ποσοστά είναι ιδιαίτερα υψηλά, με εξαίρεση τον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας.[209] Παρ' όλα αυτά, πρόκειται για μια νέα κοινωνική πραγματικότητα που δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη. Σε κατάλογο μελών του Μεσσηνιακού Συνδέσμου, που αναγράφονται και οι επαγγελματικές κατηγορίες, συναντάμε «27 κοράσια και γυναίκες εργάτιδες».[210] Το γεγονός αυτό έχει άμεση σχέση με τη βιομηχανική ανάπτυξη που σημειώθηκε στην Καλαμάτα στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η πόλη συνιστούσε σημαντικό μεταξοπαραγωγικό κέντρο, με ατμοκίνητα και πυροκίνητα μεταξουργεία, στα οποία εργάζονταν και νεαρά κορίτσια των λαϊκών τάξεων, κάτω από σκληρές συνθήκες εργασίας «από βαθέος όρθρου μέχρι της δύσεως του ηλίου αντί μιας και ημισείας δραχμής καθ' εκάστην».[211] Όπως πληροφορούμαστε ακόμη

φύλον, εμπρός και σεις μη μένετε περιωρισμέναι εις την εστίαν, ας κινηθήτε ολίγον, προοδεύσατε, ζητήσατε ελευθερίαν. Και θα την επετύχετε. Μη δυσαρεστηθήτε, ω μισογύναι, ούε σεις οι οποίοι ολίγα ελπίζετε από την γυναικείαν διάνοιαν. Προχωρήσατε εις τας νεωτεριστικάς σας ιδέας και πιστεύω να μην οπισθοχωρήσετε. Είχομεν στάσιν αξιωματικών, στάσιν φοιτητών, στάσιν… θρησκευτικήν Χριστογιαννοπούλου και νυν στάσιν γυναικών. Όχι επανάστασιν. Αφού εις την Ελλάδα έπνευσε τοιούτος άνεμος, νεωτεριστής άνεμος, και με μεγάλην μάλιστα ορμήν αφού επιζητείται να ιδρυθούν σύλλογοι επί συλλόγων, ελπίσατε πλέον, ω σεις οι απαισιόδοξοι, ότι η Ελλάς εισέρχεται εις την προοδευτικήν… μερίδα όχι του κ. Καραπάνου αλλά των πεπολιτισμένων κρατών.
Η κ. Παρρέν! Ο μοχλός και η δύναμις η τα πάντα επιθυμούσα να μεταβάλλη!
Ανακάτωσε όλας τας γυναίκας, τας εδίδαξε, ενουθέτησε, συνεζήτησε, επρόβαλε ιδέας, μεταρρυθμίσεις. Και εγένοντο δεκταί και επευφημήθησαν. Ζητεί νέας ενδυμασίας, νέα πράγματα, ολοζώντανα, προοδευτικά. Δια ταύτα ποίαν ιδέαν έχουν αι Καλαματιαναί ομόφυλοι; Ομοφρονούσιν; Να πιστεύσωμεν τούτο;
Αλλ' ας ίδωμεν. Και ευχόμεθα ίνα φθάσουν τας Αγγλοσαξωνίδας αι Ελληνίδες μας, να τας ίδωμεν κατακλυζούσας πάντα τα βιοποριστικά στάδια. Αλλά τίνα ιδέαν έχετε… ω άνδρες;». (Στο ίδιο, σ. 196).

[208] Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών…*, *ό. π.*, σ. 178.

[209] Το 1873-1875, οι γυναίκες που εργάζονται στα ατμοκίνητα εργοστάσια αντιπροσωπεύουν το 24,02% επί του συνόλου των εργατών, ενώ τα νέα κορίτσια το 10,25%. Ας σημειωθεί ακόμη ότι τα βαμβακοκλωστήρια και τα μεταξουργεία απασχολούν το 91,8% του συνόλου των ενεργών γυναικών και κοριτσιών, ενώ αντιπροσωπεύουν παράλληλα το 73,5% του συνόλου του εργατικού δυναμικού του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας. (Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης…*, *ό. π.*, σ. 199, 200). Κατά το 1876, επίσης, στα 12 μεταξουργεία που λειτουργούσαν στην Ελλάδα (1 στην Αθήνα, 1 στον Πειραιά, 5 στην Καλαμάτα και 5 στην Σπάρτη) απασχολούνταν 869 εργάτες, εκ των οποίων οι 819 ήταν γυναίκες (94,24%). (Αλέξανδρος Μανσόλας, *Απογραφικαί πληροφορίαι περί των εν Ελλάδι ατμοκίνητων καταστημάτων*, *ό. π.*, σ. 12).

[210] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία….*, *ό. π.*, σ. 180.

[211] Στο ίδιο, σ. 180, 181.

από την καλαματιανή εφημερίδα *Αριστόδημος*, κατά το 1879 στα μεταξουργεία της πόλης απασχολούνταν 563 άτομα, από τα οποία οι 453 ήταν «γυναίκες και κοράσια», τα 85 παιδιά [212], ενώ οι άνδρες έφταναν τους 25. [213] Οι γυναίκες δηλαδή αντιπροσώπευαν το 80,46% επί του συνολικού αριθμού του εργατικού δυναμικού των μεταξουργείων, ενώ τα παιδιά το 15,09% και οι άνδρες το 4,44%. Κατά το 1897, σε τρία μεταξουργεία της Καλαμάτας εργάζονταν 180 «κοράσια», ενώ το 1900 στο εργοστάσιο των αδελφών Αγγελοπούλου απασχολούνταν 60 «κοράσια».[214]

Ως προς τη θέση των γυναικών στην καλαματιανή κοινωνία, όπως άλλωστε και στις άλλες πόλεις, παρατηρούμε ότι παράλληλα με τη φιλανθρωπική τους δράση, οι γυναίκες των αστικών στρωμάτων διοργανώνουν χοροεσπερίδες στις οικίες τους, συνοδεύουν τους συζύγους τους σε θεατρικές και μουσικές παραστάσεις, συμμετέχουν σε διάφορες εκδηλώσεις των τοπικών εκπολιτιστικών και αθλητικών συλλόγων, χωρίς όμως να έχουν το δικαίωμα να εγγραφούν ως μέλη, ασχολούνται με τη μόδα, κυρίως την ευρωπαϊκή, αγοράζουν είδη ρουχισμού από τα καταστήματα νεωτερισμών της πόλης και γενικότερα επιδρούν καθοριστικά στη διαμόρφωση του κοινωνικού προφίλ των συζύγων τους.

γ) «Αλεξανδράκειον» Γηροκομείο-Πτωχοκομείο – «Παπαδοπούλειον» Βρεφοκομείο

Από τις πρώτες φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες που εκδηλώθηκαν στην πόλη της Καλαμάτας υπήρξε αυτή του μεγαλέμπορου Σπ. Αλεξανδράκη (1807-1871), ο οποίος πεθαίνοντας προσέφερε όλη την κινητή και ακίνητη περιουσία του (η κληροδοτηθείσα περιουσία ανερχόταν στο ποσό των 2.797.800 δρχ.) για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Έτσι, το 1877, ιδρύθηκε το «Αλεξανδράκειον» Γηροκομείο-Πτωχοκομείο, ίδρυμα το οποίο εξακολουθεί να υπάρχει ακόμα και σήμερα. [215] Σύμφωνα με τον κανονισμό του Πτωχοκομείου, γίνονταν δεκτά στο ίδρυμα άτομα ανεξαρτήτως γένους και θρησκείας, «α) οι ομολογουμένως πτωχοί πάσχοντες, ίνα νοσηλεύωνται δωρεάν, β) άποροι εντελώς μη δυνάμενοι να

[212] Για περισσότερες πληροφορίες για την παιδική εργασία βλ. Μιχάλης Ρηγινός, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και στη βιοτεχνία 1870-1940*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα 1995.
[213] Εφ. *Αριστόδημος*, αρ. φ. 11, 19 Μαρτίου 1879.
[214] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία….*, *ό. π.*, σ. 181.
[215] Ευγενία Π. Μπιτσάνη, «Η ιστορική διαδρομή του «εν Καλαμάτα Αλεξανδράκειου Γηροκομείου» και η συμβολή του στην κοινωνική ανάπτυξη της πόλης», *Η Ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, επιμ. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, European Assosiation for Urban History, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα 2005, σ. 169, 170, 175.

προσπορίζωνται τα προς το ζην, ίνα διατρέφωνται δωρεάν και γ) πάσχοντες στερούμενοι μόνον οικιακής περίθαλψης ως επί πληρωμή».[216]

Από το 1880 μέχρι και το 1885 νοσηλεύτηκαν στο «Αλεξανδράκειον» 1.011 ασθενείς, 716 άνδρες και 295 γυναίκες, οι περισσότεροι εκ των οποίων κατάγονταν από τους νομούς Μεσσηνίας και Λακωνίας.[217] Ένας μεγάλος αριθμός προερχόταν επίσης και από τα νησιά, ενώ αξιοσημείωτος είναι και ο αριθμός των νοσηλευθέντων που προέρχονταν από το εξωτερικό. Από τη στιγμή της σύστασής του μέχρι και το 1905 νοσηλεύτηκαν συνολικά στο ίδρυμα γύρω στα 10.000 άτομα, όπως φιλοξενήθηκαν και εκατοντάδες άποροι στους οποίους προσφερόταν δωρεάν στέγη και διατροφή. Ας αναφερθεί ακόμη ότι η κοινωνική προέλευση των νοσηλευθέντων θα πρέπει να αναζητηθεί κατά κύριο λόγο στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω, το «Αλεξανδράκειον» λειτούργησε αρχικά ως Νοσοκομείο και όχι ως Γηροκομείο-Πτωχοκομείο. Και αυτό γιατί τόσο ο νομός Μεσσηνίας όσο και αυτός της Λακωνίας στερούνταν Νοσοκομείου παρά τις επίμονες και επίπονες προσπάθειες από την πλευρά διαφόρων ιδιωτών αλλά και αυτή των αρχών.[218]

Στο έργο που προσέφερε το συγκεκριμένο ίδρυμα αλλά και στα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε αναφέρθηκε και η καλαματιανή εφημερίδα *Αριστόδημος*.[219]

Ας αναφερθεί ακόμη ότι το 1904 ιδρύθηκε στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα το «Παπαδοπούλειο Βρεφοκομείο», έπειτα από δωρεά του Γεωργίου Παπαδόπουλου που άφησε μεγάλο κομμάτι της περιουσίας του για την προστασία και την περίθαλψη των ορφανών και απόρων βρεφών. Η φιλανθρωπική αυτή δραστηριότητα αντικατοπτρίζει την ιδιαίτερη ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας απέναντι στον

[216] Στο ίδιο, σ. 170, 171.
[217] Στο ίδιο, σ. 171.
[218] Στο ίδιο, σ. 171.
[219] «Διαπρεπής της ημετέρας πόλεως στολισμός τυγχάνει αναμφηρίστως το Αλεξανδράκειον Νοσοκομείον. Το φιλανθρωπικόν τούτο καθίδρυμα παρέχει πολύτιμον αρωγήν εις τους εν των τόπω ημών πάσχοντας ενδεείς δια την τηρουμένην δ' εν αυτώ τελείαν καθαριότητα, και την περιποίησιν και ακριβή δίαιταν των νοσιλευομένων καθίσταται, το μικρόν τούτο νοσοκομείον, πρότυπον των εν Ελλάδι τοιούτου είδους καθιδρυμάτων. Κατά το έτος 1877 ενοσηλεύθησαν εν αυτώ 83 άποροι ασθενείς. Κατά δε το λήξαν έτος 186. Εν αρχή δέκα μόνον είχε κλίνας. Ήδη έχει 27 εν χρήσει. Ένεκα δε της πληθύος των εισερχομένων και της ελλείψεως περισσοτέρων κλινών, βιάζεται πολλάκις η διεύθυνσις να μη δέχηται, δι' ελλείψιν χώρου, τους κρούοντας την θύραν ασθενείς. Καθήκον λοιπόν έχουσιν οι εύποροι και ελεήμονες εκ των ημετέρων συνδημοτών να συντελέσωσι όλαις δυνάμεσι εις την βελτίωσιν των πόρων του ευεργετικού τούτου ιδρύματος […]». (Εφ. *Αριστόδημος*, αρ. φ. 7, 18 Ιανουαρίου 1879).

απόκληρο πληθυσμό της πόλης, κυρίως, στα απροστάτευτα και εγκαταλειμμένα παιδιά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΚΑΛΑΜΑΤΑ

Δ1. Δημόσια Εκπαίδευση

Στον καλαματιανό δημοσιογραφικό λόγο των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα ιδιαίτερο χώρο καταλαμβάνει η εκπαιδευτική δραστηριότητα της πόλης. Το γεγονός αυτό εξηγείται και από το ότι η μόρφωση θεωρείτο διαβατήριο για την κοινωνική άνοδο και την αναρρίχηση στα μεσαία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα.

Ας δούμε, λοιπόν, ποια ήταν η εκπαιδευτική πραγματικότητα της μεσσηνιακής πρωτεύουσας κατά τον 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ού. Στα χρόνια της Αντιβασιλείας, το 1835, ιδρύθηκε το πρώτο Ελληνικό σχολείο στην Καλαμάτα, που υπήρξε και το πρώτο σχολείο του νομού Μεσσηνίας.[220] Το πρώτο Γυμνάσιο συστάθηκε το 1861. Ήταν ένα από τα δέκα πρώτα δημόσια Γυμνάσια της χώρας και το μοναδικό στο νομό μέχρι το 1885. Από το 1835 μέχρι το 1910 ιδρύθηκαν στην πόλη της Καλαμάτας τρία Ελληνικά σχολεία.[221] Αντίθετα, η οικοδόμηση των Γυμνασίων στην πόλη, όπως και σε ολόκληρη τη χώρα, δεν ακολούθησε τους ίδιους ρυθμούς.

Όταν όμως γίνεται λόγος για μέση εκπαίδευση, αναφερόμαστε αποκλειστικά στα αγόρια. Τα κορίτσια ήταν αποκλεισμένα από τη μέση βαθμίδα της εκπαίδευσης, όπως και από το Πανεπιστήμιο.[222] Η πολιτεία ασχολήθηκε μόνο με τη στοιχειώδη εκπαίδευση των κοριτσιών, που ήταν υποχρεωτική και για τα δύο φύλα, ενώ απαγόρευε ρητά τη φοίτηση των κοριτσιών στα σχολεία των αγοριών. Τα πρώτα δημόσια Γυμνάσια και Ελληνικά Σχολεία θηλέων ιδρύθηκαν το 1917.[223] Όπως ήταν επόμενο, η μέση παιδεία των κοριτσιών αποτέλεσε υπόθεση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και συγκεκριμένα των ιδιωτικών Παρθεναγωγείων.

---

[220] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, «Ο εκπαιδευτικός "χάρτης" τον 19ο αιώνα», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 25.
[221] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 109.
[222] Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα…*, *ό. π.*, σ. 328.
[223] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 174.

Δ2. Ιδιωτική εκπαίδευση

Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα παρατηρείται σημαντική ανάπτυξη της ιδιωτικής εκπαίδευσης, κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας (Αθήνα, Ερμούπολη, Βόλο, Λάρισα, Πάτρα, Καλαμάτα, κ.ά.). Ως προς αυτή την κατεύθυνση, όπως επισημαίνει η Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, συνέτρεξαν οι εξής παράγοντες: η οικονομική άνθηση και η πολιτική σταθερότητα μετά τη μεταπολίτευση του 1862, η «μονολιθικότητα» που χαρακτήριζε τη δημόσια εκπαίδευση, η ανυπαρξία δημόσιων σχολείων ανώτερης γυναικείας εκπαίδευσης και, τέλος, η ανεπάρκεια του κρατικού σχολικού δικτύου της μέσης εκπαίδευσης στη διάρκεια όλου σχεδόν του 19ου αιώνα.[224]

Έτσι, το πρώτο ιδιωτικό εκπαιδευτήριο ιδρύθηκε στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα το 1867. Επρόκειτο για το αρρεναγωγείο του Ιωάννη Ραζέλου. Λίγο αργότερα, το 1871, συστάθηκαν στην Καλαμάτα δύο «ιδιοσυντήρητα» σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ένα για αγόρια, του ιερέα Γεωργίου Πουλάκου, ο οποίος ίδρυσε στη συνέχεια και Ελληνικό σχολείο, και ένα για κορίτσια, της Αικατερίνης Βενιζέλου.[225] Ήδη, λοιπόν, από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, φαίνεται ότι αναπτύχθηκε στην πόλη της Καλαμάτας ένα δίκτυο ιδιωτικών σχολείων τόσο στοιχειώδους όσο και μέσης εκπαίδευσης, που εξελίχθηκε με γοργούς ρυθμούς, με αποκορύφωμα τη δεκαετία του 1890. Κατά τη δεκαετία του 1880 ιδρύθηκαν στην πόλη τρία νέα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια μέσης βαθμίδας, του Θεοδοσίου Χριστόπουλου – Ιωάννη Παπούλια (1885), της Μαρίας Πετροπούλου (1886) και των Θ. Χριστόπουλου - Ι. Παπούλια (1887).[226]

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1890 σημειώθηκε αλματώδης ανάπτυξη της ιδιωτικής μέσης εκπαίδευσης, καθώς συστάθηκαν 12 νέα ιδιωτικά σχολεία: της Ελένης Μαλαχατοπούλου (1891), του Κων. Σταυρόπουλου (1892), του Κων. Δ. Κατσικανά (1892), του Παν. Πουλάκου (1893), της Καλλιόπης Καρώνη (1893), της Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου (1893), της Ευσταθίας Μιχαλακέα (1894), του Παναγιώτη Βεντήρη, των Θ. Χριστόπουλου-Κ. Σταυρόπουλου (1894), των Θ. Χριστόπουλου-Π. Βεντήρη (1897), της Μαρίας Σταθοπούλου (1898) και του Χρ. Σ. Αποστολάκη (1899).[227] Το γεγονός αυτό συναρτάται άμεσα με την ανάπτυξη της

[224] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία*…, *ό. π.*, σ. 226.
[225] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, «Ο εκπαιδευτικός "χάρτης" τον 19ο αιώνα», *ό. π.*, σ. 26.
[226] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία*…, *ό. π.*, σ. 231.
[227] Στο ίδιο, σ. 232.

πόλης τόσο σε επίπεδο εμπορικό και βιομηχανικό όσο και πολιτισμικό. Την ακμή της σε όλους τους τομείς, όπως έχει ήδη αναφερθεί, καταδεικνύει και η ανοδική πορεία του πληθυσμού της (1879>7.609 κάτοικοι, 1889>10.696, 1896>14.288). Η σημειούμενη αυτή άνθηση προσέφερε οικονομική άνεση σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, καθιστώντας, κατ' επέκταση, δυνατή και τη λειτουργία της ιδιωτικής εκπαίδευσης. Άλλωστε, η οικονομική ζωή μιας πόλης προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό την εκπαιδευτική της πραγματικότητα.

Η τοπική κοινωνία είχε διαμορφώσει την αντίληψη ότι οι υπηρεσίες που προσέφεραν τα ιδιωτικά μέσα εκπαιδευτήρια ήταν ανώτερες.[228] Οι μαθητές που φοιτούσαν στα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια προέρχονταν από τα μεσαία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, καθώς το ζήτημα των διδάκτρων καθιστούσε δυσπρόσιτη την ιδιωτική εκπαίδευση σε παιδιά των ασθενέστερων οικονομικά κοινωνικά ομάδων. Παρ' όλα αυτά, όπως προκύπτει από την μελέτη της Αναστασίας Μηλίτση-Νικά σχετικά με την κοινωνική προέλευση των κοριτσιών στα δημόσια σχολεία της μέσης βαθμίδας του νομού Μεσσηνίας, οι αστοί δεν επέλεγαν κατ' αποκλειστικότητα την ιδιωτική εκπαίδευση.[229]

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι σχεδόν σε κάθε φύλλο των τοπικών εφημερίδων απαντώνται θέματα σχετικά με την εκπαίδευση, όπως είναι το πρόγραμμα των μαθημάτων τόσο των δημόσιων όσο και των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, οι εξετάσεις των μαθητών και τα αποτελέσματά τους, η σύσταση νέων ιδρυμάτων, κυρίως ιδιωτικών κ.ά.:

«ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΟΝ Κ. Π. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

Μέσω μεγάλης συρροής πολλού εκ της εκλεκτοτέρας και εγκρίτου παρ' ημίν κοινωνίας πλήθους ήρξαντο και μετά πλήρους και εντελούς εστέφθησαν επιτυχίας αι εξετάσεις του υπό του κ. Κωνσταντίνου Π. Σταυροπούλου ιθυνομένου Ιδιωτικού Παιδαγωγείου».[230]

Τα περισσότερα όμως ευμενή σχόλια αφορούσαν την ιδιωτική εκπαίδευση. Ας μην ξεχνάμε ότι οι περισσότερες εφημερίδες βρίσκονταν στα χέρια εκπροσώπων της αστική τάξης, οπότε και το περιεχόμενό τους εναρμονιζόταν με τους οραματισμούς και τις επιδιώξεις τους για μια καλύτερη και πιο μορφωμένη κοινωνία. Παραθέτουμε ενδεικτικά τα παρακάτω αποσπάσματα: «Το σχολείον τούτο ως κατηρτίσθη και

[228] Στο ίδιο, σ. 270.
[229] Στο ίδιο, σ. 196, 197.
[230] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 53, 3 Ιουλίου 1894.

λειτουργεί υπό την διεύθυνσιν του κ. Σταυρόπουλου δύναται να χρησιμεύση ως κάλλιστον υπόδειγμα και άριστον πρότυπον αληθούς παιδαγωγείου, εν ω η εξημέρωσις και διάπλασις των ηθών εκ παραλλήλου βαίνουσι προς την σκόπιμον και επιτυχή διδασκαλία. Μετά θαυμασμού και εκπλήξεως δύναται τις να ενίδη τ' αγαθά της ευγενούς και λεπτής συμπεριφοράς αποτελέσματα».[231]

«ΠΑΙΔΑΓΩΓΕΙΟΝ ΘΕΟΔΟΣ. ΧΡΗΣΤΟΠΟΥΛΟΥ. Πρωτοφανή όλως και έκτακτα πάντη παρέσχον πολλά υγιούς και επιμεμελημένης πνευματικής μορφώσεως και διδασκαλίας αποτελέσματα οι μικροί του υπό την φωτιστικήν ενδελέχειαν και διδασκαλίαν του κ. Θεοδοσίου Χρηστοπούλου ιθυνομένου Ιδιωτικού Παιδαγωγείου μαθηταί. Η αρτία του κ. Θεοδοσίου Χρηστοπούλου πνευματική και παιδαγωγική μόρφωσις η τοσούτον άλλως γνωστή και περί ης η ημετέρα κοινωνία απείρους έχει πίστεις και περίτρανα κέκτηται τεκμήρια είποτε και άλλοτε αριδήλως διετρανώθη».[232]

Αξιοπρόσεκτο είναι και το ενδιαφέρον που άρχισε να εκδηλώνεται για την εκπαίδευση των κοριτσιών κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Χαρακτηριστικά είναι τα θερμά λόγια με τα οποία αναφέρεται, με κάθε ευκαιρία, η καλαματιανή εφημερίδα *Λαϊκή* στο ιδιωτικό Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη, αλλά και στην ίδρυση του Γαλλοελληνικού Παρθεναγωγείου της Ευσταθίας Μιχαλακέα: «Παρευρέθημεν και μετ' ενδελεχούς παρακολουθήσαμεν επιστασίας τας εξετάσεις του υπό της Δεσποινίδος Καλλιόπης Καρώνη διευθυνομένου ιδιωτικού Παρθεναγωγείου και όμως δεν δυνάμεθα επακριβώς τας επί του αντικειμένου τούτου κρίσεις μας να εκθέσωμεν, φονούμενοι μήπως δεν εξάρωμεν επαξίως τας γιγαντιαίας του εκπαιδευτηρίου τούτου προόδους υπό την άοκνον φροντίδαν και τον ενδελεχήν ζήλον και επιμέλειαν της ακαμάτου Διευθυντρίας […]».[233]

Σταθμός για την εκπαίδευση στην πόλη της Καλαμάτας υπήρξε η ίδρυση του Γαλλοελληνικού παρθεναγωγείου το 1894:

«ΓΑΛΛΟΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΝ.

Βήμα προόδου μέγα πρόκειται να συντελεσθή, ως πληροφορούμεθα, όσον ούπω εν Καλάμαις- η σύστασις και ετέρου Παρθεναγωγείου ενταύθα σκοπούντος κυρίως την τελείαν εκμάθησιν της Γαλλικής γλώσσης, χωρίς, εννοείται, να υστερή η εν αυτώ διδασκαλία της Ελληνικής. Την σύστασιν αυτού απεφάσισεν η άρτι εκ του εν Πειραιεί Γαλλικού Παρθεναγωγείου μετά πολυετή φοίτησιν αποφοιτήσασα

[231]Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 53, 3 Ιουλίου 1894.
[232] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 55, 17 Ιουλίου 1894.
[233] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 53, 3 Ιουλίου 1894.

αριστούχος Διδασκάλισσα Δεσποινίς Ευσταθία Χ. Μιχαλακέα. Πληροφορούμεθα και μεταδίδομεν την είδησιν ταύτην μεθ' όσον δέδοται μεγάλης χαράς αναλογιζόμενοι ότι η πάγκοινος της Γαλλικής γλώσσης χρήσις καθιστά απαραίτητον και πολλαχώς δυναμένην ν' αποβή επωφελή την εκμάθησιν ταύτης και διαβλέποντες ότι και εν τη πόλει μας κατενοήθη αρκούντως η ανάγκη της εκπαιδεύσεως της γυναικός και τα εκ ταύτης δυνάμενα ν' απορρεύσωσιν ευεργετήματα ωφελή υπέρ της κοινωνίας, εν η γυνή εφοδιασμένη δια των της όσον ένεστι τελείας μορφώσεως εφοδίων ευεργετήματα υπ' αμφοτέρας τας ιδιότητας της ταύτας δύναται να δράση, εξ ου απεκδεχόμεθα και συνιστώμεν έκθυμον την παρά της κοινωνίας μας υποστήριξιν της αποπείρας της φιλοπροόδου Δεσποινίδος».[234]

Τα προγράμματα των Παρθεναγωγείων ήταν προσανατολισμένα προς μια ευρωπαϊκή γυναικεία μόρφωση, συμβαδίζοντας με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής.[235] Συγκεκριμένα, περιελάμβαναν ξένες γλώσσες –ιδιαίτερη έμφαση αποδιδόταν στην εκμάθηση της γαλλικής- μουσική, χορό, εκμάθηση καλών τρόπων, και βασίζονταν στις σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους.[236]

Όπως επίσης πληροφορούμαστε από την εφημερίδα *Καλαματιανή*, στο Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη συστάθηκε στη διάρκεια του 1895 τάξη ζωγραφικής, όπου οι μαθήτριες θα διδάσκονταν προσωπογραφία και τοπιογραφία πάνω σε υφάσματα και πίνακες.[237] Το γεγονός αυτό υποδέχτηκε η εφημερίδα ως μοναδική ευκαιρία αλλά και ως «φιλοπρόοδο καινοτομία», από την οποία θα έπρεπε να επωφεληθούν οι πολίτες.

Στοιχείο προοδευτικότητας συνιστά και το γεγονός ότι στο πρόγραμμα του συγκεκριμένου Παρθεναγωγείου συμπεριλαμβανόταν και το μάθημα της γυμναστικής. Ας σημειωθεί ότι η γυμναστική άρχισε να διδάσκεται στα Παρθεναγωγεία της χώρας μετά το 1890, με εξαίρεση το Παρθεναγωγείο της Αικατερίνης Λασκαρίδου στην Αθήνα.[238] Το προοδευτικό πνεύμα του σχολείου

[234] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 56, 24 Ιουλίου 1894. Στο Παρθεναγωγείο της Ευσταθίας Μιχαλακέα αναφέρεται και η εφημερίδα *Φαραί*, σημειώνοντας τα ακόλουθα: «Συνιστώμεν ενθέρμως το παρθεναγωγείον το οποίον δια της συντόνου και αθορύβως χωρούσης ενεργείας του, περιτράνως απέδειξεν ήδη το προϊόν των ηθικών και πνευματικών αυτού μόχθων». (Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 11, 13 Αυγούστου 1895).
[235] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 248.
[236]Για τα προγράμματα και τους στόχους που είχαν θέσει τα Παρθεναγωγεία βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα…*, *ό. π.*, σ. 222-230.
[237] Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 3, 22 Οκτωβρίου 1895.
[238] Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 226.

φαίνεται και από το ότι είχε εφαρμόσει τις ανοιξιάτικες εκδρομές, συνήθεια που είχε πρωτοεμφανιστεί στα Παρθεναγωγεία της Αθήνας γύρω στο 1888.[239]

Σημαντικό στοιχείο στην εκπαίδευση που παρείχε το Παρθεναγωγείο της Καρώνη είναι το γεγονός ότι επιδίωξε να προσδώσει και επαγγελματικό χαρακτήρα στη φοίτηση, καθώς είχε συσταθεί σ' αυτό ειδική τάξη κοπτικής-ραπτικής, στην οποία είχαν τη δυνατότητα να φοιτήσουν και απόφοιτες άλλων Παρθεναγωγείων.[240] Επίσης, απένειμε στις απόφοιτες «πτυχίο διδασκαλίσσης». Έτσι ενώ μέχρι το 1898, οι απόφοιτες του εκπαιδευτηρίου μπορούσαν να εισέρχονται απ' ευθείας στο Διδασκαλείο της Αθήνας, από το 1898 και μετά το Παρθεναγωγείο απέκτησε το δικαίωμα να χορηγεί το ίδιο πτυχίο δασκάλας στις μαθήτριές του.[241] Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αν αναλογιστούμε ότι το δίπλωμα της δασκάλας αποτελούσε τη μοναδική σχεδόν διέξοδο για την άσκηση ενός «κοινωνικά αποδεκτού επαγγέλματος», ενώ παράλληλα εξασφάλιζε στα κορίτσια της εποχής και οικονομική ανεξαρτησία.[242]

Ένα κομμάτι όμως της τοπικής κοινωνίας δεν ήταν σύμφωνο με την εκπαιδευτική δράση των Παρθεναγωγείων. Αντιπροσωπευτικό δείγμα αποτελεί ο ποιητής και δικηγόρος Παναγιώτης Σάλμας, ο οποίος σε άρθρο του, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Φαραί,* το 1895, με τίτλο «Το έργο των Παρθεναγωγείων», αποδοκίμασε στην ουσία τους εγκωμιαστικούς χαρακτηρισμούς της εφημερίδας *Φαραί* προς τα Παρθεναγωγεία της πόλης. Υπογράμμισε από τη μια τους κινδύνους που ελλοχεύει ο άκριτος μιμητισμός των ευρωπαϊκών ηθών, καθώς «τείνει να καταστήση τον πατριωτισμόν ημών ουχί γνήσιον νόμισμα, αλλά την αποπλανώσαν λάμψιν του ξενισμού να υποκαταστήση εις τούτον, να εκφαυλίση τας καρδίας και να εκφυλλίση το πνεύμα».[243] Ανάγει δηλαδή την ξενομανία σε αρνητικό σύμβολο που συνδέεται με την επιθυμία δυτικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας.

[239]Στο ίδιο, σ. 226. Χαρακτηριστικά είναι και τα επαινετικά σχόλια της βασίλισσας Όλγας για το Παρθεναγωγείο της Καρώνη, κατά την επίσκεψη της βασιλικής οικογένειας στην Καλαμάτας το 1898. Όπως διαβάζουμε στον τοπικό Τύπο της εποχής, «Η Α.Μ. η Βασίλισσα μετά της πριγκιπίσσης Μαρίας επεσκέφθησαν […] το παρά της δεσποινίδος Καλλιόπης Καρώνη διευθυνόμενον μέγα ιδιωτικόν Παρθεναγωγείον της πόλεως […]. Η Α.Μ. η Βασίλισσα κατά το δείπνον της εσπέρας […] απευθυνομένη προς τον παρακαθήμενον Πρόεδρον των ενταύθα Πρωτοδικών κ. Χρηστόπουλον απηύθυνε τα εξής: "Σήμερον κ. Χρηστόπουλε, επεσκέφθην το Παρθεναγωγείον της δεσποινίδος Καρώνη. […] είσθε ευτυχείς διότι έχετε ενταύθα λαμπρώς κατηρτισμένον Παρθεναγωγείον το οποίον δεν απήντησα εις άλλας πόλεις της Πελοποννήσου"». (Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία*…, *ό. π.*, σ. 251, 252).
[240] Στο ίδιο, σ. 251, 252.
[241] Στο ίδιο, σ. 252.
[242] Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 350.
[243] Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 7, 16 Ιουλίου 1895.

Από την άλλη επισήμανε τη σπουδαιότητα που κατέχει η γυναικεία ανατροφή και εκπαίδευση για την κοινωνική πρόοδο, προβάλλοντας παράλληλα ως επιτακτική ανάγκη την αλλαγή πνεύματος των εκπαιδευτικών προγραμμάτων των Παρθεναγωγείων. Η πολυεπίπεδη και ουσιαστική μόρφωση των κοριτσιών είναι απαραίτητη, καθώς «η γυναικεία ανατροφή είνε η κρηπίς εφ' ης στηρίζεται πάσα η κοινωνική οικοδομή, διότι είνε πλέον ή αληθές ότι εάν οι άνδρες ποιούσι τους νόμους, αλλ' οι γυναίκες ποιούσι τα ήθη, άτινα προηγούνται των νόμων».[244]

Ο έμφυλος χαρακτήρας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος είναι εμφανής από τη στιγμή που θα αναζητήσουμε τα μαθήματα που συνθέτουν το πρόγραμμα των σχολείων των αρρένων και των θηλέων.[245] Όπως διαβάζουμε σε αγγελία του εκπαιδευτηρίου του Παναγιώτη Βεντήρη, που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Καλαματιανή*: «επειδή ως γνωστόν, η εντελής γνώσις της Γαλλικής, είνε αναγκαιοτάτη και απαραιτήτος, εν τω παρόντι μάλιστα αιώνι, έντε τη καθόλου επιστήμη, τω εμπορίω και εν παντί εν γένει κοινωνικώ επαγγέλματι, και επειδή, ως μη ώφειλεν, η διεθνής αυτή εκπολιτιστική γλώσσα από πολλού τυγχάνει οικτρώς παρημελημένη μέχρι βαθμού σχεδόν απιστεύτου εν τοις πολλοίς τουλάχιστον των Γυμνασίων του Κράτους, προς ανυπολόγισοτν ζημίαν ηθικήν τε και υλικήν της μαθητιώσης νεολαίας, ήτις βραδύτερον θα αισθανθή πικρώς την άγνοιαν της κοινωφελούς ταύτης ωραίας γλώσσης, έκρινα καλόν δια τον εμπορικόν τε και επιστημονικόν κόσμον όπως μετά προηγούμενην συνεννοήσιν μετά του κ. Γ. Ιακωβίδου συστήσω επί τη λαμπρά ταύτη και μοναδική ευκαιρία ιδίας τάξεις προς διδασκαλίαν της Γαλλικής γλώσσης από της 5-7 Μ.Μ αντί μετρίας αμοιβής, χάριν ιδία των μαθητών και άλλων εκπαιδευτηρίων, δημοσίων τε και μη, της ημετέρας πόλεως».[246] Η εκμάθηση δηλαδή της γαλλικής γλώσσας προσλαμβανόταν από την τοπική κοινωνία ως ένα εφόδιο ιδιαίτερα σημαντικό για την επαγγελματική αποκατάσταση των αγοριών, ενώ στα Παρθεναγωγεία τα γαλλικά λειτουργούσαν περισσότερο ως «συρμός». Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζει και την διαφοροποίηση των προσανατολισμών των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων αρρένων και θηλέων.[247]

Η εκπαίδευση των αγοριών αποσκοπούσε στη διαμόρφωση «πολιτών», ενώ τα κορίτσια, ιδιαίτερα των μεσαίων και των ανώτερων στρωμάτων, εκπαιδεύονταν με

[244] Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 7, 16 Ιουλίου 1895.
[245] Για περισσότερες πληροφορίες για την εκπαίδευση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού βλ. ακόμη Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης 1833-1929*, 3 τόμοι, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (Ι.Α.Ε.Ν.)- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987-1989.
[246] Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 4, 26 Οκτωβρίου 1895.
[247] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, *Η μέση εκπαίδευση στ Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 247.

τέτοιο τρόπο ώστε να αποκτήσουν τα κατάλληλα εφόδια προκειμένου να ανταποκριθούν στο ρόλο της μητέρας, της συζύγου και της οικοδέσποινας, που επιφύλασσε γι' αυτές η ελληνική αστική κοινωνία. Άλλωστε, η γυναικεία εκπαίδευση είχε περισσότερο διακοσμητικό και επιδεικτικό χαρακτήρα, γεγονός το οποίο γίνεται αντιληπτό κυρίως στο χώρο της ιδιωτικής εκπαίδευσης.

Βέβαια το ιδεώδες της γυναίκας που ασχολείται αποκλειστικά με τα καθήκοντα του οίκου και της οικογένειας δε συμβάδιζε με τις συνθήκες ζωής των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων, πολλές από τις οποίες αναγκάζονταν να εργάζονται στα κλωστοϋφαντουργία της πόλης αλλά και αλλού, ενώ συνεπαγόταν και ένα υψηλό οικονομικό επίπεδο. Παρ' όλα αυτά, αποτέλεσε βασικό χαρακτηριστικό της θηλυκότητας και άρχισε να μεταδίδεται και στους κόλπους των χαμηλών κοινωνικών ομάδων, ενώ ταυτίστηκε με το πρόσωπο της καλής υπηρέτριας.[248]

Ένα άρθρο με τον τίτλο «Παιδαγωγικαί Πρόοδοι» που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Καθημερινή* είναι αποκαλυπτικό του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση και το ρόλο της γυναίκας στα πλαίσια της οικογένειας. Συγκεκριμένα, υπογραμμίζεται ότι «οι καιροί όμως ήλλαξαν και σήμερον ο αληθής της γυναικός προορισμός κατενοήθη παρ' όλων ότι είναι των τέκνων η μόρφωσις, ως κατενοήθη επίσης ότι αν τα σχολεία μορφούσι τον νουν και προσπορίζουσι γνώσεις, η οικία, οι γονείς, η μήτηρ προ πάντων διαμορφούσι τους χαρακτήρας, διαπλάττουσι την ψυχήν και την καρδίαν».[249] Η στοιχειώδης εκπαίδευση δεν είναι πλέον αρκετή, καθώς δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της εποχής, που θέλει για τις γυναίκες ενεργότερο ρόλο στην κοινωνική ζωή.[250]

Ο λόγος αυτός, που εμφανίζεται και συστηματοποιείται, στα πλαίσια της συγκρότησης του αστικού οικιακού ιδεώδους, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, από τη μια αναδεικνύει τις γυναίκες ως θεματοφύλακες της οικογενειακής εστίας και από την άλλη τους αποδίδει μια ιδιαίτερη αποστολή, αυτή της ανατροφής και της μόρφωσης των παιδιών. Πρόκειται για ένα λόγο επηρεασμένο από

[248] Αλεξάνδρα Μπακαλάκη- Ελένη Ελεγμίτου, *ό. π.*, σ. 129.
[249] Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 47, 26 Ιουνίου 1899.
[250] Η θέση του τοπικού Τύπου για τον κοινωνικό προορισμό της γυναίκας αποτυπώνεται εύγλωττα και στο παρακάτω απόσπασμα από την εφημερίδα *Ευνομία* (αρ. φ. 87, 7 Ιουλίου 1896): «Οι σοφοί της κοινωνίας θεσμοί έταξαν την γυναίκα εντός του οίκου ως κυριώδες και πρωταρχικόν στοιχείον της των παίδων αγωγής […] αλλά η επίγνωσις του καθήκοντος τούτου εκ μέρους της γυναικός επιτελείται δια παιδαγωγίας, υπισχνουμένης την ανύψωσιν της διανοίας δια προσφυών γνώσεων, της ψυχής την διαμόρφωσιν δια της αρετής, της καρδίας την διάπλασιν δια των ηθικών της θρησκείας παραγγελμάτων». Το απόσπασμα δανειζόμαστε από τη μελέτη της Αναστασίας Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 180.

αντίστοιχες ευρωπαϊκές αντιλήψεις, με ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά την έμφυλη ανισότητα που στηρίζεται στις αρχές της βιολογίας και της ιατρικής επιστήμης, καθώς περιορίζει τις γυναίκες στον ιδιωτικό χώρο, ενώ η εργασία θεωρείτο ανδρική αξία.[251]

Πρέπει ακόμη να μνημονεύσουμε ότι οι δασκάλες των Παρθεναγωγείων έκαναν ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία τους στην τοπική κοινωνία, όχι μόνο στα πλαίσια του επαγγελματικού τους τομέα, καθώς παρουσίασαν έντονη πολιτιστική και φιλανθρωπική δράση. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν η Ευσταθία Μιχαλακέα, ιδρύτρια του Γαλλοελληνικού Παρθεναγωγείου, και η Αγλαΐα Γεωργιάδου, παιδαγωγός στο επάγγελμα και συνεργάτιδα της Ε. Μιχαλακέα, που ήταν από τις πρώτες φεμινίστριες της Καλαμάτας και συνέβαλαν σημαντικά στη βελτίωση της θέσης της γυναίκας σε τοπικό επίπεδο.[252] Άλλωστε, όπως παρατηρεί η Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, γύρω στα 1897 στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα αρχίζουν να γίνονται εμφανή τα πρώτα σπέρματα της φεμινιστικής κίνησης, που είχε αναπτυχθεί νωρίτερα στην Αθήνα.[253]

Παρ' όλα αυτά, περί τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα ο θεσμός των Παρθεναγωγείων αποδυναμώνεται και ο αριθμός τους μειώνεται σταδιακά. Φαίνεται ότι οι γνώσεις που παρείχαν δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των γονέων που επιθυμούσαν για τα κορίτσιά τους μια εκπαίδευση που θα τους έδινε περισσότερες επαγγελματικές διεξόδους, πέρα από τη μόρφωσή τους ως φιλόστοργων μητέρων και αφοσιωμένων συζύγων.[254] Γι' αυτό και παρατηρείται μια στροφή προς τη δημόσια εκπαίδευση, με το φαινόμενο των παράνομων εγγραφών μαθητριών στα μέσα σχολεία αγοριών να αρχίζει να πυκνώνει από το 1892 και μετά.

[251] Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά…*, *ό. π.*, σ. 184.
[252] Στο ίδιο, σ. 266.
[253] Στο ίδιο, σ. 266. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2004.
[254] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 181, 182.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΑΛΑΜΑΤΑ 1860 - 1910

Ε1. Εφημερίδες

Καθρέφτης της πνευματικής ακμής της πόλης της Καλαμάτας αποτελεί και η έκδοση εντύπων, ιδίως ημερήσιων και άλλων εφημερίδων. Η εφημερίδα *Μεσσηνία* ήταν η πρώτη εφημερίδα που κυκλοφόρησε στην Καλαμάτα το 1856.[255] Η *Μεσσηνία* ήταν εβδομαδιαία και τυπωνόταν σε δικό της τυπογραφείο. Είχε ως υπότιτλο «Εφημερίς πολιτική, φιλολογική και των ειδήσεων», ενώ εκδότης ήταν ο Δαμιανός Δημητριάδης.[256] Μεταξύ των ετών 1856-1910, χρονικά πλαίσια που ενδιαφέρουν την μελέτη μας, κυκλοφόρησαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα οι ακόλουθες εφημερίδες: *Μεσσηνία* (1856, 1878), *Δίκαιον* (1859), *Πελοπόννησος* (1860-1874), *Μεσσήνη* (1865), *Καθήκον* (1866), *Ιθώμη* ((1868, 1877), *Αύρα* (1869), *Αριστόδημος* (1870-1876, 1878-1879), *Εξέτασις* (1870-1872, 1898), *Φλεσσιάς* (1872), *Το Πλήκτρον* (1872), *Σάλπιγξ* (1875-1876), *Καλάμαι* (1876-1877, 1903), *Τάξις* (1876-1880), *Άμυνα* (1876, 1882, 1904), *Δήμος* (1876), *Νέδων* (1880), *Διαμαρτύρησις* (1881), *Πηγή* (1882), Ανόρθωσις (1882), *Μεσσηνιακός Τύπος* (1883-1886), *Αριστομένης* (1884), *Το Ενεστός* (1885), *Φιλόπολις* (1888), *Μεσσηνιακόν Φρόνημα* (1888), *Μεσσηνιακός Λαός* (1889), *Δικαστικός κλητήρ* (1891), *Κοινή Γνώμη* (1891), *Μεσσηνιακή* (1891), *Εφημερίς των Καλαμών* (1892), *Λαϊκή* (1893-1895), *Πρόοδος* (1893), *Ευνομία* (1894-1900), *Επαρχιακή* (1895), *Καλαματιανή* (1895), *Φαραί* (1895-1900), *Πρόνοια* (1896-1899), *Καθημερινή* (1899), *Θάρρος* (1899 έως σήμερα), *Φως* (1900), *Αλήθεια* (1901), *Λαός* (1905), *Σημαία* (1914 έως σήμερα), *Ταχυδρόμος Καλαμών* (1908), *Φρουρός*

[255] Χρήστος Κ. Ρέππας, «Ο Τύπος της Καλαμάτας», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 27.
[256] Στο ίδιο, σ. 27. Όπως πληροφορούμαστε από τις διαφημίσεις που εντοπίσαμε στο *Ημερολόγιο Ευνομίας του έτους 1897*, στην πόλη λειτουργούσαν τότε έξι τυπογραφεία: του Μιχ. Πολυμενάκη, του Ιω. Πολυμενάκη, του Γεωργ. Μιχαλακέα, του Νικ. Πυλιούρα, του Νικ. Κάβουρα και του Γ. Κωνσταντινίδη. *Ημερολόγιο Ευνομίας του έτους 1897*, *ό. π.*, σ. 63, 64, 65.

(1908), *Νέος Ταχυδρόμος* (1910-1913).[257] Στη διάρκεια αυτής της περιόδου η κυκλοφορία περιοδικών και Ημερολογίων ήταν σημαντικά μικρότερη. Συγκεκριμένα, κυκλοφόρησαν τα παρακάτω περιοδικά και ημερολόγια: *Πρωτότυπα Δικαστικά* (1869), *Κυψέλη* (1880), *Ήλιος* (1901), *Ωριών* (1901), *Αλεξανδράκειον* (1906), *Μεσσηνιακόν Ημερολόγιον* (1880), *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, *Ημερολόγιον Καλαμών του έτους 1900*.[258]

Η δημοσιογραφική δραστηριότητα ήταν έντονη στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, κυρίως κατά τη δεκαετία του 1890, στη διάρκεια της οποίας εκδόθηκαν 14 εφημερίδες.[259] Η εμφάνιση και η διεύρυνση του αριθμού των εφημερίδων προς τα τέλη του αιώνα συνδέεται άρρηκτα με την οικονομική ευμάρεια λόγω του εμπορίου της σταφίδας, τη δημογραφική ακμή της πόλης, καθώς και τη συνακόλουθη άνοδο των αστικών στρωμάτων. Παράλληλα, οφείλεται και στη συμβολή πολλών επιφανών δικηγόρων, που αναλάμβαναν το ρόλο του διευθυντή ή του συντάκτη. Πράγματι, στις περισσότερες εφημερίδες διευθυντές ή συντάκτες ήταν δικηγόροι, που σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα προσπάθησαν να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν διάφορα έντυπα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Ι. Παρασκευόπουλος, που τον συναντάμε Διευθυντή στις εφημερίδες *Σάλπιγξ* (1875), *Φιλόπολις* (1888), *Μεσσηνιακός Λαός* (1889), *Εφημερίδα των Καλαμών* (1892), *Λαϊκή* (1893), *Καλαματιανή* (1895), *Καθημερινή* (1899).[260]

Ανάλογες προσπάθειες έγιναν και από τους κάτωθι δικηγόρους[261]: ο Γεώργιος Καραγιάννης υπήρξε διευθυντής και συντάκτης της εφημερίδας *Μεσσηνία* (1857). Ο Παν. Γ. Κατσίρης εξέδωσε το περιοδικό *Δίκαιον*, ενώ εργάστηκε και ως συντάκτης στην εφημερίδα *Μεσσηνία*. Ο Γεώργιος Καφόπουλος εξέδωσε και διηύθυνε τις εφημερίδες *Πελοπόννησο* (1861-1871) και την *Αύρα* (1874), ενώ συνεργάστηκε και

[257] Πότης Δ. Οικονομάκης, «Εφημερίδες, περιοδικά κι' ημερολόγια που εξεδόθησαν στην Καλαμάτα (συμβολή)», περ. *Μεσσηνιακόν έτος 1938*, έκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, τομ. Α΄, Καλαμάτα, σ. 223-237. Βλ. ακόμη Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 98, 99, 100.

[258] Πότης Δ. Οικονομάκης, *ό. π.*, σ. 226, 228, 232, 234, 235, 237. Βλ. ακόμη Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *ό. π.*, σ. 101.

[259] Η δημοσιογραφική δραστηριότητα αναπτύχθηκε με ταχύτατους ρυθμούς στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ήδη το 1852, λειτουργούσαν στην Αθήνα 19 τυπογραφεία, όπου και τυπώνονταν 15 εφημερίδες. Μετά την έξωση του Όθωνα, κυκλοφορούν 26, στις οποίες θα πρέπει να προστεθεί και ένας σημαντικός αριθμός περιοδικών. Γύρω στα 1890, εκδίδονται 131 εφημερίδες, από τις οποίες 56 στην Ελληνική πρωτεύουσα με συνολική κυκλοφορία πάνω από 110.000 φύλλα. (Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα,* Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 145, 146).

[260] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο…*, *ό. π.*, σ. 131.

[261] Κωνσταντίνος Αλεξόπουλος, *ό. π.*, σ. 68, 69, 70.

με άλλα έντυπα. Υπήρξε ακόμη δεινός αρθρογράφος. Αξιοσημείωτο είναι ότι πολλά από τα άρθρα του αναδημοσιεύτηκαν στις αθηναϊκές εφημερίδες *Αιών* και *Ελπίς*. Ο Ν. Ι. Καραγιάννης ήταν εκδότης και διευθυντής του *Μεσσηνιακού Τύπου* (1884-1886), ενώ ο Γ. Δαμηλάτης διευθυντής της εφημερίδας *η Εξέτασις*. Ο Αριστ. Σπηλιώτης διηύθυνε τον *Αριστόδημο*, ο Δ. Μπενηψαλτής, που άφησε πλούσιο έργο ως Εισαγγελέας, εξέδωσε την *Μεσσηνία* και αργότερα την εφημερίδα *Φαραί*, ενώ εργάστηκε και στη *Λαϊκή*. Ο Κων. Λυκουρέζος, που διετέλεσε τόσο Εισαγγελέας Εφετών όσο και υπουργός, εξέδωσε και διηύθυνε μαζί με τον Ιω. Δ. Κυριακό *Το Ενεστός*. Ο Παν. Σάλμας, επιφανής νομικός, ποιητής και κατόπιν Δήμαρχος Καλαμάτας, υπήρξε διευθυντής της *Λαϊκής*, ενώ εργάστηκε και στις εφημερίδες *Σάλπιγξ*, *Φιλόπολις* και *Εφημερίς των Καλαμών*. Ο Γ. Γερασιμόπουλος ήταν συντάκτης της εφημερίδας *Δήμος*, ο Χρυσ. Παγώνης εργάστηκε στο *Φως* αλλά και σε άλλες εφημερίδες. Ο Γεώργ. Καντιάνης, που εξελέγη βουλευτής, υπήρξε διευθυντής και συντάκτης της εφημερίδας *Μεσσηνιακή*. Ο Παν. Λυκουρέζος εργάστηκε στην εφημερίδα *Μεσσηνία* (1857-1859), ενώ ο Γεώργ. Καννάς εργάστηκε ως συντάκτης της εφημερίδας η *Εξέτασις*. Ο Σωτ. Μανωλέας ήταν εκδότης και διευθυντής της εφημερίδας *Μεσσήνη*, ενώ ο Δημ. Κ. Λυμπερόπουλος, που εξελέγη πολλές φορές βουλευτής και νομάρχης, της εφημερίδας *Ιθώμη*. Ο Λεων. Δηλιγιάννης ήταν διευθυντής στο *Καθήκον*, ενώ ο Παν. Σπανίδης στην *Επαρχιακή*. Ο Δ. Π. Ζέρβας εξέδωσε και διηύθυνε την εφημερίδα *Ανόρθωσις* και τέλος ο Ιωάν. Μ. Αποστολάκης υπήρξε εκδότης και διευθυντής στις εφημερίδες *Πρόνοια* και *Θάρρος*.

Οι εφημερίδες της Καλαμάτας είχαν συνήθως μικρή διάρκεια ζωής, και σε πολλές περιπτώσεις, λειτουργούσαν ως προσωπικά όργανα των εκδοτών τους, έχοντας η καθεμία το δικό της πολιτικό ή ταξικό αναγνωστικό κοινό.[262] Όπως επισημαίνει και ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, στις περισσότερες περιπτώσεις τα εκδοτικά και δημοσιογραφικά εγχειρήματα αποσκοπούσαν κυρίως στη «διατράνωση μιας προσωπικής πολιτικής παρουσίας» και είχαν «σαν αποτέλεσμα την επαγγελματική "πολιτογράφηση" του εκδότη στον πολιτικό κόσμο».[263]

Το περιεχόμενο των καλαματιανών εφημερίδων ήταν ποικίλο. Περιελάμβαναν ειδήσεις, εσωτερικές αλλά και εξωτερικές, κρίσεις, παρατηρήσεις, δικαστικές αποφάσεις, πλειστηριασμούς, διαφημίσεις, οικονομικές ανακοινώσεις, κοινωνικά

[262] Στο ίδιο, σ. 98.
[263] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος…*, *ό. π.*, σ. 151.

σχόλια, παράπονα, αγγελίες, αρραβώνες, γάμους, διαζύγια. Κατά κύριο λόγο εκδίδονταν μια φορά την εβδομάδα, σπανίως δύο φορές ή κάθε δεκαπέντε μέρες.

Ο τοπικός Τύπος απεικονίζει την καθημερινότητα της καλαματιανής κοινωνίας, καταγράφει τις αλλαγές που συμβαίνουν τόσο σε κοινωνικό και οικονομικό όσο και σε πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο, παρέχοντας παράλληλα πλούσιες πληροφορίες για το εμπόριο, τις γεωργικές καλλιέργειες, την κτηνοτροφία, τη βιοτεχνία-βιομηχανία, τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά και την καλλιτεχνική ζωή της πόλης. Οι εφημερίδες αντλούν, επίσης, το υλικό τους από όσα διαδραματίζονται στον μικρόκοσμο της Καλαμάτας και των περιχώρων, χωρίς όμως να παραβλέπουν όσα λαμβάνουν χώρα στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις, καθώς και σε πόλεις του εξωτερικού.[264]

Εξέχουσα θέση στην ειδησεογραφία των τοπικών εφημερίδων κατέχουν οι ίδιοι οι κάτοικοι της πόλης, κατά κύριο λόγο οι εκπρόσωποι των αστικών στρωμάτων. Μέσω των εφημερίδων αναδεικνύεται η κοινωνική ζωή της Καλαμάτας. Εκτός των διαφόρων εκδηλώσεων και των γενικότερων δραστηριοτήτων των Καλαματιανών, που αναγράφονται λεπτομερώς στα διάφορα άρθρα, μέσω του τοπικού Τύπου πληροφορούμαστε για τις ιδιαίτερες ευχές που ανταλλάσσουν μεταξύ τους για τις εορτές[265], τους αρραβώνες, τους γάμους[266] γιατρών, φαρμακοποιών, εκπαιδευτικών,

---

[264] «Εις τας εκδιδομένας εφημερίδας, ως εκ της ελλείψεως άλλων ειδικών δημοσιογραφικών οργάνων, συνεκεντρούτο όλη η πολιτική, τοπική τις και γενικωτέρα εξέτασις, και η καθ' όλου τοιαύτη των εμπορικών και κοινωνικών ζητημάτων, ως και η σύγχρονος τοπική φιλολογική παραγωγή, συσισταμένη εις ποιήματα έμμετρα, ηθογραφίας και ιστορικά σημειώματα, και ιδίως τοπογραφικά τοιαύτα, χωρίς να παραλείπωνται έστιν ότε και νομικά ζητήματα […]». (Παναγιώτης Σάλμας, «Πνευματική και ψυχαγωγική ζωή της Καλαμάτας (προ σαράντα ετών)», περ. *Μεσσηνιακόν έτος 1938*, έκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, τομ. Α΄, Καλαμάτα, σ. 100).

[265] «Επί τη εορτή του Αγ. Νικολάου εορτάζουσιν οι κ. κ. Ν. Δ. Πυλιούρας, Διευθυντής του Τυπογραφείου ο «Κοραής», Ν. Γ. Καλλικούνης, Ν. Τασώνης και ο μικρός Νίκος του αγαπητού ημών Δ. Δαμηλάτου, Καπνοπώλου. Δεν εορτάζουσιν οι κ. κ. Ν. Δ. Σαλμάς, Βουλευτής, και Ν. Β. Κορφιωτάκης, Δικηγόρος». Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 14, 3 Δεκεμβρίου 1895. «Εορτάζουσιν σήμερον οι κ. κ. Γ. Φωτόπουλος Ταμίας του ενταύθα υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης, Γ. Αθ. Μιχαλακέας βιβλιοπώλης, Γ. Χ. Μιχαλακέας και Γ. Π. Μιχαλακέας αλευρέμποροι, Γ. Παρασκευάκος πλοίαρχος εν τω πλοίω του δεχόμενος επισκέψεις, Γ. Δαμιανάκος Φανοποιός και Γ. Παυλάτος τυπογράφος οις πέμπομεν θερμότατας εφεορτίους ευχάς». (Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 5, 23 Απριλίου 1899).

[266] «Εν στενώ οικογενειακώ κύκλω ετελέσθησαν τη πρωία της χθες οι γάμοι της επί κάλλει και μορφώσει νου και καρδίας διαπρεπούσης Δεσποινίδος Ευαγγελίας, θυγατρός του σεβαστού και διαπρεπούς Ιατρού κ. Γ. Χρυσοσπάθη μετά του μεγαλοπλούτου και αγαπητού τη ενταύθα κοινωνία Τραπεζίτου κ. Νικολάου Εφεσίου. Οι νεόνυμφοι ανεχώρησαν τη ιδία δι' Ευρώπην». Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. , 25 Ιουλίου 1893. «Τη παρελθούση Κυριακή ετελέσθησαν οι γάμοι της χρηστής δεσποινίδος Ευδοκίας Μπενιάδη μετά του εμπόρου κ. Βασιλείου Μελισσουργού. Παράνυμφοι έστησαν η αξιότιμος κυρία Σπήλιου Αντωνοπούλου και ο δικηγόρος κ. Στέφανος Μελισσουργός αδελφός του νυμφίου. Επίσης τη παρελθούση Κυριακή ετελέσθησαν εν χαρά οι γάμοι της καλλίστης δεσποινίδος Πηνελόπης Π. Σταυροπούλου μετά του εμπόρου κ. Δημ. Κουρκουτά. Επίσης η καλλίστη δεσποινίς Λευκή Ι. Σταθοπούλου εμνηστεύσατο τον ενθάδε έμπορον νεωτερισμών κ. Δημ. Κοκκινόπουλον». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 44, 5 Αυγούστου 1884).

νομικών και δικηγόρων, εμπόρων, βιοτεχνών-βιομηχάνων, όπως και για τις βαπτίσεις των απογόνων τους, συλλυπούνται τις οικογένειές τους σε περίπτωση θανάτου, πλέκοντας παράλληλα το εγκώμιο του αποθανόντος, ενώ παρακολουθούν από κοντά τα ταξίδια τους τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, καλωσορίζοντάς τους στην πόλη κατά την επάνοδό τους.

Σημαντικό χώρο στις στήλες των εφημερίδων καταλαμβάνουν διάφορα θέματα που σχετίζονται με την πόλη, όπως είναι για παράδειγμα η κατάσταση του δήμου της Καλαμάτας. Ας σημειωθεί ότι οι αρθρογράφοι τηρούν επικριτική στάση απέναντι στις πολιτικές των εκάστοτε δημοτικών συμβουλίων, ανεξαρτήτως κομματικών πεποιθήσεων, καθώς, όπως επισημαίνεται, η μεσσηνιακή πρωτεύουσα, ακόμη και κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, εμφάνιζε περισσότερο την εικόνα τουρκόπολης και δεν θύμιζε μια εξευρωπαϊσμένη πόλη, που ήταν και ο επιθυμητός στόχος.[267]

Όπως υπογραμμίζεται συχνά, η πόλη έχει ανάγκη από εκσυγχρονιστικά έργα, έτσι ώστε να αλλάξει ριζικά η όψη της και να τεθεί στην ίδια μοίρα με τις πολιτισμένες πόλεις της Ευρώπης. Σύμφωνα με την εικόνα που αποτυπώνεται σε κάποια άρθρα, οι συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων είναι ιδιαίτερα προβληματικές και δε συμβαδίζουν με τις συνθήκες που απαντώνται όχι μόνο στις ευρωπαϊκές πόλεις αλλά και σε πόλεις του ελληνικού χώρου, με αντιπροσωπευτικά παραδείγματα την Πάτρα και τον Πειραιά. Επίσης, οι εντυπώσεις που αποκομίζουν οι ξένοι επισκέπτες είναι κάποιες φορές δυσάρεστες.[268] Για το λόγο αυτό, όπως επισημαίνουν οι αρθοργράφοι, η κακοδαιμονία που ταλάνιζε το δήμο της Καλαμάτας έπρεπε να αντιμετωπιστεί άμεσα με την υλοποίηση των απαραίτητων έργων. Ας σημειωθεί ότι στην καμπή του 19ου αιώνα αρχίζουν τα πράγματα να βελτιώνονται. Τότε λαμβάνονται από την πλευρά των δημοτικών αρχών κάποιες εκσυγχρονιστικές πρωτοβουλίες, όπως είναι ο σχεδιασμός το 1905 του πολεοδομικού σχεδίου της πόλης, που προέβλεπε την ένωση του κέντρου με την παραλία, τα εξωραϊστικά έργα,

[267]Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 10, 30 Νοεμβρίου 1883, εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 10, 6 Αυγούστου 1895, εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 5, 29 Οκτωβρίου 1895.

[268] «Ηκούσαμεν πολλάκις ξένους και πολλούς ερωτώντας εν απορία: είναι αυταί αι Καλάμαι, η πρωτεύουσα της ωραίας Μεσσηνίας, η εμπορικωτάτη πόλις, εκ του λιμένος της οποίας εξάγονται διακόσιαι χιλιάδες στατήρες Σύκων, περί τα είκοσι πέντε εκατομμύρια λιτρών ενετικών σταφιδοκάρπου, έλαια, μέταξα, βαλανίδια και τόσα άλλα προϊόντα γης και τέχνης; Είναι αυταί πρωτεύουσα Νομού, έδρα τοσούτων επισήμων αρχών;». Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 11, 8 Δεκεμβρίου 1883.

η κατασκευή δημοτικών οδών, οι διανοίξεις πλατειών, η δενδροφύτευση της παραλίας.[269]

Όπως γίνεται αντιληπτό από την περιδιάβασή μας στον τοπικό Τύπο, οι εφημερίδες απευθύνονταν κυρίως σε ένα αναγνωστικό κοινό που προερχόταν από το χώρο της ανερχόμενης αστικής τάξης. Τα θέματα, άλλωστε, που προέβαλαν σε μεγαλύτερο βαθμό σχετίζονταν με τις ανησυχίες και τους προβληματισμούς των αστών της τοπικής κοινωνίας.

Χαρακτηριστικό είναι ακόμη ότι και οι ίδιοι οι πολίτες αποστέλλουν επιστολές στις εφημερίδες, με σκοπό να εκφράσουν την άποψή τους πάνω σε ζητήματα που απασχολούν την τοπική κοινωνία, όπως είναι η κατάσταση του δήμου, τα παρθεναγωγεία, η καλλιτεχνική πενία, η ανέγερση θεάτρου, η πορεία του εμπορίου, τα αγροτικά προϊόντα.

Ε2.Αστική κοινωνικότητα και πρακτικές διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου των αστών

α)Αθλητικά σωματεία

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους στον ελληνικό χώρο διάφορες εθελοντικές συσσωματώσεις, η εξάπλωση των οποίων συνδέθηκε άρρηκτα με την ανάπτυξη των πόλεων και την άνοδο του αστικού κόσμου.[270] Και αυτό γιατί τα σωματεία αποτέλεσαν έναν από τους χώρους έκφρασης της ανδρικής αστικής κοινωνικότητας, λειτουργώντας παράλληλα συμπληρωματικά προς τις κοσμικές συγκεντρώσεις σε σπίτια, την παρακολούθηση θεατρικών και μουσικών παραστάσεων, όπως και διαλέξεων, που συνιστούσαν, με τη σειρά τους, τμήμα της ζωής των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων. Κατά συνέπεια, παρά το γεγονός ότι τα σωματεία διακήρυσσαν την ιδέα περί ισότητας, στην ουσία συνετέλεσαν στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων και στην ισχυροποίηση της αστικής κυριαρχίας.

---

[269] Δ. Ν. Καρύδης, «Καλαμάτα – διαδικασίες αστικού μετασχηματισμού (1860-1940)», *ό. π.*, σ. 88, 89.
[270] Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα 1997, σ. 33, 34.

Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται η εμφάνιση και η εξάπλωση των αθλητικών σωματείων και, κατ' επέκταση, του αθλητισμού, από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και μετά, τα οποία και αποτελούν φαινόμενα νεοτερικά και έχουν άμεση σχέση με την αστικοποίηση και την ανάδυση στην επιφάνεια της αστικής τάξης.[271]

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1880, ιδίως όμως από τις αρχές της επόμενης, η ίδρυση των αθλητικών σωματείων παρουσιάζει αυξητική τάση, με την πλειοψηφία των συλλόγων να ιδρύονται γύρω από την χρονική τομή των Πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων.[272] Στόχος των αθλητικών συλλόγων ήταν η καλλιέργεια του αθλητικού πνεύματος και η διάπλαση υγειών και εύρωστων σωμάτων. Παράλληλα, στους στόχους των σωματείων είναι διάχυτη η σύνδεση του αθλητισμού με την καλλιέργεια των στρατιωτικών αρετών και του εθνικού φρονήματος. Η σωματική άσκηση θεωρήθηκε ως το κατάλληλο μέσο για τη στρατιωτική προετοιμασία του έθνους, καθώς σύμφωνα με τις επικρατούσες αντιλήψεις της εποχής, η γυμναστική συμβάλλει σημαντικά στον σχηματισμό «αληθινών» πολιτών, έτοιμων να αγωνιστούν και να υπερασπιστούν την ελευθερία της πατρίδας τους.[273] Η ιδεολογική αυτή λειτουργία της γυμναστικής είναι εναρμονισμένη στα βασικά χαρακτηριστικά της με τις ευρωπαϊκές αντιλήψεις, συμβαδίζοντας κατά κύριο λόγο με τη γαλλική και τη γερμανική περίπτωση, που διαπνέονται από την ίδια εθνική σκοπιμότητα της σωματικής άσκησης.[274]

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1890, στα πλαίσια της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων, οι πατριωτικοί στόχοι αρχίζουν να υποχωρούν και τη θέση τους στα καταστατικά των συλλόγων παίρνει η ισόρροπη ανάπτυξη πνεύματος και σώματος, αντίληψη που σχετίζεται με το αρχαιοελληνικό ιδεώδες «καλός καγαθός».[275]

Η εμφάνιση και η εξάπλωση της σωματικής άσκησης θα πρέπει ακόμη να συσχετιστεί και με την έννοια της «σχόλης». Άλλωστε, τόσο για να αθληθεί κάποιος όσο και για να λάβει μέρος στη σωματειακή ζωή έπρεπε να έχει στη διάθεσή του ελεύθερο χρόνο, που πιθανότατα διέθεταν τα ανώτερα και μεσαία αστικά στρώματα και όχι οι λαϊκές τάξεις. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει, συνεπώς, ότι τα σωματεία

[271] Στο ίδιο, σ. 43.
[272] Στο ίδιο, σ. 164.
[273] Στο ίδιο, σ. 52.
[274] Στο ίδιο, σ. 183.
[275] Στο ίδιο, σ. 183.

λειτουργούσαν ως θεσμοί κοινωνικής διάκρισης, μεταφέροντας στο εσωτερικό τους τις διαιρέσεις που ανιχνεύονται στην περιβάλλουσα κοινωνία.[276]

Η εισαγωγή, επίσης, του μαθήματος της γυμναστικής στο σχολικό πρόγραμμα συνδέθηκε από τη μία με τη στρατιωτική προετοιμασία[277], καθώς θα καθιστούσε τους νέους έτοιμους να πειθαρχήσουν και να υποστηρίξουν ανά πάσα στιγμή τα ιδανικά της πατρίδας, και από την άλλη με τη διάπλαση ηθικών χαρακτήρων. Επιπρόσθετα, η σωματική άσκηση προβαλλόταν ως ένα μέσο που θα απέτρεπε τους νέους από τις κακές συναναστροφές των καφενείων και γενικότερα τις υλικές απολαύσεις.[278]

Στην πόλη της Καλαμάτας είχαν ιδρυθεί ο Πεζοπορικός Σύλλογος «Ευκλής» (1894)[279], που το 1895 μετατράπηκε στον «Μεσσηνιακό Γυμναστικό Σύλλογο»[280], ο Γυμναστικός Όμιλος Καλαμών (1896) και ο Ποδηλατικός Σύλλογος Καλαμών.[281] Όπως συνάγεται από δημοσιεύματα που συναντήσαμε στον τοπικό Τύπο, κύριος στόχος των σωματείων ήταν η διάδοση του αθλητισμού που θα είχε ως επακόλουθο

---

[276] Στο ίδιο, σ. 196.

[277] Το γεγονός αυτό καθρεφτίζεται και στα σχόλια του αρθρογράφου της *Καλαματιανής* που συνόδευσαν την αναφορά του για τις εξετάσεις του μαθήματος της γυμναστικής στο Γυμνάσιο της πόλης: «Αι εξετάσεις της γυμναστικής εν τω γυμνασίω. Χθες πριν την 5ην μεταμεσημβρινήν ώραν ήρξαντο αι εξετάσεις της Γυμναστικής των 2 ανωτέρων τάξεων του ενταύθα Γυμνασίου εν τω Γυμναστηρίω τούτου. Παριστάντες κατ' αυτάς ομολογούμεν ότι εξεπλάγημεν προ της προόδου των μαθητών εις το μάθημα τούτο. Οι μαθηταί εξετέλεσαν μετά περισσής ευκαμψίας, και χάριτος διάφορα γυμνάσματα δι' αλτήρων, δια κορίνων, επί μονοζύγον και διζύγον, σφαιροβολία, πήδημα, αναρρίχησιν επί κάλω, διαφόρους ελιγμούς κ.τ.λ. και καθώς εφόρουν όλοι την ομοιόμορφον μαθητικήν στολήν των παρίστων εν μικρογραφία στράτευμα επί του οποίου θα ηδύνατο μίαν ημέραν η πατρίς να στηρίξη τη υπεράσπισιν της χώρας και της υπερηφάνου σημαίας της». (Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 24, 28 Μαΐου 1899).

[278] Χριστίνα Κουλούρη, *ό. π.*, σ. 67. Για περισσότερες πληροφορίες για την εισαγωγή της γυμναστικής στο σχολείο βλ. σ. 48-59, 62-76, 78-82.

[279] «Την παρελθούσαν Δευτέραν περί την 11 ½ Μ. Μ. ο υπό την προεδρείαν του κ. Π. Μπενάκη Πεζοπορικός Σύλλογος "Ευκλής" εποιήσατο την δευτέραν αυτού εκδρομήν μεταβάς εις Ιθώμην, όθεν τα μέλη αυτού επισκεφθέντα τα αρχαία και διάφορα χωρία επανήλθον την εσπέραν της Τετάρτης, και κατόπιν υποδοχής εκ μέρους πολλών άλλων μελών του Συλλόγου εν Φωταψία, διελύθησαν ησύχως». Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 62, 4 Σεπτεμβρίου 1894.

[280] Σκοπός του Μεσσηνιακού Γυμναστικού Συλλόγου, όπως επισημαίνεται στο Καταστατικό του, ήταν «η σωματική ανάπτυξις των μελών αυτού δια της παροχής των μέσων της εκγυμνάσεως και της ασκήσεως». Η πραγματοποίηση των στόχων αυτών θα γινόταν δυνατή «δια της ιδρύσεως και γυμναστηρίων και δια παντός άλλου μέσου, όπερ ήθελε κριθή πρόσφορον». «Καλαμάτας Αθλητικά Σωματεία», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

[281] Όπως πληροφορούμαστε από τη συλλογή του Μίμη Φερέτου, στα 1895 ο Ποδηλατικός Σύλλογος Καλαμών, εκτός από τη σχολή ποδηλασίας που είχε ιδρύσει, διοργάνωνε και εκδρομές με ποδήλατα. Τα μέλη του συλλόγου κατά το ίδιο έτος ανέρχονταν σε 50. Τόσοι ήταν και αυτοί που είχαν ποδήλατα, ο αριθμός των οποίων άρχισε να αυξάνεται σιγά σιγά. Σημαντική συμβολή στην ευρύτερη διάδοση του ποδηλάτου στην Καλαμάτα είχε, όπως ήταν φυσικό, η σχολή ποδηλασίας. Στα 1900 μάλιστα λειτουργούσε στην πόλη και ειδικό ποδηλατάδικο. Χαρακτηριστική είναι και η αγγελία που δημοσιεύει η καλαματιανή εφημερίδα *Φως* (αρ. φ. 7, 13 Αυγούστου 1900): «Ωραία, ταχυκίνητα, ιδιότροπα και των τελευταίων εφευρέσεων ποδήλατα άρτι κομισθέντα εξ Ευρώπης, ευρίσκει ο θέλων να εκγυμνασθή την ποδηλασίαν εν τω Γυμναστηρίω του Γυμναστικού Συλλόγου. Άριστος δε διδάσκαλος της ποδηλασίας, ο συμπολίτης μας κ. Κων. Μποζός. Δι' ολίγας ημέρας και με ασήμαντας δαπάνας γίνεται τις κάλλιστος ποδηλάτης». Στο ίδιο.

τη διαμόρφωση εύρωστων και υγιών σωμάτων, καθώς «[…] σώματα ασθενικά, νεύρα εκλελυμένα και ευερέθιστα δεν δύνανται να ποτέ να υποκρύπτωσι ψυχήν υγιά ούτε διάνοιαν διαυγή και μεγάλην.[282] Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η ευεξία του σώματος είναι συνυφασμένη με την καλλιέργεια και τη διαύγεια του πνεύματος, γεγονός που παραπέμπει στο κλασικό ιδεώδες «νους υγιής εν σώματι υγιεί».

Επιπλέον, πρωτεύοντα ρόλο στον ιδεολογικό πυρήνα των συλλόγων αυτών φαίνεται να διαδραματίζει και η στρατιωτική προετοιμασία του έθνους. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά σε συνέλευση του Μεσσηνιακού Γυμναστικού Συλλόγου, « […] η ισχύς των κρατών και η υγεία της ψυχής έγκειται εν τη ισχύι και τη υγεία του σώματος»[283], η υγεία δηλαδή του σώματος κρίνεται ως απαραίτητη για το γενικότερο όφελος της πολιτείας. Άλλωστε, στα πλαίσια της εθνικής ιδεολογίας το ανδρικό σώμα συνδέεται με το εθνικό σώμα και αντίστοιχα η σωματική ρώμη με την εθνική υπεροχή.[284]

Στόχος, τέλος, των αθλητικών σωματείων της μεσσηνιακής πρωτεύουσας ήταν και η επάξια συμμετοχή των μελών τους στους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας του 1896.[285]

Αξίζει ακόμη να επισημανθεί ότι οι αθλητικοί σύλλογοι της Καλαμάτας χαρακτηρίζονται από την συσπείρωση της τοπικής ελίτ, γεγονός το οποίο είναι εμφανές από τη στιγμή που θα αναζητήσουμε τα πρόσωπα τα οποία στελέχωναν τα διοικητικά συμβούλιά τους.[286] Πράγματι, τα μέλη τους προέρχονται κατά κύριο λόγο από το χώρο της μεσαίας και της ανώτερης κοινωικοοικονομικής τάξης της πόλης.

---

[282] Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 14, 3 Σεπτεμβρίου 1895.
[283] Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 14, 3 Σεπτεμβρίου 1895.
[284] Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*...., *ό. π.*, σ. 379.
[285] «Ευχαρίστως μανθάνομεν ότι ο ενταύθα Πεζοπορικός Σύλλογος "Ευκλής" λίαν προσεχώς καταρτίζει τμήμα Γυμναστικής, εν ω επί ελαχίστη αμοιβή θα δύνανται να γυμνάζωνται αι πολίται, το δε υπουργείον υποβληθείσης αυτώ προτάσεως εκ μέρους του Γραμματέως του Πανελληνίου Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου κ. Τσιώρη περί δωρεάν παροχής των γυμναστικών οργάνων, πιστεύομεν ότι θέλει φανή πρόθυμον. Ούτω και αι Καλάμαι θα δυνηθώσι κατά τους περί τα τέλη του 1896 τελεσθησομένους εν Αθήναις ολυμπιακούς αγώνας να παρουσιάσωσι προς πάλην σώματα ευσταλή, θαλερά και αθλητικά». Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 72, 13 Νοεμβρίου 1894.
[286] «Πρόεδρος του -Γυμναστικού- Συλλόγου εξελέγη ο νεαρός πολιτευτής κ. Παναγ. Μπενάκης, αντιπρόεδρος ο ρέκτης σιδηρέμπορος κ. Ιω. Ρεμπουτσάκος, ταμίας ο δραστήριος και φιλοπρόοδος έμπορος κ. Γεώργιος Α. Σταμπολτζής, γραμματεύς ο διδάκτωρ της νομικής και συμπαθής της πόλεως μας ποιητής και δημοσιογράφος κ. Παναγ. Σαλμάς, διευθυντής του Γυμναστηρίου ο πτυχιούχος της γυμναστικής δημοδιδάσκαλος κ. Κ. Κάτσαρης»., εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 14, 3 Σεπτεμβρίου 1895. Όπως σημειώνει και ο Μίμης Φερέτος με αφορμή τα πρόσωπα που συνέθεταν το διοικητικό συμβούλιο του Ποδηλατικού Συλλόγου Καλαμών, «η διοίκησή του αποτελείτο όχι μόνο από νέους επιστήμονες, φοιτητές αλλά και από γνωστούς εμπόρους, υπαλλήλους, καθηγητές και δικηγόρους». «Καλαμάτας Αθλητικά Σωματεία», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

β) Εκπολιτιστικές λέσχες

Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, και κυρίως προς τα τέλη του, ιδρύθηκαν στην Καλαμάτα, αλλά και σε άλλες πόλεις του νομού Μεσσηνίας (Φιλιατρά, Κυπαρισσία, Μεσσήνη, Πύλος), έπειτα από την πρωτοβουλία ατόμων αστικής προέλευσης, λέσχες και σύλλογοι που αποσκοπούσαν στην άνοδο της πολιτιστικής στάθμης των κατώτερων στρωμάτων. Φαίνεται ότι οι εκπρόσωποι της αστικής τάξης της Καλαμάτας συμβάδισαν με τη γενική τάση που κυριάρχησε σε όλο το ελληνικό κράτος κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Τύπος της εποχής εξαιτίας της ποικιλίας και της πυκνότητας των συλλόγων κάνει λόγο για «συλλογομανία».[287]

Συγκεκριμένα, συστάθηκαν εκπολιτιστικές λέσχες, όπως ο «Δημακόπουλος»[288] το 1867, η «Φιλαδέλφεια» το 1869, ο «Δαφνών» το 1880 και η «Επιστημονική Λέσχη»[289] στη διάρκεια της δεκαετίας του 1890.

Για τη δράση των λέσχης ο «Δημακόπουλος» παίρνουμε πολλές πληροφορίες από την εφημερίδα *Μεσσηνιακός Τύπος*. Σκοπός της λέσχης «Δημακόπουλος» υπήρξε η ψυχαγωγία των Καλαματιανών, πρωταρχική της όμως μέριμνα ήταν η ανύψωση του πνευματικού, καλλιτεχνικού και μορφωτικού επιπέδου τους. Γι' αυτό το λόγο στις αίθουσές της δίνονταν διαλέξεις, συναυλίες, χοροεσπερίδες, θεατρικές παραστάσεις από ερασιτέχνες νέους της πόλης.[290] Στη λειτουργία της λέσχης αναφέρθηκε, όπως σημειώνει ο Μίμης Φερέτος, και η εφημερίδα *Ακρόπολις* των Αθηνών.[291]

Όπως διαβάζουμε στο *Μεσσηνιακό Τύπο*, στη λέσχη «Δημακόπουλος» πραγματοποιήθηκαν οι εξής ομιλίες: «Περί θεάτρου» (Εισηγητής ήταν ο Γυμνασιάρχης Π. Παπαναστασίου)[292], «Περί γυναικός» (Καθηγητής Γυμνασίου Ε.

---

[287] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 95.

[288] Η επωνυμία «Δημακόπουλος» δόθηκε προς τιμήν και εις μνήμην του Καλαματιανού ήρωα Γιάννη Κ. Δημακόπουλου, ο οποίος ως φρούραρχος στο Αρκάδι το 1866, ανατινάχθηκε για να μην παραδοθεί με τη φρουρά του στους Τούρκους. Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση τις πολιτιστικής ανάπτυξης...., ό. π.*, σ. 182.

[289] Στις αρχές Μαρτίου του 1895 ο γιατρός Δημοσθένης Δέδες έδωσε διάλεξη στην «Επιστημονική Λέσχη» Καλαμάτας, με θέμα «Σύλληψις, δίκη και καταδίκη του Ιησού». «Καλαμάτας Λέσχες», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ, Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

[290] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης..., ό. π.*, σ. 135.

[291] «Καλαμάτας Λέσχες», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

[292] «Τη Κυριακή το εσπέρας είχομεν την πρώτην ομιλίαν εν τη Λέσχη ο "Δημακόπουλος" σχόντος τον λόγον του αξιοτίμου και ευπαιδεύτου Γυμνασιάρχου κ. Π. Παπαναστασίου. Ο λόγιος ανήρ ωμίλησεν εν ευρυτήτι λόγου και ευγλωττία περί Θεάτρου εν γένει και περί του σκοπού αυτού. Διδακτική άμα και τερπνή η ομιλία αυτή ηυχαρίστησε το ποικίλον και εκλεκτόν ακροατήριον, όπερ εν τέλει δια

Παπαχατζής)[293], «Περί ύδατος» (Ιατρός Π. Λογοθέτης), «Περί της εξόδου του Μεσολογγίου» (δημοσιογράφος Νικ. Κορφιωτάκης), «Περί Κωμωδίας» (Καθηγητής Γυμνασίου Κ. Ζησίου), «Περί Πολιτισμού» (δικηγόρος Κωνσταντίνος Σαράβας). Όπως πληροφορούμαστε ακόμη από τη συλλογή του Μίμη Φερέτου, το 1875 ο τότε σχολάρχης στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα Αθαν. Πετρίδης εκφώνησε «ενώπιον εκλεκτού ακροατηρίου» διάλεξη με θέμα «Αρχαιολογική και Ιστορική έρευνα περί Φαρών και Καλαμάτας», ομιλία η οποία και δημοσιεύτηκε αργότερα με δαπάνη του Δήμου Καλαμάτας.[294]

Η λέσχη «Φιλαδέλφεια» δραστηριοποιήθηκε για την κοινωνική, πνευματική και καλλιτεχνική καλλιέργεια και πρόοδο της πόλης μέσα από την οργάνωση διαλέξεων, συγκεντρώσεων, θεατρικών ερασιτεχνικών παραστάσεων[295] Εκτός από τις συνδρομές των μελών της, στην οικονομική ενίσχυσή της συνέβαλαν και τα κέρδη από το κυλικείο που διατηρούσε.

Στους χώρους της επιστημονικής, φιλολογικής και εμπορικής λέσχης «Δαφνών» δίνονταν συναυλίες[296], διαλέξεις[297], χοροί και γενικά οργανώνονταν συγκεντρώσεις τόσο εκπολιτιστικού χαρακτήρα όσο και κοινωνικοκοσμικές

παταγωδών χειροκροτημάτων επευφήμησε τον λαλήσαντα». Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 10, 30 Νοεμβρίου 1883.

[293] «[…] εν τη Λέσχη "Δημακόπουλος" – έστω και το όνομα (της Λέσχης) ένδειξις των γενναίων φρονημάτων της πόλεως – ωμίλησεν ο κ . Παπαχατζής "περί γυναικός". Επί μίαν και ημίσειαν ώραν – γράφει ο "Μεσσηνιακός Τύπος" – εν αργυροήχω φωνή, λαμπραίς είκοσι (εικόνες) και καλλιλογία, εν ποιητικοίς επιχειρήμασι και ευρύτητι, λόγου και επαγώγω εκφράσει, έτερψεν άμα και εδίδαξεν ημάς περί γυναικός – της δημιουργού ταύτης κατά πολύ των κοινωνιών – ο νεαρός καθηγητής του ενταύθα γυμνασίου κ. Ευάγγ. Παπαχατζής». («Καλαμάτας Λέσχες», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

«Το προχθές Σαββάτω εν μέσω πυκνού και εκλεκτού ακροατηρίου εν τη ενταύθα Λέσχη "ο Δημακόπουλος" έσχομεν αύθις λαμπράν πνευματικήν εσπερίδα. Επί μίαν και ημισείαν ώραν εν αργυροήχω φωνή, λαμπραίς είκοσι και καλλολογία, εν πειστικοίς επιχειρήμασι και εν ευρυτήτι λόγου και επαγωγώ εκφράσει, έτερψεν άμα και εδίδαξεν ημάς πολλάς περί γυναικός –της δημιουργού ταύτης κατά πολύ των κοινωνιών- ο νεαρός καθηγητής του ενταύθα Γυμνασίου κ. Ευαγ. Παπαχατζής. Το περί γυναικός ζήτημα από των αρχαίων χρόνων επησχόλησε τους φιλοσόφους και τους σοφούς και η απόδειξις ότι η γυνή τυγχάνει ίση τω ανδρί εν ταις ευφραδώς υπό του κ. Παπαχατζή αναπτυχθείσαις διαφοραίς, τυγχάνει πλέον αναμφισβήτητον». (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 11, 8 Δεκεμβρίου 1883).

[294] «Καλαμάτας Λέσχες», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

[295] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση της πολιτιστικής ανάπτυξης*…, *ό. π.*, σ. 183.

[296] Όπως αναφέρεται στη συλλογή του Μίμη Φερέτου, κυρίως κατά τους χειμερινούς μήνες, « […] καθ' εκάστην εσπέραν εδίδοντο συναυλίαι με ξένα και ελληνικά μουσικά έργα υπό εντοπίων εκτελεστών ερασιτεχνών υπό του διευθυντού της Λέσχης Ιωάν. Κατσαΐτη […]». («Καλαμάτας Λέσχες», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

[297] Τον Ιανουάριο του 1895 ο δικηγόρος, βουλευτής και γνωστός λόγιος Δημ. Παν. Τζάννες απήγγειλε στη λέσχη «Δαφνών» ποίημα που είχε ως θέμα την πτώση της βυζαντινή αυτοκρατορίας, ενώ στις 25 Μαρτίου του ίδιου έτους έδωσε διάλεξη ο δικηγόρος και λόγιος Γ. Γερασιμόπουλος με τίτλο «Τις η σχέσις της αρχαίας Ελλάδος προς την σημερινήν». («Καλαμάτας Λέσχες», Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

[297] Στο ίδιο.

εκδηλώσεις, κατά κύριο λόγο σε κάθε επέτειο εθνικής και θρησκευτικής εορτής.[298] Για τη διατήρηση της λέσχης τα πιο εύπορα μέλη της πλήρωναν μηνιαία συνδρομή. Στη λέσχη «Δαφνών» λειτουργούσε ακόμη αναγνωστήριο για το κοινό, ενώ «δια τας οικογενείας είχε παρασκευασθή ιδία αίθουσα, καθ' όσον αναγιγνωσκομένων διαφόρων κοινωνικών και παιδαγωγικών μελετών, εκρίθη ότι πολλή η εντεύθεν εκεί ωφέλεια…».[299]

Η φήμη των επαγγελματικών συλλόγων και των εκπολιτιστικών λεσχών λόγω της έντονης δράσης τους ξεπέρασε τα μεσσηνιακά σύνορα. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, το 1883: «εν Καλάμαις ήρξατο ζωηρά πνευματική κίνησις, δι' ην οφείλομεν να συγχαρώμεν την μέχρι τούδε μόνον ως αρειμάνιον πεφημισμένην πόλιν. Και Σύλλογοι δικηγορικοί και παραστάσεις θεατρικαί και Λέσχαι (όχι φυσικά χαρτοπαικτικαί) και μέριμνα περί ανίδρυσεως θεάτρου και δημοσιογραφία αξιοπρεπής και φιλολογικαί εσπερίδες εν μέσω κόσμου αισθανομένου και παθαινομένου […]».[300]

Θα μπορούσαμε ακόμη να υποθέσουμε ότι τα ακροατήρια των διαλέξεων αποτελούνταν στην πλειοψηφία τους από Καλαματιανούς κάποιου μορφωτικού επιπέδου που προέρχονταν από τα αστικά στρώματα της πόλης, ενώ πιθανότατα ταυτίζονταν και με το αναγνωστικό κοινό των εφημερίδων. Άλλωστε, η θεματολογία των ομιλιών έχει άμεση σχέση με μέρος της αρθρογραφίας που συναντήσαμε στον τοπικό Τύπο.

Ο ανοιχτός χαρακτήρας, επίσης, των εκδηλώσεων των τοπικών εκπολιτιστικών λεσχών δεν απέκλειε τη συμμετοχή του γυναικείου φύλου, δίνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στις γυναίκες, ιδίως στις εκπροσώπους των μεσαίων και των ανώτερων τάξεων, τη δυνατότητα να μετάσχουν στη δημόσια σφαίρα και να ξεφύγουν από τα στενά όρια του ιδιωτικού πεδίου.

Θα πρέπει παρενθετικά να αναφερθεί ότι στα πλαίσια της αστικής ιδεολογίας, οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από το δημόσιο χώρο και ο ρόλος τους, που περιοριζόταν στην ανατροφή των παιδιών και τη διαχείριση του οίκου, ήταν αυστηρά περιχαρακωμένος στην ιδιωτική σφαίρα. Η παρέμβασή τους στο δημόσιο βίο ταυτιζόταν με την παρουσία τους σε κοινωνικές εκδηλώσεις, όπου συνοδεύονταν σχεδόν πάντα από τους συζύγους τους. Πρόκειται για ένα λόγο που διαχωρίζει το

[298] Στο ίδιο.
[299] Στο ίδιο.
[300] Την πληροφορία δανειζόμαστε από τη Συλλογή του Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας).

δημόσιο και το ιδιωτικό πεδίο και έχει ως βάση του την έμφυλη ανισότητα, καθώς το δημόσιο συνδέεται με την ανδρική παρουσία και το ιδιωτικό με τη γυναικεία.[301]

Η έξοδος των γυναικών των αστικών στρωμάτων από το ιδιωτικό περιβάλλον ήταν συνυφασμένη με την παρακολούθηση θεατρικών και μουσικών παραστάσεων και τη συμμετοχή σε εκδηλώσεις των τοπικών λεσχών και συλλόγων, επισκέψεις σε οικίες φιλικών και οικογενειακών προσώπων, αλλά και με τη δραστηριοποίησή τους, όπως είδαμε και παραπάνω, σε φιλανθρωπικά ιδρύματα. Επιπρόσθετα, η έκθεσή τους στο πλευρό των συζύγων τους συνέβαλε στην ενίσχυση της δημόσιας εικόνας των τελευταίων και συνιστούσε ταυτόχρονα ένα μέσο επιβεβαίωσης της οικογενειακής ευμάρειας. Όπως άλλωστε συνάγεται από τις αναγγελίες γάμων και αρραβώνων που συναντήσαμε στον τοπικό Τύπο της εξεταζόμενης περιόδου, οι γάμοι μεταξύ οικογενειών με οικονομική επιφάνεια ήταν συνήθης πρακτική των εύπορων στρωμάτων της πόλης της Καλαμάτας. Και αυτό γιατί συνέτειναν στη διατήρηση και στην αναπαραγωγή της κοινωνικής τους θέσης αλλά και του κοινωνικού τους κύρους.

Όπως ήταν επόμενο, και ο τομέας της εργασίας οργανωνόταν με βάση την έμφυλη διαφορά, καθώς η γυναικεία εργασία ήταν απαξιωμένη κοινωνικά στους κόλπους των αστικών στρωμάτων. Η ανάγνωση των εμπορικών οδηγών των πόλεων της εποχής συγκλίνει προς αυτή την κατεύθυνση, διότι οι εγγραφές γυναικών που δραστηριοποιούνται σε κάποιο επαγγελματικό χώρο και προέρχονται από την αστική τάξη είναι ελάχιστες.[302] Μόνο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα αρχίζει να αλλάζει, σε κάποιο βαθμό, το σκηνικό, με το επάγγελμα της δασκάλας να αποτελεί τη μοναδική επαγγελματική διέξοδο για τις γυναίκες των εύπορων στρωμάτων, γεγονός το οποίο σχετίζεται άμεσα με την ανάπτυξη της γυναικείας εκπαίδευσης στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η γυναικεία εργασία ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα και απεικονίζεται ανάγλυφα στους απογραφικούς καταλόγους του πληθυσμού.

[301] Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά…*, *ό. π.*, σ. 41. Βλ. επίσης Χρήστος Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000, σ. 107.

[302] Χαράλαμπος Μακρίδης, *Οδηγός του εμπορίου και της βιομηχανίας της Ελλάδος 1891*, Αθήναι 1891. Για την πόλη της Καλαμάτας βλ. σ. 270-275.

γ) Θέατρο

Η άνοδος του αστικού κόσμου μετέβαλε τις κοινωνικές συμπεριφορές και συνέβαλε καταλυτικά στην πολιτιστική πρόοδο της Καλαμάτας. Παράλληλα συνέτεινε στην υιοθέτηση δυτικότροπων συνηθειών τόσο στη διασκέδαση όσο και στο ντύσιμο. Καλλιτεχνικοί και αθλητικοί σύλλογοι, διαλέξεις, θεατρικές και μουσικές παραστάσεις, γιορτές στις οικίες και χοροεσπερίδες[303] συνέθεταν το προφίλ της αστικής κοινωνικότητας.

Περιζήτητη διασκέδαση ήταν το θέατρο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπήρχε η απαραίτητη θεατρική υποδομή. Κατά κύριο λόγο επρόκειτο για ερασιτεχνικές παραστάσεις ή ιταλοελληνικούς θιάσους που έκαναν περιοδείες στις επαρχιακές πόλεις.

Τη θεατρική κίνηση στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα μας περιγράφει σε άρθρο του ο δικηγόρος και ποιητής Παναγιώτης Σάλμας: «Κατά την από του 1885-1893 περίοδον, μεγάλη παρετηρήθη εν Καλάμαις επίδοσις εις την διδασκαλίαν και παράστασιν θεατρικών έργων, και αποκλειστικώς πατριωτικών τοιούτων, μεταξύ των οποίων το κυριώτερον και πολλάκις παρασταθέν ήτο η "Παραμονή της Ελληνικής Επαναστάσεως" του σοφού καθηγητού και διπλωμάτου Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή […], η "Μαρία Δοξαπατρή" του Βερναρδάκη, η "Άλωση του Αρκαδίου", ο "Αθανάσιος Διάκος" και τελευταίον εκ των ερασιτεχνών παιχθέντων δραμάτων, ενθυμούμαι τον "Μέγαν Γαλεότον" του Ισπανού συγγραφέως Ιωσήφ Ετσεγκράη […]».[304]

Και η εφημερίδα *Μεσσηνιακός Τύπος* μας πληροφορεί για κάποιες θεατρικές παραστάσεις που δόθηκαν στην Καλαμάτα: «Παρέστημεν εις την διδασκαλίαν του λαμπρού δράματος "Η Μοσχομάγκα των Παρισίων", όπερ εδιδάχθη καλώς και

---

[303] «Η ΕΣΠΕΡΙΣ ΤΟΥ Κ. ΜΠΕΝΗ. Φαιδρότατα διήλθον την εσπέραν της παρελθούσης Κυριακής οι παρά τη κυρία και τω κυρίω Μπενή Ψάλτη κεκλημένοι. Εν τω ευρεί οίκω του κ. Μπενή τα πάντα είχον προπαρασκευασθή μετ' απερίττου χάριτος και φιλοκαλίας. Η εσπερίς ήρξατο δια της παραστάσεως του κωμικού παιγνίου «Η λύσις του προβλήματος» τα πρόσωπα του οποίου υπεδύθησαν ο κ. Μπενής, ο νέος κ. Πουλάκος και ο κ. Σ. Δουκάκης ευστόχως διεξάγαγοντες, υπό τα χειροκτοτήματα και τους ηχηρούς γέλωτας των προσκεκλημένων, το ίδιον έκαστο μέρος. Μετά τούτο επηκολούθησε χορός, και περί την πρώτην μετά το μεσονύκτιον πλούσιο δείπνον, και κατόπιν πάλιν χορός μέχρι του λυκαυγούς. Οι κεκλημένοι απήλθον κατά την πρωίαν με τας αρίστας των εντυπώσεων εκ της απτώτου φαιδρότητος και της τάξεως εν παντί ήτις επεκράτησε καθ' όλην την νύκτα, ως και των υποχρεωτικωτάτων περιποιήσεων της κυρίας και του κ. Μπενή και του νεωτέρου τούτου αδελφού κ. Ιωάννου ων η αβρά προθυμία κατεγοήτευσε πάσας και πάντας όσοι εν τω φιλοξένω οίκω τόσον λαμπρά διήλθον τερπνάς και διασκεδαστικωτάτας ώρας». (Εφ. *Μεσσηνιακή*, αρ. φ. , 24 Ιανουαρίου 1893).

[304] Παναγιώτης Σάλμας, «Πνευματική και ψυχαγωγική ζωή της Καλαμάτας», *ό. π.*, σ. 98.

ήρεσε. Η υποκριθείσα την "Μοσχομάγκαν" Κα Ελένη Μιχαηλίδου εχειροκροτήθη κατ' επανάληψιν».[305]

Σε άλλο άρθρο διαβάζουμε: «Πολύς κόσμος είχε συρρεύσει τη παρελθούση Πέμπτη εν τω ενταύθα θεάτρω διδαχθείσης της "Μερόπης" του Βερναρδάκη. Η εσπέρα ην ευεργετική υπέρ της κυρίας Ελ. Μιχαηλίδου, ήτις ευηρέστησε και εχειροκροτήθη λαβούσα πολλάς ανθοδέσμας και κοσμήματα, επίσης ήρεσε και ο κ. Βασιλειάδης. Το ωραίον φύλον ην πυκνόν».[306]

Οι θεατρικές παραστάσεις στην πόλη της Καλαμάτας πραγματοποιούνταν, στην αρχή, στην ισόγειο αίθουσα Βογοπούλου, ενώ μετά το 1885 δίνονταν στην οικία Παναγιώτη Κατσαούνη, στο καφενείο Πιτσιλή αλλά και στο θερινό θέατρο «Κήπος της Εδέμ».[307] Οι παραστάσεις αυτές συνοδεύονταν συνήθως από μουσικά όργανα, όπως βιολί, κλαρίνο και λαγούτο, με φημισμένους βιολιτζήδες τον Λεβαδίτη, τον Τριχιά και τον Ρουμπέα.[308]

Όπως αναφέρει και ο Πότης Τσιμπίδαρος, «χαρακτηριστικόν της οικονομικής ακμής των Καλαμών είνε ότι οι διάφοροι θεατρικοί θίασοι της Αθήνας ήρχοντο και επερνούσαν όλον τον χειμώνα με ικανοποιητικές εισπράξεις. Ενθυμούμαι ότι εις τα 1899 ο μεγάλος θίασος Παντοπούλου-Μέγγουλα έδωκε μακρά σειράν παραστάσεων εις το ακίνητον Κατσαούνη, όπου μετά ταύτα η Τράπεζα Αθηνών. Μετά δεκαετίαν επέρασαν ολόκληρον χειμώνα εις τας Καλάμας ο θίασος Βεάκη-Γονίδη και ο θίασος Παπαϊωάννου. Σχετικώς θα έπρεπε να τονισθή ότι εις τον Κήπον της Εδέμ, που απετέλει επί έτη μεγάλο κοσμικόν κέντρον, ήλθαν επανειλημμένως ξένοι θίασοι ελαφρού θεάτρου […]».[309]

Επίσης, τον Ιούνιο του 1899 στον Κήπο της Εδέμ δόθηκε παράσταση από ιταλικό μελοδραματικό θίασο. Για το γεγονός αυτό υπογράμμισε αρθρογράφος της εφημερίδας *Καθημερινή* τα παρακάτω: « […] Ούτως αι Καλάμαι ήδη θα δύνανται να ταχθώσι και εν τούτω επί του αυτού επιπέδου μετ' άλλων της Ελλάδος πόλεων, οποίαι αι Αθήναι, αι Πάτραι, η Σύρος, η Κέρκυρα κ.λ.π. εν αις έκαστον θέρος υπάρχει Ιταλικόν μελόδραμα. Η δε μουσική, ως γνωστόν, όχι μόνο συντελεί εις την μόρφωσιν αλλά συμβάλλει και εσι την εξευγένισιν των ψυχών, ομιλούσα εις την καρδίαν και εις

[305] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 6, 26 Οκτωβρίου 1883.
[306] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 7, 9 Νοεμβρίου 1883.
[307] Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 91.
[308] Ορέστης Χρυσοσπάθης, *Ιστορία της Παλαιάς Καλαμάτας*, Εκδότης Νικ. Ηλιόπουλος, Καλάμαι 1936, σ. 54.
[309] Πότης Τσιμπίδαρος, «Η παληά Καλαμάτα», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, 1956, σ. 446.

το πνεύμα. […] Εν τη πόλει των Καλαμών, ήτις καθ' εκάστην πλειότερον προοδεύει και έχει βέβαιον εμπορικόν μέλλον, πάντες οι πολίται πρέπει να συντελέσωσιν όπως ο ερχόμενος μελοδραματικός θίασος ικανοποιηθή, διότι τούτο έσεται δείγμα της αναπτύξεως αυτών».[310]

Μεγάλη απήχηση φαίνεται ότι είχε και στην Καλαμάτα από τα τέλη του 19ου αιώνα το θέατρο σκιών, με πρώτο Καραγκιοζοπαίχτη τον Μπαρμπαγιάννη.[311] Σύμφωνα με μαρτυρία του 1894: «Εφέτος η Παραλία μας ήρξατο αναλαμβάνουσα μέρος της αρχαίας δόξης της καθισταμένη ως και άλλοτε πριν της ενάρξεως της κατασκευής του λιμένος το κοινόν το εσπερινόν εντευκτήριον όλης της καλλιτέρας κοινωνίας. Εις τούτο πολύ συνετέλεσαν τα εκεί συσσωρευθέντα διάφορα θεάματα εν οις διαπρέπει ο εις το Καφενείον του περιποιητικωτάτου Χαραλ. Μπογάκου Καραγκιόζης. Όταν όμως ακούετε καραγκιόζην μη φαντασθήτε το κοινόν εκείνον και τετριμμένον αλλά κάτι εξαιρετικόν όλως. Πρωτοτυπία εν ταις υποθέσεσι των κωμικοτραγικών παραστάσεών του, πρωτοτυπία εν ταις ευφυολογίαις και τοις αστείοις του, και εν γένει πολύ γούστου καθ' όλου, εν τισι δε και φυσικότης περισσήν απομίμησιν προσώπων. Ούτως απομιμείται θαυμασίως και μετά σπανία ικανότητος κατά τε την προφοράν και κατά τ' άλλα τον Ζακύνθιον. Τοιούτος ων ο Καραγκιόζης ούτος τέρπει τους θεατάς και ακροατάς του, ων ο αριθμός αρκούντως σεβαστός».[312]

Επιπρόσθετα, αξίζει να αναφερθεί ότι η εφημερίδα *Μεσσηνιακός Τύπος* θεωρεί αδήριτη ανάγκη την ανέγερση δημοτικού θεάτρου στην πόλη και επισημαίνει ότι θα πρέπει να αποτελέσει ένα από τα πρώτα μελήματα της δημοτικής αρχής.[313] Η ρητορική της εφημερίδας γύρω από το θέατρο επικαλούνταν τον ηθικοποιητικό και διδακτικό ρόλο του. Η επίκληση της θεατρικής εκπαίδευσης των πολιτών για τον εξευγενισμό της ψυχής, τη διδασκαλία της αρετής, την τιμωρία της κακίας και γενικότερα τη γέννηση ευγενών αισθημάτων συνιστούσε ένα από τα συστατικά στοιχεία της ευρωπαϊκής ιδεολογίας σε σχέση με τον κοινωνικό ρόλο που αποδιδόταν στο θέατρο από τα τέλη του 18ου αιώνα.[314]

Το θεατρικό έλλειμμα της κοινωνίας προσλαμβανόταν ως ένα έλλειμμα προόδου. Το αίτημα της εφημερίδας για τη δημιουργία θεάτρου στην πόλη αντικατοπτρίζει την ανησυχία αλλά και τη μέριμνα των αστών για την ανάπτυξη της

[310] Εφ. *Καθημερινή*, αρ. φ. 26, 1 Ιουνίου 1899.
[311] Ορέστης Χρυσοσπάθης, *ό. π,* σ. 54.
[312] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 52, 26 Ιουνίου 1894.
[313] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 9, 23 Νοεμβρίου 1883, αρ. φ. 10, 30 Νοεμβρίου 1883.
[314] Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *ό. π.*, σ. 389.

πολιτιστικής ζωής της Καλαμάτας, έτσι ώστε να αναδειχθεί η τελευταία στις τάξεις των πολιτισμένων κοινωνιών της Δύσης, αντίληψη που είχε αρχίσει να διαπερνά από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά ολόκληρη την ελληνική κοινωνία. Το γεγονός αυτό συνδέεται άρρηκτα με τις συχνές επισκέψεις μελών των αστικών στρωμάτων της πόλης στις ευρωπαϊκές χώρες τόσο για λόγους αναψυχής όσο και για επαγγελματικές υποχρεώσεις, που είχαν σαν αποτέλεσμα την διεύρυνση των καλλιτεχνικών τους οριζόντων αλλά και την επαφή τους με το ευρωπαϊκό πνεύμα γενικότερα. Το θέατρο, άλλωστε, θεωρείτο συστατικό στοιχείο της ταυτότητας των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων, ενώ συνιστούσε και βασικό σημείο αναφοράς για την κοινωνική τους καταξίωση.[315]

δ) Μουσική και χορός

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα παρατηρήθηκαν μεταβολές, ιδιαίτερα στις προτιμήσεις των αστών σχετικά με τη μουσική, το χορό και το ντύσιμο. Ας σημειωθεί ότι η διείσδυση του δυτικού τρόπου ζωής και των πολιτιστικών φαινομένων που τον συνοδεύουν έγινε με πιο γρήγορους ρυθμούς στους θαλάσσιους κόμβους εξαγωγής αγροτικών προϊόντων, όπως και σε περιοχές όπου ήταν αναπτυγμένο το οδικό δίκτυο.

Στην Καλαμάτα, μετά τη δεκαετία του 1870, τα ακούσματα της ευρωπαϊκής μουσικής και η καθιέρωση του κλειδοκύμβαλου (πιάνου) στα μεγαλοαστικά σπίτια της πόλης αποτελούσαν αναμφισβήτητα μια πραγματικότητα.[316] Η οικογένεια του Βαυαρού γιατρού Βράχμαν έφερε στην Καλαμάτα το πρώτο πιάνο, παράδειγμα που ακολούθησαν στη συνέχεια και άλλες μεγαλοαστικές οικογένειες.[317] Άλλωστε, η εκμάθηση ενός μουσικού οργάνου συνιστούσε σημαντικό κομμάτι της εκπαίδευσης των νεαρών αστών, ιδιαίτερα των κοριτσιών. Και αυτό γιατί η μουσική εκπαίδευση προσλαμβανόταν ως ένα σημαντικό εφόδιο στα πλαίσια της γαμήλιας αγοράς.[318]

Το 1890 συστάθηκε η φιλαρμονική εταιρεία «Ορφεύς». Η ίδρυσή της οφειλόταν σε ιδιωτική πρωτοβουλία φιλοδυτικών στοιχείων της πόλης, που

[315] Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Η κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης», *ό. π.*, σ. 353.
[316] Για τη διάδοση της ευρωπαϊκής μουσικής στον ελληνικό χώρο βλ. επίσης Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 2003, σ.126-130.
[317] Ορέστης Χρυσοσπάθης, *ό. π.*, σ. 54.
[318] Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *ό. π.*, σ. 388.

αντιμετώπιζαν τη μπάντα ως σύμβολο εκσυγχρονισμού και εκπολιτισμού της τοπικής κοινωνίας.[319] Άλλωστε, πρώτος διευθυντής της Φιλαρμονικής υπήρξε ο ιατρός Δημήτρης Αλβανάκης, ο οποίος και είχε σπουδάσει ιατρική στην Ιταλία.

Η Φιλαρμονική συμμετείχε σε εκδηλώσεις που σχετίζονταν με εθνικές εορτές, την περιφορά της εικόνας της Υπαπαντής και του Επιταφίου, τα Κούλουμα, ενώ στα καθήκοντά της συγκαταλεγόταν και «η ανάκρουσις του εωθινού ανά πάσαν Κυριακήν επί του Φρουρίου».[320] Διοργάνωνε ακόμη και χοροεσπερίδες, όπως ήταν αυτή του 1893. Όμως, η χοροεσπερίδα αυτή «απέτυχεν οικτρώς», καθώς, όπως σημειώνεται σε φύλλο της εφημερίδας *Μεσσηνιακή*, «αι Καλάμαι δεν θέλουν την πρόοδον…δεν θέλουν την διασκέδασιν».[321] Χαρακτηριστικό είναι ότι στη χοροεσπερίδα αυτή από τους 150 προσκεκλημένους παρουσιάστηκαν μόνο 50, ανάμεσα στους οποίους ήταν και 5 γυναίκες.

Το 1895 η Φιλαρμονική, έπειτα από τις έντονες οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε, βρέθηκε μπροστά στον κίνδυνο της διάλυσης.[322] Το επόμενο έτος όμως αναδιοργανώθηκε, με το γιο του Δημάρχου της Καλαμάτας Ηλ. Π. Μαυρομιχάλη να αναλαμβάνει τη διεύθυνση.[323]

Όπως πληροφορούμαστε από την εφημερίδα *Καλαματιανή*, το 1899 συστάθηκε ο μουσικός σύλλογος «Όμιλος Φιλομούσων». «Σκοπός του Σωματείου είναι η ανάπτυξις και η διάδοσις της τε οργανικής και φωνητικής μουσικής. Και επί του παρόντος μεν ο Όμιλλος θέλει περιορισθή εις την ανάπτυξιν και διάδοσιν της φωνητικής μουσικής, βραδύτερον δε, ότε οι πόροι αυτού θ' αυξηθώσι, θέλει

---

[319] Γιάννης Πλεμμένος, *Καλλιτεχνικώς Προοδεύομεν…Η διείσδυση της ευρωπαϊκής μουσικής στην ελληνική επαρχία (1890-1912)*, Έλυτρον, Καλαμάτα, σ. 168.

[320] Στο ίδιο, σ. 169.

[321] Εφ. *Μεσσηνιακή*, αρ. φ. 44, 14 Φεβρουαρίου 1893.

[322] Την αποσύνθεση της Φιλαρμονικής αντιμετωπίζει η εφημερίδα *Φαραί* ως δείγμα οπισθοδρόμησης. Συγκεκριμένα, σημειώνει τα παρακάτω: «Λυπηρόν συναίσθημα μας κατέχει ρηγνύοντας από των στηλών των "Φαρών" και αύθις ουχί πλέον φωνήν διαμαρτυρίας ην εξηνέγκομεν ήδη προ πολλού – αλλά φωνήν άλγους και μυχίας ψυχικής ταραχής αναλογιζομένους την άλυτον και ζοφεράν της αμουσίας σιωπήν, ήτις οσήμεραι ως κρύον σάβανον μέλλον να περιλάβη το βραχνότονον καταστάν μέλος της αποσυντιθεμένης Φιλαρμονικής μας και όπερ προώρισται να νεκρωθή τέλεον πνιγόμενον επί τέλους. Η Φιλαρμονική εν αποσυνθέσει! […] Και θα είνε λοιπόν ο τόπος ούτος δακτυλοδεικτούμενος δια την αψικορίαν του και την αδιαφορίαν την οποίαν δεικνύει προς την ενίσχυσιν και προαγωγήν παντός ευχάριτος, γενναιόφρονος και ωραίου; Που είσθε ταλαίπωροι πρόγονοι, όταν ελέγατε το :Μη ζωήν μετ' αμουσίας!». (Εφ. *Φαραί*, αρ. φ. 11, 13 Αυγούστου 1895).
Και η εφημερίδα *Λαϊκή* αναφέρει για τη διάλυση της Φιλαρμονικής: «Η Φιλαρμονική μας ναυαγεί. Κινδυνεύει να υποστή τον εξ ατροφίας θάνατον. Τα αίτια γνωστά. Η επιχορήγηση του Δήμου δεν της επληρώθη έτι ολόκληρος, αι συνδρομαί των πολιτών δεν επήλθον εφέτος όσον άλλα έτη πολυάριθμοι, ει και ολίγοι εισενεγκόντες εφάνησαν μάλλον γενναίοι. Εντεύθεν φθίνει και μαρασμώδη διάγει βίον, μη δυναμένη να ανταποκριθή εις τας πολυειδείς ανάγκας της, αίτινες άλλως και δεν δύναται επί μακρότερον να μένωσι ανεκπλήρωτοι, θέλει αναγκασθή επιτέλους να διαλυθή […]». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 17, 24 Οκτωβρίου 1893).

[323] Γιάννης Πλεμμένος, *ό. π.*, σ. 176.

προμηθευθή όργανα και διδάσκαλον όπως εξασκούμενα τα Μέλη απαρτίσωσιν ορχήστρα, δι' ης να καθίσταται δυνατή η εκτέλεσις συναυλιών».[324] Η τοπική κοινωνία υποδέχτηκε ευνοϊκά την ίδρυση του Ομίλου και συνέβαλε σημαντικά στην επίτευξη των εκπολιτιστικών και καλλιτεχνικών στόχων του.

Στην ίδια εφημερίδα διαβάζουμε ακόμη για την απόφαση του Γυμναστικού Συλλόγου της πόλης να ιδρύσει και μουσικό τμήμα, με σκοπό τη διδασκαλία μουσικών οργάνων αλλά και τη σύσταση ερασιτεχνικής ορχήστρας που θα δίνει συναυλίες και θα διοργανώνει εορτές «χάριν φιλανθρωπικών σκοπών και υπέρ κοινωφελών ιδρυμάτων».[325] Σύμφωνα μάλιστα με σχόλιο της *Καλαματιανής*, το γεγονός αυτό δείχνει ότι η φιλομουσία κατακτά ολοένα και περισσότερο έδαφος, ενώ συνιστά παράλληλα απόδειξη «κοινωνικής ζυμώσεως» και «μεταλλαγής» της πόλης ως προς το καλύτερο.

Αξιοσημείωτη είναι και η εμφάνιση χοροδιδασκαλείων, όπου διδάσκονταν ευρωπαϊκοί χοροί: «Φέρω εις γνώσιν του ευγενούς και φιλομούσου κοινού των Καλαμών ότι αναλαμβάνω να διδάξω κατά το νεώτερον σύστημα τους επομένους Ευρωπαϊκούς χορούς, υποσχόμενος εντελή εκμάθησιν αυτών εντός ενός μηνός από της ενάρξεως.

Εισί δε οι χοροί ούτοι οι ακόλουθοι:

Πόλκα

Πόλκα Μαζούρκα

Σοτίς

Σοτίς Μπόστον

Βαλς Γερμανικόν

Βαλς Γαλλικόν και

Τετράχοροι ή Κουανδρίλιες

Δίδακτρα δια την διδασκαλίαν όλων τούτων των χορών ορίζονται δρ. 20 μεταπληρωτέαι. Η παράδοσις θέλει γίνεσθαι ιδιαιτέρως και εις ώρας ορισθησομένας υπό των μαθητών.

Ο Διδάσκαλος του χορού Ε. ΛΟΥΪΖΗΣ».[326]

---

[324]Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 4, 21 Απριλίου 1899. Ο Όμιλος αποτελούνταν ήδη από 35 μέλη, ενώ Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου ήταν ο Σολ. Αλ. Συρμόπουλος, (γιος του διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας στην Καλαμάτα). (Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Διαχείριση τις πολιτιστικής ανάπτυξης…*, *ό. π.*, σ. 203).

[325] Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 6, 25 Απριλίου 1899.

[326]Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 28, 9 Ιανουαρίου 1893.

Για το χοροδιδασκαλείο του Ε. Λουϊζη και το ενδιαφέρον που αποδιδόταν στην εκμάθηση ευρωπαϊκών χορών διαβάζουμε στην εφημερίδα *Καλαματιανή*: «Το καρναβάλι πλησιάζει και αι διασκεδάσεις θ' αρχίσουν και οι χοροί θα δίνουν και θα παίρνουν. Αλλά σήμερον και εις τα χωρία ακόμη χορεύουσιν Ευρωπαϊκούς χορούς, όστις δε χορόν Ευρωπαϊκόν δεν γνωρίζει, και γέρων αν είναι, δύναται να γείνη αξιογέλαστος. Όλοι λοιπόν πρέπει να γνωρίζουν χορόν Ευρωπαϊκόν.

Δεν αρκεί όμως να γνωρίζουν χορόν. Πρέποι να γνωρίζουν να χορεύουν και με χάριν.

Αμφότερα ταύτα δύνανται να τ' αποκτήσουν νέοι και γέροντες, άνδρες και γυναίκες διδασκόμενοι τον χορόν από τον ενταύθα Χοροδιδάσκαλον κ. Ευστάθιον Λουϊζον, όστις έχει περιέλθει Ανατολήν και Δύσιν διδάσκων και παντού αφήκε δείγματα της ικανότητός του τους πολυπληθείς αυτού μαθητάς, το πλείστον των οποίων έχει αναδείξει χαριεστάτους και επιτηδειοτάτους χορευτάς.

Αλλά και όργανον οίον δήποτε αν θέλη τις να διδαχθή παρ' αυτού διότι και Μουσικοδιδάσκαλος κάλλιστος και ευμεθοδώτατος είναι».[327]

Στους μαθητές της σχολής του Λουϊζη περιλαμβάνονταν κυρίες και δεσποινίδες, που έκαναν κατ' οίκον μαθήματα, άνδρες αλλά και «μικροί παίδες και «κοράσια» ηλικίας 6-12 ετών.

Εκτός από τη σχολή του Ε. Λουϊζη, στην Καλαμάτα υπήρχαν και άλλα χοροδιδασκαλεία, όπως είναι του Ι. Μουζάκη και του Ηλ. Μαυρομιχάλη: «Αφίκετο ο γνωστός και καλός χοροδιδάσκαλος κ. Ι. Μουζάκης και συνέστησε χοροδιδασκαλείον. Διδάσκει και ιδιαιτέρως εν τη οικία του βουλομένου».[328]

«Νέον ήνοιξεν εν τοις κατά την Πλατείαν Μαυρομιχάλη ευρυχώροις και ευαέροις εργαστηρίοις του κ. Ηλ. Μαυρομιχάλη Χοροδιδασκαλείον, διευθυνομένον υπό του γνωστού ενταύθα Χοροδιδασκάλου κ. Ιω. Χρυσανθακοπούλου, όπου υπό τον ήχον Μουσικής απαρτιζομένης υπό 8 οργάνων της ενταύθα Φιλαρμονικής οι χορευταί δύνανται να χορεύωσιν όλους τους Ευρωπαϊκούς χορούς καθ' εσπέραν και να διέρχωνται όσον ένεστιν ευαρέστως τας ώρας των».[329]

Σημαντική όμως μερίδα των Καλαματιανών διατηρούσε επιφυλάξεις απέναντι στην εκμάθηση των ευρωπαϊκών χορών, διαβλέποντας σ' αυτούς τον κίνδυνο της

[327] Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 11, 19 Νοεμβρίου 1895.
[328] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, αρ. φ. 2, 5 Οκτωβρίου 1883.
[329] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 26, 24 Δεκεμβρίου 1893.

διαφθοράς, της χαλάρωσης των ηθών και της ελευθεριότητας.[330] Παρ' όλα αυτά, οι σχολές ευρωπαϊκών χορών κέρδιζαν ολοένα και περισσότερο έδαφος, ενώ προκειμένου να πείσουν ακόμη και τους πιο δύσπιστους, ενέτασσαν στο πρόγραμμά τους και τους ελληνικούς παραδοσιακούς χορούς. Στη διάδοση της ευρωπαϊκής μουσικής συνέβαλαν σημαντικά και οι σχολές χορού, καθώς εκτός από ευρωπαϊκούς χορούς διδάσκονταν και ευρωπαϊκά μουσικά όργανα.

Ας σημειωθεί, επίσης, ότι στη διάρκεια της δεκαετίας του 1890 διοργανώθηκε στην Καλαμάτα η πρώτη χοροεσπερίδα από το διευθυντή του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος Αλεξ. Συρμόπουλο.[331] Ακολούθησε η διοργάνωση χορών σε διάφορα κέντρα της πόλης, όπως είναι του Κουτσικέα και του Κρητικάκη. Λειτουργούσαν ακόμη στην πόλη κατά την ίδια περίοδο ένα καφέ-σαντάν και η λέσχη των αδελφών Μόρτζη και τα καφενεία των Κουτέλια, Σπέντζουρα, Χρηστάκου, Μπογάκου, Αντωνακόπουλου, Τριχά, Τζανή.[332]

Ε3. Ενδυμασία

Αναφορικά με το ντύσιμο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα είναι εμφανής η υποχώρηση της παραδοσιακής ενδυμασίας, της φουστανέλας, και η προτίμηση ενδυμάτων με ευρωπαϊκό χαρακτήρα, κατά κύριο λόγο από τα ανερχόμενα αστικά στρώματα.[333] Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται και από την ύπαρξη υπερδιπλάσιων ραπτών ευρωπαϊκών ενδυμάτων στα τέλη του 19ου αιώνα σε σχέση με τους ράπτες ελληνικών ενδυμάτων.[334] Η παραδοσιακή ελληνική φορεσιά, άλλωστε, δε συμβαδίζει με την εικόνα που επιθυμούν οι αστοί να παρουσιάζει η ελληνική κοινωνία.[335] Όπως υπογραμμίζει ακόμη η Ζιζή Σαλίμπα, «η ευρεία είσοδος των γυναικών στα επαγγέλματα της ραπτικής και της μοδιστρικής

[330] Γιάννης Πλεμμένος, *ό. π.*, σ. 82, 83.
[331] Ορέστης Χρυσοσπάθης, *Ιστορία της Παλαιάς Καλαμάτας…*, *ό. π.*, σ. 55.
[332] Νάσος Κληρόπουλος, *Καλαμάτα 1600 π. Χ. – 2000 μ. Χ….*, *ό. π.*, σ. 75.
[333] Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία…*, *ό. π.*, σ. 28.
[334] Σύμφωνα με το *Ημερολόγιο* του 1897, στην πόλη της Καλαμάτας αναφέρονται ως «ράπται ευρωπαϊκών ενδυμάτων» ή «φραγκοράπτες» οι: Αντ. Μηνιουράκος, Θεοδ. Μιχαλόπουλος, Αλεξ. Μαριόλης, Ιωάν. Αβραμάκος, Δημ. Μιχαλακέας, Δημ. Βεντήρης, Θωμάς Παπαδόπουλος, Κ. Κατσάνης. Ως «ράπται ελληνικών ενδυμάτων» ή «ελληνοράπτες» μόνο τρεις, οι Ανάστ. Κουρτάκης. Απόστ. Σάλμας και Πιέρρος Πολυμενάκος, ενώ στο *Ημερολόγιο* του 1900 ως «ράπται ελληνικών ενδυμάτων» σημειώνονται μόνο δυο, οι Πιέρος Πολυμενάκος και Απόστολος Σάλμας. *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, ό. π., σ. 46 και *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, *ό. π.*, σ. 40.
[335] Αλέξης Πολίτης, *ό. π.*, σ. 121.

είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ταχύτητα με την οποία ενσωματώνεται στην ελληνική κοινωνία η δυτική-ευρωπαϊκή ενδυμασία».[336]

Και η ανάπτυξη της πιλοποιίας θα πρέπει να συσχετιστεί από τη μια με τη διαδικασία εξευρωπαϊσμού της ενδυμασίας και από την άλλη με την ανάδυση των αστικών στρωμάτων. Το καπέλο συνιστά τεκμήριο της κοινωνικής τάξης και διαφοροποιητικό στοιχείο ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα, καθώς διαφοροποιεί τις αστές από τις γυναίκες των εργατικών στρωμάτων που κυκλοφορούν είτε με ακάλυπτο κεφάλι είτε φορώντας ένα μαντήλι, όπως διαφοροποιεί και τους αστούς από τους εργάτες και τους αγρότες που φορούν αντίστοιχα κούκους και ρεπούμπλικες.[337]

Κάτω από αυτές τις συνθήκες το επάγγελμα της μοδίστρας απέκτησε ιδιαίτερη αξία. Και αυτό γιατί οι μοδίστρες φρόντιζαν για την καλαίσθητη εμφάνιση των πελατισσών τους, εμφάνιση η οποία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη γαμήλια αγορά, στην κοινωνική κινητικότητα αλλά και στην αποδοχή των γυναικών από τον κοινωνικό τους περίγυρο.[338]

Οι εφημερίδες της Καλαμάτας φιλοξενούν αγγελίες μοδιστρών και ραφείων, στις οποίες τονίζεται ότι ο ενδιαφερόμενος μπορεί να βρει ενδύματα που συμβαδίζουν είτε με την αθηναϊκή είτε με την ευρωπαϊκή μόδα, κυρίως με την παρισινή.

Όπως μας πληροφορεί σχετική διαφήμιση: «ΡΑΦΕΙΟΝ ΠΛΑΤΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΕΑ. Παρά την άνω Πλατείαν. Γίνεται γνωστόν εις το Σεβ. Κοινόν της πόλεως ότι ο επί δωδεκαετίαν εργασθείς εν τω Εμπορορραπτικώ καταστημάτι των αδελφών Αϊδονοπούλων εν Αθήναις Ιωάννης Χρηστέας συνεταιρισθείς μετά του Θεοδώρου Πλατανοπούλου ηνέωξε Ραφείον εκ τω παρά την Επάνω Πλατείαν εργαστηρίω των κληρονόμων Δ. Κυριακού, παραπλεύρως του Φαρμακείου Τζάνε. Εν αυτώ κατασκευάζονται Ανδρικά ενδύματα ως και δι' Αξιωματικούς και Κυνηγούς, και Γυναικεία επανοφώρια συμφώνως με τον

[336] Ζιζή Σαλίμπα, *ό. π.*, σ. 28.
[337] Στο ίδιο, σ. 98, 99.
[338] Στο ίδιο, σ. 138. Σύμφωνα με το Ημερολόγιο του 1897, στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα σημειώνονται ως «μοδίσται γυναικείων ενδυμάτων» οι: Κατίνα Αλεξανδράκη, Σοφία Μουκάκου, Μαρία Μπασακάρου , Σταυρούλα Καπιτσινέα, Πηνελόπη Σπεντζοπούλου και ως «μοδίσται γυναικείων πίλων» οι: Βασιλική Βλάχου,Αβηγαήλ Μούλη, Καλλιόπη Γιαννακοπούλου. *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, *ό. π.*, σ. 46, 47.

τελευταίον συρμόν των Παρισίων. Μία μόνον δοκιμή πείθει περί τούτου. Κομψότης, στερεότης και ευθυνία. Δοκιμάσατε!».[339]

Οι εμπορορράπτες μάλιστα, προκειμένου να προμηθευτούν εμπορεύματα για τα καταστήματά τους, ή, σε άλλες περιπτώσεις, για να τελειοποιήσουν την τέχνη τους μετέβαιναν συχνά είτε στην Αθήνα είτε στο Παρίσι.[340]

Ας σημειωθεί ότι ο έμπορος Ιω. Φ. Κωστόπουλος άνοιξε στην Καλαμάτα το 1879 «υφασματεμπορικό» και δραστηριοποιήθηκε έντονα στον τομέα του εισαγωγικού εμπορίου υφασμάτων αλλά και σ' αυτόν του εποχικού εξαγωγικού εμπορίου.[341] Το γεγονός αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η οικογένεια Κωστοπούλου να εμπλακεί ενεργά στον τραπεζικό τομέα, ξεκινώντας από την τοπική αντιπροσώπευση τραπεζικών οίκων και φτάνοντας μέχρι και στη δημιουργία το 1910 της «Τράπεζας Ι.Φ. Κωστοπούλου και Σία», της μετέπειτα «Τράπεζας Καλαμών».[342]

Οι καταχωρίσεις στον τοπικό Τύπο των καταστημάτων νεοτερισμών και των μοδιστρών φαίνεται να απευθύνονται σε όλες τις κοινωνικές ομάδες, η προσήλωση

---

[339] Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 32, 6 Φεβρουαρίου 1894. Σε άλλη διαφήμιση αναγράφεται: «ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΙΣ. Ο γνωστός και εκ της άλλοτε επ αρκετόν ενταύθα διαμονής του Αθηναϊκός Ράπτης ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΞΕΝΟΣ Αφιχθείς ενταύθα επ' εσχάτων εξ Αθηνών συνεταιρισθή μετά του ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΒΡΑΜΑΚΟΥ. Φέροντες τούτο εις γνώσιν του καλαίσθητου κοινού απεκδέχονται την υποστήριξίν του, διαβεβαιούντες ότι πάσα παρ' αυτών εκτελεσθησομένη εργασία έσται ΣΤΕΡΕΑ, ΚΟΜΨΗ, ΑΘΗΝΑΪΚΗ». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 32, 6 Φεβρουαρίου 1894).
Επίσης σχετικές διαφημίσεις υπάρχουν και για τις μοδίστρες: «ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ. ΜΟΔΙΣΤΑ. Επ' αρκετόν καιρόν παρά ταις καλιτέραις ραπτρίαις των Αθηνών συμπληρώσασα τα της ραπτικής και κοπτικής γνώσεις αναλαμβάνει με υπόσχεσιν τελειότητος εργασίας κατασκευήν και επιδιόρθωσιν γυναικείων ενδυμασιών». (Εφ. *Καλαματιανή*, αρ. φ. 7, 5 Νοεμβρίου 1895).

[340] «Ο τέως ενταύθα εμπορορράπτης κος Π. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ανεχώρησε προ τινος εις Παρισίους προς τελειοποίησιν εν τη τέχνη του, ιδία δε εν τη κοπτική, όπως ούτω πληρέστερον δύναται να επαρκή επανερχόμενος εις τας απαιτήσεις της πολυπληθούς και φιλοκόμψου πελατείας του», (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 56, 24 Ιουλίου 1894), ή «Ο γνωστός ενταύθα φιλοπρόοδος μεγαλέμπορος κ. Ιω. Φ. Κωστόπουλος ανεχώρησε προ τινος δια Παρισίους, Λονδίνον και Βιέννην προς προμήθειαν υφασμάτων και άλλων ειδών δια το ενταύθα Εμπορικόν του. Λαμβάνοντες υπ' όψει πόσον αποβαίνει επωφελής η άμεσος της αγοράς μας μετά των Ευρωπαϊκών συναλλαγή εις καλόν του τοπικού εμπορίου, δεν δυνάμεθα ή θερμώς να συγχαρώμεν τους ταύτας εργάτας, εν οις προστίθεται ήδη και ο κ. Κωστόπουλος, προς ον συν τοις συγχαρητηρίοις ευχόμεθα και καλήν επιτυχίαν, κέρδη άφθονα και καλήν επάνοδον». (Εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 57, 31 Ιουλίου 1894).

[341] Μαρία-Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Καλαματιανοί έμποροι», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 24.

[342] Στο ίδιο, σ. 24. Η τράπεζα αυτή εξελίχθηκε στη συνέχεια στην «Τράπεζα Ελληνικής Εμπορικής Πίστεως», το 1924, στην Αθήνα, ενώ συνέχισε την πορεία της ως Τράπεζα Πίστεως και έφτασε μέχρι και τι μέρες μας ως Alpha Bank. (Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία…*, *ό. π.*, σ. 78). Όπως καταγράφεται στο Ημερολόγιο του 1897, στο τομέα του εμπορίου των υφασμάτων δραστηριοποιήθηκαν οι παρακάτω: Παναγ. Μπενιάδης, Ιω. Κωστόπουλος, Αδ. Νικολόπουλοι, Σωτ. Στεφανάκης, Αρ. Παυλόπουλος, Α. Τζαρμπόπουλοι, Α. Φ. Κωστόπουλοι, Ε. Μέρμηγκας και Αγγελόπουλος, Ευστ. Σταθόπουλος, Πυρπυρής και Πολιτάκης, Γάλανος και Παπαδέας, Αδελφοί Κυβέλλου, Δ. Κυριακόπουλος, Παναγ. Μπουφέας, Αδελφοί Μανάχου, Κων. Σβολόπουλος, Η. Τζανετουλίδης, Κων. Καπογιάννης, Γεώργιος Βελουδής, Μελάς και Καπογιάννης, Αδελφ. Καραβίτου, ενώ στον τομέα των ετοίμων ενδυμάτων οι: Ανας. Δεληβορριάς. Δ. Κοκκινόπουλος, Χρ. Κανελλακόπουλος, Σ. Στεφανάκης και Γεώργ. Γιαννακόπουλος. (*Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, *ό. π.*, σ. 41, 42, 44).

όμως στην ευρωπαϊκή μόδα αποτελούσε χαρακτηριστικό κυρίως των γυναικών των ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Άλλωστε, κατά την εξεταζόμενη περίοδο γινόταν συχνά αναφορά στην ξενομανία και στην ροπή προς την πολυτέλεια και την επίδειξη που χαρακτήριζε το γυναικείο φύλο.[343] Ας μην ξεχνάμε ότι η γυναικεία εμφάνιση συνιστούσε συστατικό στοιχείο της επιδεικτικής κατανάλωσης και της προβολής της οικονομικής ευμάρειας που διακατείχε τους εκπροσώπους της αστικής τάξης.

Στα πλαίσια αυτά έκανε την εμφάνισή του ένας λόγος ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στον μιμητισμό των ξενόφερτων ηθών και των καταναλωτικών συμπεριφορών. Και αυτό γιατί η ξενομανία των γυναικών και η αναζήτηση της πολυτέλειας ήταν εκ διαμέτρου αντίθετες με τις παραδοσιακές ελληνικές αρετές της λιτότητας και της σεμνότητας και συνέτειναν στην αποσάθρωση των κυρίαρχων ηθικών αξιών.[344]

[343] Αλεξάνδρα Μπακαλάκη-Ελένη Ελεγμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987, σ. 53, 58, 59.
[344] Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά...*, *ό. π.*, σ. 254.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, και κυρίως προς τα τέλη του, σημειώθηκε στην πόλη της Καλαμάτας μια ιδιαίτερη κοινωνική και πολιτιστική δραστηριότητα. Το γεγονός αυτό συνδέεται άρρηκτα με τους γοργούς ρυθμούς ανάπτυξης που παρουσίασε η οικονομία της πόλης κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Η σχέση, άλλωστε, ανάμεσα στην οικονομική και την κοινωνική και πολιτιστική ζωή είναι αναντίρρητα αιτιακή. Η γενικότερη ανάπτυξη της πόλης εκδηλώθηκε και εκφράστηκε μέσα από τη δημιουργία εκπολιτιστικών λεσχών, επαγγελματικών συλλόγων, αθλητικών σωματείων, φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, την ίδρυση εκπαιδευτηρίων, την έκδοση σημαντικού αριθμού εφημερίδων και περιοδικών, την εμφάνιση χοροδιδασκαλείων, την ίδρυση Φιλαρμονικής, τις προσπάθειες για τη σύσταση λαϊκής βιβλιοθήκης, το ανέβασμα θεατρικών και μουσικών παραστάσεων.

Η Καλαμάτα είχε εξελιχθεί κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα σε αξιόλογο αστικό και εμπορικό κέντρο του ελληνικού νότου, αποτελώντας, κατ' επέκταση, πόλο έλξης νέων κατοίκων. Δηλωτική των μεταβολών που συμβαίνουν σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο στην καλαματιανή κοινωνία των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα είναι και η δημογραφική ακμή της πόλης, που απεικονίζεται στις στατιστικές απογραφές του πληθυσμού της εποχής εκείνης. Η πληθυσμιακή διόγκωση της μεσσηνιακής πρωτεύουσας συμπίπτει χρονικά με την περίοδο της οικονομικής ευφορίας της πόλης και της ζωηρής πνευματικής δραστηριότητας, με τη μεγαλύτερη ώθηση να σημειώνεται από 1890 μέχρι και το 1905. Οι ρυθμοί της πολιτιστικής ανάπτυξης υπήρξαν πιο γρήγοροι στις πόλεις που εμφάνισαν μεγαλύτερο δείκτη αστικοποίησης και οικονομική ευρωστία, γεγονός που παρατηρούμε και στην περίπτωση της μεσσηνιακής πρωτεύουσας. Η ανοδική πορεία διαταράχτηκε σε κάποιο βαθμό κατά τη διάρκεια της σταφιδικής κρίσης.

Η πνευματική κίνηση της Καλαμάτας στηρίχτηκε κατά βάση στην ιδιωτική πρωτοβουλία, με το ρόλο της δημοτικής αρχής να είναι σχεδόν ανύπαρκτος. Πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτιστική δημιουργία διαδραμάτισαν δικηγόροι, καθηγητές, γιατροί και φαρμακοποιοί, μαζί με κάποιους μεγαλέμπορους, εκπρόσωποι δηλαδή της εκκολαπτόμενης αστικής τάξης της πόλης. Η οικονομική άνθηση της

Καλαμάτας επέφερε αλλαγές στις κοινωνικές δομές, με την ενίσχυση του αστικού στοιχείου και την ανάπτυξη των αστικών επαγγελμάτων να κυριαρχούν.

Η άνοδος του αστικού κόσμου μετέβαλε τις κοινωνικές συμπεριφορές, ενώ παράλληλα συνέτεινε στη διαμόρφωση της πνευματικής φυσιογνωμίας της πόλης. Οι αστοί της Καλαμάτας, ακολουθώντας το ρεύμα της εποχής, συγκρότησαν λέσχες και συλλόγους, μέσω των οποίων εξέφρασαν τις πνευματικές ανησυχίες τους. Απώτερος στόχος τους ήταν η ανύψωση του μορφωτικού και καλλιτεχνικού επιπέδου της τοπικής κοινωνίας και η διάχυση της παιδείας στις κατώτερες τάξεις. Επιδίωξαν κατ' αυτόν τον τρόπο να συνδιαλεχτούν και να συμπορευτούν με τα ευρωπαϊκά δεδομένα και παραδείγματα, αναζητώντας στην Ευρώπη πρότυπα οργάνωσης της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής. Η Καλαμάτα, άλλωστε, ως λιμάνι εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου, είχε άμεση επικοινωνία και επαφή με το πνεύμα της Δύσης και γενικότερα διαπνεόταν από τον κοσμοπολιτισμό των κατοίκων της.

Επιπλέον, οι καλαματιανοί αστοί επέδειξαν έντονο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση, όχι μόνο των αστικών στρωμάτων, αλλά και για την επιμόρφωση και την ηθική διαπαιδαγώγηση των λαϊκών στρωμάτων και των αναξιοπαθούντων παιδιών. Κατασκεύασαν το πορτρέτο των περιθωριακών ομάδων. Προχώρησαν στη συγκρότηση σχολών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, μέσω των οποίων επιχείρησαν να επιτηρήσουν τα εξαθλιωμένα στρώματα της πόλης, που θεωρούσαν ότι αποτελούσαν απειλή για την κοινωνική ηθική και την κοινωνική πρόοδο. Στην ουσία αυτοαναγορεύτηκαν σε φορείς «εκπολιτισμού» και αποπειράθηκαν να ελέγξουν τον ηθικά επιλήψιμο, κατ' εκείνους, τρόπο διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου που χαρακτήριζε τα λαϊκά στρώματα και αναπτυσσόταν κυρίως στα λαϊκά καφενεία της πόλης, την κατεξοχήν θεωρούμενη μήτρα της εγκληματικότητας και της ηθικής διαφθοράς.

Η φιλανθρωπική δραστηριότητα, που έκανε την εμφάνισή της στην πόλη της Καλαμάτας από τη δεκαετία του 1870 και μετά, μαρτυρεί ακόμη την ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας απέναντι σε θέματα πρόνοιας, με βασικό αποδέκτη τα απόκληρα παιδιά. Επιπρόσθετα, αντικατοπτρίζει και μια από τις δεσπόζουσες αντιλήψεις της εποχής, σύμφωνα με την οποία η εκπαίδευση και η ηθική αγωγή του λαού προσλαμβάνεται ως το πιο δραστικό αντίδοτο για την καταπολέμηση της φτώχειας. Μόνο κατ' αυτόν τον τρόπο θα κατορθώσουν οι ασθενέστερες οικονομικά και κοινωνικά ομάδες να ξεπεράσουν το φράγμα της κοινωνικής τους κατηγορίας και να ανέλθουν στην κοινωνική πυραμίδα.

Οι σύλλογοι που λειτούργησαν στην Καλαμάτα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα εξέφρασαν νέες ανάγκες, αποβλέποντας, ανάμεσα στα άλλα, στη συγκρότηση και στην εδραίωση της πολιτιστικής φυσιογνωμίας και ταυτότητας της πόλης. Οι πολιτιστικές δραστηριότητες προέρχονταν και κατευθύνονταν από μια μικρή ομάδα επιστημόνων και εμπόρων, που διέθεταν την κατάλληλη παιδεία για να ασχοληθούν με την πολιτιστική δημιουργία.

Στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, σημειώθηκαν μεταβολές ως προς τις προτιμήσεις των αστών στη διασκέδαση, τη μουσική και το ντύσιμο κάτω από την επίδραση ευρωπαϊκών προτύπων. Από τα πιο αγαπημένα είδη ψυχαγωγίας των αστικών στρωμάτων ήταν το θέατρο. Άκουγαν ακόμη ευρωπαϊκή μουσική, μάθαιναν μουσικά όργανα, χόρευαν ευρωπαϊκούς χορούς, τους οποίους και διδάσκονταν στα χοροδιδασκαλεία της πόλης και φορούσαν ευρωπαϊκά ενδύματα, με την εγκατάλειψη της παραδοσιακής ενδυμασίας να χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή. Σύχναζαν στους δυτικής προελεύσεως και εμπνεύσεως συλλόγους και σωματεία. Το αστικό προφίλ των εθελοντικών συσσωματώσεων της πόλης αποτυπώνεται στην σύνθεση των διοικητικών τους συμβουλίων και των μελών τους. Οι επαγγελματικές τους ιδιότητες έχουν αναφορά κατά κύριο λόγο στο χώρο των μορφωμένων αστών.

Για ένα τμήμα της καλαματιανής κοινωνίας οι ευρωπαϊκές μορφές διασκέδασης και ψυχαγωγίας, όπως και τα ευρωπαϊκά καλλιτεχνικά, αισθητικά και πολιτισμικά πρότυπα αποτελούσαν μέρος και της δικής του εμπειρίας και οπτικής λόγω των τακτικών επισκέψεων στις χώρες της Ευρώπης τόσο για λόγους αναψυχής όσο και λόγους επαγγελματικούς.

Οι πρακτικές της αστικής κοινωνικότητας μας δίνουν ακόμη την ευκαιρία να ανιχνεύσουμε κάποιες από τις αντιλήψεις που δομούν και διέπουν τον αστικό κόσμο της εποχής. Είναι εμφανές ότι και στην πόλη της Καλαμάτας, όπως και στις άλλες πόλεις του ελληνικού χώρου, τα πεδία της ανδρικής και της γυναικείας δραστηριότητας είναι οριοθετημένα. Οι γυναίκες των αστικών στρωμάτων είναι αποκλεισμένες από το δημόσιο χώρο, με τη δράση τους να περιορίζεται στην ιδιωτική σφαίρα. Και αυτό γιατί όφειλαν να είναι οι φύλακες-άγγελοι του οίκου τους, πιστές και αφοσιωμένες σύζυγοι και παιδαγωγοί των παιδιών τους. Η έξοδός τους από το ιδιωτικό περιβάλλον και η παρέμβασή τους στο δημόσιο βίο συνδεόταν με κοινωνικές εκδηλώσεις, στις οποίες συνόδευαν τους συζύγους τους. Η έκθεση των γυναικών στο πλευρό των συζύγων τους ενίσχυε τη δημόσια εικόνα και διαμόρφωνε το κοινωνικό προφίλ των τελευταίων. Η αστική οικογένεια οργανωνόταν, κατά

συνέπεια, με βάση φυλετικούς διαχωρισμούς ως προς το ρόλο και τις υποχρεώσεις του καθενός. Πεδία ακόμη, όπως η εργασία και η φιλανθρωπία, οργανώνονταν με βάση την έμφυλη διαφορά και αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της αστικής ταυτότητας.

Στα πλαίσια, επίσης, του αστικού λόγου κεντρική θέση κατείχε η εκπαίδευση, όπως αποδεικνύεται από το μεγάλο αριθμό ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, που ιδρύονται κυρίως κατά τη δεκαετία του 1890. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται και στην αρθρογραφία του τοπικού Τύπου. Η ρητορική των εφημερίδων γύρω από τον κεντρικό ρόλο της εκπαίδευσης είχε ως βασικό άξονα την αντίληψη ότι η μόρφωση αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική πρόοδο.

Στόχος της μελέτης αυτής ήταν να καταδείξουμε τη σημαντική πνευματική και κοινωνική δραστηριότητα που παρατηρήθηκε στην πόλη της Καλαμάτας κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 20ού, καθώς και τις συνθήκες που λειτούργησαν καθοριστικά ως προς αυτήν την κατεύθυνση. Παράλληλα, επιχειρήσαμε να προσδιορίσουμε τη σχέση της πολιτιστικής έκφρασης με τη σημειούμενη, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ανάδειξη των αστικών στρωμάτων. Το γεγονός αυτό μας οδήγησε, επίσης, στην αναζήτηση των συγκυριών που συνέτειναν στην άνοδο του αστικού κόσμου και, κατ' επέκταση, στην πνευματική ακμή της μεσσηνιακής πρωτεύουσας. Κατά τη διάρκεια της συγγραφικής διαδικασίας ανέκυψαν και νέα ερωτήματα που διαφεύγουν των ορίων της παρούσας εργασίας και θα μπορούσαν να διερευνηθούν σε βάθος στα πλαίσια μιας έρευνας σχετικής με την ιστορία των πόλεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ- ΠΗΓΕΣ

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ / Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)

ΕΜΠΟΡΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ ΚΑΙ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ

- Μακρίδης Χαράλαμπος, *Οδηγός του εμπορίου και της βιομηχανίας της Ελλάδος 1891*, Αθήναι 1891.
- *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Καλαμάτα 1897.
- *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Τυπογραφείο της «Ευνομίας» Ιω. Πολυμενάκη, 1900.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ

- Μανσόλας Αλέξανδρος, Statistique de la Grece: Recensement de la population en 1870: Expose sur les resultas du recensement, Ελλάς – Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Athenes 1874.
- Μανσόλας Αλέξανδρος, *Απογραφικαί πληροφορίαι περί Γεωργίας κατά το έτος 1875*, Αθήνα 1875.
- Μανσόλας Αλέξανδρος, *Απογραφικαί πληροφορίαι περί των εν Ελλάδι ατμοκίνητων καταστημάτων*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1876.
- Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*, Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1881.
- Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός κατά την απογραφή της 15ης και 16ης Απριλίου 1889*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1890.

- Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 17ης και 18ης Οκτωβρίου 1896*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1897.
- Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, *Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, επιμέλεια Γεωργίου Χωματιανού (Τμηματάρχου του Υπουργείου, Διευθυντού της Υπηρεσίας της απογραφής), τ. Β΄, Τυπογραφείο Μιχαήλ Νικολαϊδου, Αθήνα 1909.
- Χουλιαράκης Μιχαήλ, *Γεωγραφική, Διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τομ. Α΄, Αθήνα 1973-1974.

ΤΟΠΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

- Αριστόδημος, (1870-1876, 1878-1879).
- *Καθημερινή,* (1899).
- *Καλαματιανή* (1895).
- *Μεσσηνιακός Τύπος* (1882-1885).
- *Μεσσηνιακή* (1892-1893).
- *Λαϊκή* (1893-1895).
- *Φαραί* (1895).

ΜΕΛΕΤΕΣ

- Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Βιομηχανία», στο *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, επιμέλεια Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, Αθήνα 2006, σ. 219-251.

- Αλεξόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Καλαμάτας (Αναδρομαί 1822-2008)*, τ. Α΄ και Β΄, Καλαμάτα 2008.
- Αντωνίου Δαυίδ, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης 1833-1929*, 3 τόμοι, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (Ι.Α.Ε.Ν.)- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987-1989.
- Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999.
- Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, «Η κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης», *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλεια Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000.
- Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Κατάρτι, Αθήνα 2004.
- Βεργόπουλος Κώστας, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, Εξάντας, Αθήνα 1994.
- Βερράρου Σταυρούλα, «Εμπόριο και βιομηχανία», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 19-21.
- Γιαννιτσιώτης Γιάννης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, Νεφέλη, Αθήνα 2006.
- Γκούτος Χαρίλαος, *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Εκδόσεις «Ε.Ε.Ε. Δελτίον Εργατικής Νομοθεσίας», Αθήνα 1988.
- Δερτιλής Γιώργος, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1985.
- Έμκε-Πουλοπούλου Ήρα, *Προβλήματα μετανάστευσης παλιννόστησης*, Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας (ΙΜΕΟ), Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ), Αθήνα 1986.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 – 1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986.
- Καλαφάτης Θανάσης, 1880-1920 «Η Πρώτη εν Αμερική Μετανάστευσις», 2/5/2004, εφ. *Καθημερινή*.
- Καλόγρη Παναγιώτα, Τσοκόπουλος Βάσιας, «Βιομηχανία και πόλεις στην Ελλάδα το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος, Β΄ τόμος, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1985, σ. 431-438.

- Καραμανωλάκης Βαγγέλης, «Οι φρενοβλαβείς εν ταις οδοίς», στο Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος – 20ός αιώνας)*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 193-202.
- Καρύδης Δ. Ν., «Καλαμάτα – Διαδικασίες αστικού μετασχηματισμού (1860-1940)», στο Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος – 20ός αιώνας)*, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 85-98.
- Κιτροέφ Αλέξανδρος, «Η υπερατλαντική μετανάστευση», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α1, *1900-1922 Οι απαρχές*, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, σ. 123-171.
- Κληρόπουλος Νάσος, *Καλαμάτα 1600 π. Χ. – 2000 μ. Χ. Πρόσωπα και Γεγονότα*, Καλαμάτα 2005.
- Κορασίδου Μαρία, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα 2004.
- Κορδάτος Γιάνης, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.
- Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα 1997.
- Κουμάντος Παναγής, *Το εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα Καλαμάτας (1900-1960). Συμβολή στην ιστορία της πόλης*, Καλαμάτα 1997.
- Κωνσταντινίδης Ανέστης Κ., «Το λιμάνι της Καλαμάτας», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 22-23.
- Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- Λούκος Χρήστος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000.

- Μακρής Ευάγγελος, *Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησις αυτού 1821-1971. (Βάσει των διενεργηθεισών από του 1821 και εντεύθεν γενικών απογραφών πληθυσμού)*, Αθήνα 1972.
- Μαρκέτος Μπάμπης, *Οι Ελληνοαμερικανοί. Ιστορία της ελληνικής ομογένειας των Η.Π.Α.*, Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας, Παπαζήσης, Αθήνα 2006.
- Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1830-1910). Όψεις της μεσσηνιακής κοινωνίας μέσα από την εκπαίδευση*, Γ.Α.Κ Ν.Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2004.
- Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χριστίνα, *Καλαματιανά προικοσύμφωνα 1891-1900*, Γ.Α.Κ. Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2007.
- Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, «Ο εκπαιδευτικός "χάρτης" τον 19^{ο} αιώνα», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 25-26.
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα - Ελεγμίτου Ελένη, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987.
- Μπαφούνης Γιάννης (προλεγόμενα-επιμέλεια ανατύπωσης), *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991.
- Μπελιά Ελένη Δ., «Η εφημερίδα «Θάρρος» της Καλαμάτας και τα προβλήματα του ελληνισμού κατά το διάστημα 1899-1910», Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, τόμος 27^{ος}, Αθήνα 1984, σ. 256-278.
- Μπιτσάνη Ευγενία, «Η ιστορική διαδρομή του «εν Καλαμάτα Αλεξανδράκειου Γηροκομείου» και η συμβολή του στην κοινωνική ανάπτυξη της πόλης», *Η Ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, επιμ. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, European Assosiation for Urban History, Εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα 2005, σ. 166-177.
- Μπρεδήμας Θεόδωρος Π., *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913)*, τομ. Α΄, Μεσσηνιακός Λόγος, Καλαμάτα 2003.
- Ναούμη Ματίνα, «Οικογένεια και πόλη. Η περίπτωση της Ερμούπολης», στο Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, *Η πόλη στους νεότερους χρόνους.*

Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος – 20ός αιώνας), Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 499-505.

- Νούτσος Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα: από το 1875 ως το 1974,* 3 τόμοι, Γνώση, Αθήνα 1990-1993.
- Οικονομάκης Πότης Δ., «Εφημερίδες, περιοδικά κι' ημερολόγια που εξεδόθησαν στην Καλαμάτα (συμβολή)», περ. *Μεσσηνιακόν έτος 1938*, έκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, τομ. Α΄, Καλαμάτα, σ. 219-250.
- Οικονομάκης Πότης Δ., «Η Λαϊκή βιβλιοθήκη Καλαμών», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, Καλαμάτα 1956.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος*, Β΄ τόμος, Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1985, σ. 521-531.
- Πετμεζάς Σωκράτης, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.
- Πετμεζάς Σωκράτης, «Αγροτική Οικονομία», Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914), επιμέλεια Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, Αθήνα 2006, σ. 103-152.
- Πλεμμένος Γιάννης, *Καλλιτεχνικώς Προοδεύομεν…Η διείσδυση της ευρωπαϊκής μουσικής στην ελληνική επαρχία (1890-1912)*, Έλυτρον, Καλαμάτα.
- Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 2003.
- Ρέππας Χρήστος, «Ο Τύπος της Καλαμάτας», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, σ. 27-30.
- Ρηγίνος Μιχάλης, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και στη βιοτεχνία 1870-1940*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα 1995.
- Σαλίμπα Ζιζή, Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922), Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε Αθήνα 2004.
- Σάλμας Παναγιώτης, «Πνευματική και ψυχαγωγική ζωή της Καλαμάτας (προ σαράντα ετών)», περ. *Μεσσηνιακόν έτος 1938*, έκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, τομ. Α΄, Καλαμάτα, σ. 94-106.

- Σκιά-Πανοπούλου Χαρίκλεια, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο. Η περίπτωση της Καλαμάτας*, διδακτορική διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Καλαμάτα 1998.
- Σκιά-Πανοπούλου Χαρίκλεια*, Διαχείριση τις πολιτιστικής ανάπτυξης. Θεωρητικές προσεγγίσεις. Εμπειρική έρευνα: Η περίπτωση της Καλαμάτας*, Καλαμάτα 2008.
- Συναρέλλη Μαρία, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- Σωφρονάς Δημήτρης, «Η Καλαμάτα και το τραμ», *Ιστορικά* της εφ. *Ελευθεροτυπία*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα. Ο αστικός μετασχηματισμός», 6 Σεπτεμβρίου 2001.
- Τσιμπίδαρος Πότης, «Η παληά Καλαμάτα», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, 1956, σ. 444-450.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα,* Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Φραγκιάδης Αλέξης, *Ελληνική οικονομία 19ος -20ός αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Νεφέλη, Αθήνα 2007.
- Φραγκιάδης Αλέξης, «Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο», *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^{ο} αιώνα (1830-1914)*, επιμέλεια Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, Αθήνα 2006, σ. 153-174.
- Φράγκος Διονύσιος, *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος: εξελίξεις και προοπτικές*, Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα 1980.
- Χαροντάκης Δ., «Οι καλαματιανοί ποτοποιοί», εφ. *Το Βήμα*, 10 Οκτωβρίου 1999.
- Χατζηϊωάννου Μαρία-Χριστίνα, «Καλαματιανοί έμποροι», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, αφιέρωμα με θέμα «Καλαμάτα», 18 Νοεμβρίου 2001, 24.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

- Χουμεριανός Μανώλης, *Αγροτική κρίση και κοινωνική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο. 1893-1905*, διδακτορική διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2000.
- Χρυσοσπάθης Ορέστης, *Ιστορία της Παλαιάς Καλαμάτας*, Εκδότης Νικ. Ηλιόπουλος, Καλάμαι 1936.
- Perrot Michelle, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη, 19ος-20ός αι*., μτφρ. Δήμητρα Σαμίου, Ερμούπολη Σύρου 1988.
- Pinol Jean- Luc*, Ο κόσμος των πόλεων τον 19^{ο} αιώνα*, μτφρ. Ιωάννα Δουράμπεη-Έφη Κάννερ, Πλέθρον, Αθήνα 2002.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: Παρουσίαση της πληθυσμιακής εξέλιξης της Καλαμάτας (1856-1907) σε διάγραμμα

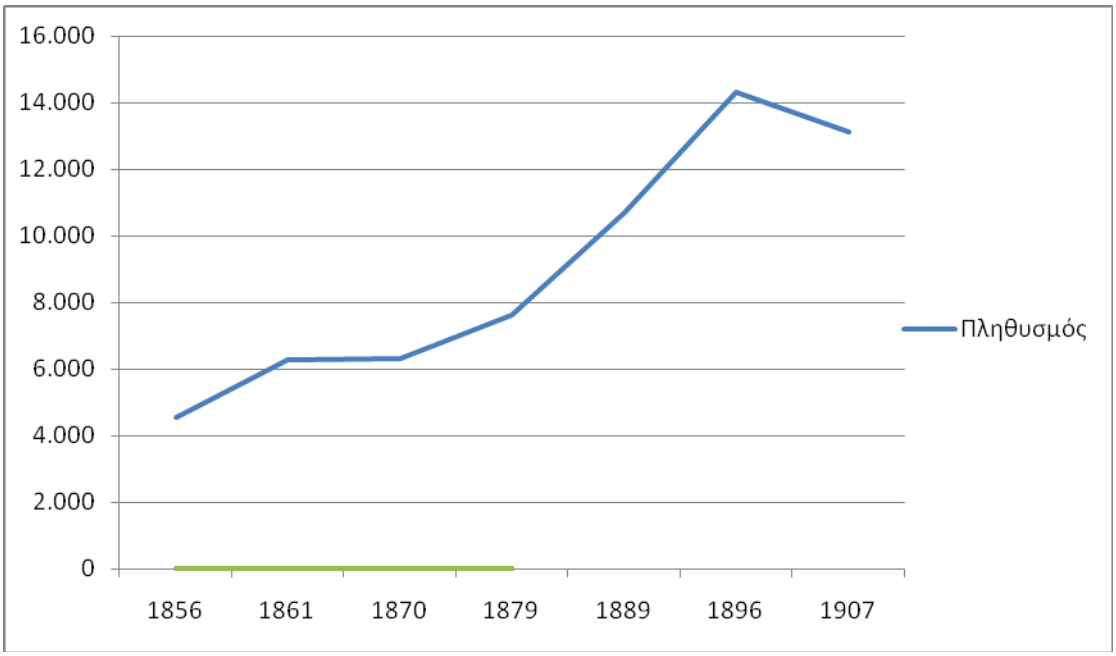

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: Πίνακες

Πίνακας 1. Κατανομή του ενεργού πληθυσμού του δήμου Καλαμάτας κατά κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες σε ποσοστά σύμφωνα με την απογραφή του 1861

ΕΠΙΤΗΔΕΥΜΑΤΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ %
ΓΕΩΡΓΙΑ	30,83
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ-ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ	31,18
ΕΡΓΑΤΕΣ	17,58
ΕΜΠΟΡΙΟ	10,33
ΕΛΕΥΘΕΡΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ	2,02
ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ	0,27
ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	4,67
ΚΛΗΡΙΚΟΙ	3,07
ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ (ΣΥΝΟΛΟ ΣΕ ΑΠΟΛΥΤΟ ΑΡΙΘΜΟ)	2.565

Πηγή: Γιάννης Μπαφούνης (προλεγόμενα - επιμέλεια ανατύπωσης), *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σ. 94, 95.

Πίνακας 2. Κατανομή του ενεργού πληθυσμού του δήμου Καλαμάτας κατά κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες σε ποσοστά σύμφωνα με την απογραφή του 1879

ΕΠΙΤΗΔΕΥΜΑΤΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΠΙ %
ΓΕΩΡΓΙΑ	24,14
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ-ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ	17,74
ΕΡΓΑΤΕΣ	25,26
ΕΜΠΟΡΙΟ-ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ	22,23
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ	1,86
ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ	0,59
ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	4,93
ΚΛΗΡΙΚΟΙ	3,00
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ ΕΝ ΑΡΓΙΑ	0,22
«ΜΗ ΕΞΑΚΡΙΒΩΘΕΝΤΟΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ»	-
ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ (ΣΥΝΟΛΟ ΣΕ ΑΠΟΛΥΤΟ ΑΡΙΘΜΟ)	4.030

Πηγή: Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*, Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1881, σ. 120.

Πίνακας 3. Μεταξουργεία Καλαμάτας 1879

Ονομασία Καταστήματος	Λέβητες	Ετήσια παραγωγή μεταξιού
1. Φελς και Σία	76	Οκάδ. 4.400
2. Δ.Μαραβάς	56	Οκάδ. 2.200
3. Δ. Λιμπερόπουλος	48	Οκάδ. 2.200
4. Θ. Μαρκόπουλος	32	Οκάδ. 1.500
5. Ν. Ψάλτης, υιός και Ν. Παπαφωτεινός	20	Οκάδ. 800
Σύνολο	232	Οκάδ. 11.100

Πηγή: εφ. *Αριστόδημος*, αρ. φ. 11, 19 Μαρτίου 1879.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ: Εικόνες

Εικ. 1: Βασίλειος Κ. Κουτσομητόπουλος γύρω στα 1900, δικηγόρος (1862-1939;)
(ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, φωτογραφίες αρχείου Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου)

Εικ. 2: Θεμιστοκλής Κουτσομητόπουλος γύρω στα 1900, φαρμακοποιός, βουλευτής (1857-1934) (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, φωτογραφίες αρχείου Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου)

Εικ. 3: Ευθυμία Δαμηλάτη, (χαρακτηριστικό παράδειγμα γυναίκας της αστικής τάξης).
(ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, φωτογραφίες αρχείου Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου)

Εικ. 4: Ιωάννης Φωτόπουλος (δικηγόρος, βουλευτής των Φιλελευθέρων) μαζί με τη σύζυγό του Ολυμπιάδα Γ. Γεωργιανάκη στα 1936.
(ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, φωτογραφίες αρχείου Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου)

Εικ. 5: Παιδιά αστικής οικογένειας της Καλαμάτας στα 1908 (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, φωτογραφίες αρχείου Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου)

Εικ. 6: Εμπορικός Σύλλογος «Ερμής»
(ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, φωτογραφίες αρχείου Π. και Γ. Κουτσομητόπουλου)

Παράρτημα IV:Κατάλογος επαγγελματιών και εμπόρων

Επιστημονικός κόσμος Καλαμάτας 1900

Δικηγόροι

Ιωάν. Κυταριόλος,
Ε. Κωνσταντινίδης,
Γ. Καραγιάννης,
Γ. Μελισουργός,
Ν. Στρατηγόπουλος,
Δημήτρ. Π. Τζάνες,
Γ. Μουρατίνος,
Λ. Καπετανάκης,
Στ. Μελισουργός,
Αθανασ. Κάβουρας,
Θ. Στραβοσκιάδης,
Παναγ. Σπανίδης,
Δ. Παππαδόπουλος,
Ν. Ι. Καραγιάννης,
Ηλ. Νικολαΐδης,
Χρήστος Πετρέας,
Βασιλ. Κουτσομητόπουλος,
Αναστ. Παναγιωτόπουλος,
Νικολ. Αλεβίζος,
Αλκ. Δεληγιάννης,
Νικόλ. Κορφιωτάκης,
Κωνστ. Φλέσσας,
Γ. Σταματόπουλος,
Παναγ. Αναγνωστόπουλος,
Γ. Γερασιμόπουλος,
Ιωαν. Φωτόπουλος,
Ι. Μεντζελόπουλος,
Σταύρος Μολώνης,
Νικόλαος Δαγρές,
Περικλής Αλιφέρης,
Βαρθολ. Κυβέλος,
Γεωργ. Καντιάνης,
Μάρκος Δαζέας,
Νικόλαος Σάλμας,
Χριστόδ. Δικαίος,
Ε. Μπαρδόπουλος.
Κ. Σταθουλόπουλος,
Κ. Δ. Φωτόπουλος,
Παναγ. Μπακίδης,
Ανδρ.Παπασσαραντόπουλος,
Αντ. Πετρομανιάτης,
Παναγ. Σάλμας,
Γεώρ. Δικαιάκος,
Ν. Μαρούλης,
Γιαννάκης Μπενή Ψάλτης,
Αντ. Βασιλάκης,
Π. Κωτσέας,
Γεώργ. Ταρσούλης,
Παναγ. Σάκκης,
Λεων. Δεληγιάννης,
Παναγ. Λογοθέτης,
Φώτιος Φωτιάδης,
Παναγ. Μερλόπουλος,
Αθανάσιος Κανάς,
Ιωάν. Κ. Λυμπερόπουλος,
Δημητρ. Κ. Λυμπερόπουλος,
Διονύσιος Πόταρης,
Κ. Σταυρόπουλος,
Μιχαήλ Βουρνάς,
Απ. Μαρκόπουλος,
Άγγελος Λίγγρης,
Γεωργ. Θεοδωρέας,
Γ. Μαγέτος,
Π. Σταματελάκης,
Γ. Κόκκινος,
Παναγ. Σταμπολτζής,
Π. Παππαφωτεινός.

Ιατροί

Δημ. Αλβανάκης,
Γ. Χρυσοσπάθης,
Μ.Ασημακόπουλος,
Γεώργ. Κουτσομητόπουλος,
Παν. Δεπάστας,
Γεώρ. Κορομηλάς,
Παναγ. Λογοθέτης,
Γ. Κωνσταντινίδης,
Κ. Νικόπουλος,
Σταύρος Κυριακός,
Α. Πανταζόπουλος,
Αντ. Βιτάλης,
Κ. Χρυσικόπουλος,
Χρήστος Παναγιωτόπουλος,
Χρήστος Μπενής,
Ιωάν, Κουρτάκης,
Καμαρ. Δουκάκης,
Λ. Χρυσοσπάθης,
Ι. Βλαντασόπουλος,
Ηλίας Πανταζόπουλος,
Ιωάν. Ανδρεάδης,
Σπυρ. Βασιλάκης,
Σπ. Τζάνες,
Βασ. Γκονόπουλος,
Θ. Αναστασιάδης,
Μαυρουλίδης, Καρμίρης.

Φαρμακοποιοί

Κων. Χρυσοσπάθης,
Θεμιστ. Κουτσομητόπουλος,
Σάββας Δουκάκης,
Κων. Κουρμαλίδης,
Ευθύμιος Βλαντασόπουλος,
Χρ. Κουτραφούρης,
Ιωάν. Νικόπουλος,
Σταμ. Παπασσαραντόπουλος,
Νικολ. Μουσχούτης,
Διον. Ζησιμόπουλος.

Πηγή: *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Τυπογραφείο της «Ευνομίας» Ιω. Πολυμενάκη, 1900, σ. 28, 29.

«Παντοειδή καταστήματα» Καλαμάτας 1900

Τραπεζίται

Αδελφοί Εφέσιοι,
Θ. Κουτσομητόπουλος.

Έμποροι προϊόντων

Βίκτωρ Τζάν,
Δ. Πανταζόπουλος,
Π. Ψάλτης και Ν. Παπαφωτεινός,
Π. Λυβόπουλος,
Α. Χρυσικόπουλος,
Γεώρ. Μασουρίδης,
Αδελφοί Αντωνακόπουλοι,
Γ. Α. Σταμπολτζής,
Παναγ. Θεοδωρακόπουλος,
Ηλ Σταμπολτζής,
Νικόλ. Στρούμπος,
Δημήτρ. Παυλίκος,
Δημήτρ. Μασουρίδης,
Ν. Μπαστουνόπουλος
Περικλής Καραγιάννης,
Φιλόστρ. Στρούμπος,
Παναγ. Μορφόπουλος,
Αδελφοί Χ. Πάστρα,
Ιωάν. Λυβόπουλος,
Α. Πετρομανιάτης,
Γεώργ. Χρυσούλης,
Κωνστ. Αλεβίζος,
Αδελφοί Γιαννακόπουλοι.

Έμποροι αποικιακών

Δημήτρ. Παυλίκος,
Φιλοστ. Στρούμπος,
Γ. Λ. Κοταρόπουλος,
Απ. Καμαρινάκης,
Χαράλαμ. Παχύς,
Αλ. Σταυρόπουλος,
Πετρ. Σπεντζόπουλος,
Γεώργ. Χρηστοδουλάκης,
Συκιώτης και Στρούμπος,
Δήμος Αλεβίζος,
Αδελ. Μασουρίδου,
Τζαϊλόπουλος και Αλεξανδράκης,
Αναστασόπουλος και Κυριακόπουλος.

Εδωδημοπώλαι

Μιχ. Παπαδόπουλος,
Σαράντος Δίζης,
Χρήστος Κροντίρης,
Γεώργ. Παπαθανασόπουλος,
Αθαν. Σακκέτας,
Δημήτριος Σακέτας,
Ιωάννης Δούβας,
Κωνστ. Κάρτσωνας,
Παναγ. Γαρίδης,
Κουτουμάνος – Αγγελακάκης,
Δ. Σταυριανούλης,
Ιωάννης Χειλάς.

Έμποροι υφασμάτων

Παναγ. Μπενιάδης,
Ιω. Κωστόπουλος,
Αδ. Νικολόπουλοι,
Αδελφοί Τζαρμπόπουλοι,
Αρ. Παυλόπουλος,
Αδελφοί Μονάχου,
Κων. Σβολόπουλος,
Ηλ. Τζανετουλίδης,
Ευστ. Σταθόπουλος,
Αδελφοί Κυβέλλου,
Α. Κυριακόπουλος
Παναφ. Μπουφέας,
Σωτ. Στεφανάκης,
Κωνστ. Αναγνωστόπουλος,
Α. Φ. Κωστόπουλοι,
Ευστ. Μέρμιγκας,
Γ. Αγγελόπουλος,
Κων. Καπογιάννης,
Ιωάννης Μελάς,
Π. Κατσουλίδης,
Αναστ. Καπογιάννης,
Δημ. Πάτσος.

Έμποροι Ψιλικών

Βενιόπουλος και Μανίνος,
Αδελφοί Παρθένιοι,
Γεώργιος Μαντάς,
Αδελφοί Χρυσομάλη,
Παναγ. Χρυσομάλης,
Αναστ. Γεωργιάδης,
Ιωάννης Οικονομόπουλος

Αλευρέμποροι

Σταθόπουλος και Σπηλιωτόπουλος,
Ηλίας Δάλλας,
Γεώργ. Μιχαλακέας,
Καπράλος και Σπάλας,
Παναγ. Δούσης,
Δημ. Μαλικούρτης
Δούβας και Τζανετάκης,
Αδελφοί Σ. Μονάχου,
Παναγ. Κουρουνάκης,
Ιω. Στασινόπουλος.

Εμπορορραφεία

Θεόδ. Μιχαλόπουλος

Έμποροι Σιτηρών και Αλεύρων

Δημόπουλος και Κουτσομητόπουλος,
Γκούμας και Γριλιόπουλος.

Οινοπνευματοπώλαι

Νικόλ. Καλικούνης
Αδελφοί Καλούλη
Αθανάσιος Φοίφας
Αδελφοί Αγγελόπουλοι
Αδελφοί Τριανταφύλλου
Κων. Ψαλτήρας
Ευθ. Μπάμπουλας
Αθαν. Κροντίρης
Αθαν. Τρουπάκης
Δημόπουλος και Καλούλης
Ιωαν. Λάμπος
Θεόδωρος Ζέρβας,
Δ. Μπαξιβανάκης,
Διον. Λάσκαρης,
Διον. Στεφανούρης,
Πέτρος Μπουφέας,
Ευστ. Γεντέκος,
Θεόδωρος Κροντίρης,
Ι. Χρηστακόπουλος,
Γεώργ. Κουλιέρης,
Παχύς και Χρησταθάκης, Χρήστος Ζαχαράκης,

Ιωάννης Παλαντίου, Αθ. Σιγαλός.

Εργοστάσιον Βυρσοδεψικής

Σωτηρίου Σταυρούλια

Εργοστάσια Μανεστρικών

Αδελφών Μπαλή,
Αδελφών Μπουγέα,
Σταύρου Γλυμάνου.

Εργοστάσια Ανδρικών Πίλων

Ευστ. Ε. Σταθοπούλου,
Κων. Βέννη,
Ιωάν. Χαριτόπουλου,
Κ. Μαλεύρη.

Έμποροι Σιδηρικών

Λεων. Κοντέας,
Ιωάν. Ρεμπουτζάκος,
Ιωάν. Μορφόπουλος,
Γεώργ. Γκουζούλης.

Υελοπωλεία

Π. και Ηλ. Κουτσομητόπουλοι, Ν. και Κ. Θεοδωρόπουλοι

Έμποροι Ετοίμων Ενδυμάτων

Ανάστ. Δεληβοριάς,
Χαρ. Κανελλακόπουλος,
Θ. Μιχαλόπουλος,
Γεώργ. Γιαννακόπουλος,
Αν. Σπηλιωτόπουλος,.

Πιλοποιείον και Είδη Νεωτερισμού

Χρηστοφόρου Καρώνη

Βιβλιοπωλεία

Μιχαήλ Πολυμενάκη,
Ιωάννου Πολυμενάκη,
Γεώργ. Μιχαλακέα,
Β. Μιχαλακέα.

Καπνοπωλεία

Κων. Πτωχούλης,
Αναστ. Κάμανος,
Αδελφοί Καρέλια,
Δημ. Καμπόμπασης,
Δημήτ. Δαμηλάτης,
Αδέλφ. Λυκουρέζου,
Αδελφοί Σκιά,
Διονύσιος Σκιάς,
Ιω. Καπόμπασης και Νικόλ. Σαρδελιάνος

Τυπογραφεία

Μιχαήλ Πολυμενάκη,
Ιωάν. Πολυμενάκη,
Ιωάν. Χρυσανθέα,
Νικόλ. Πυλιούρα,
Νικόλ. Κάββουρα,
Γ. Κωνσταντινίδη.

Χρυσοχοεία

Θεμ. Μόραλης,
Σταύρος Δημητρακόπουλος και Σα,
Πάνος Κρικογιάννης.

Υποδηματοποιεία

Νικόλ. Καρβελά,
Αδέλφ. Γεροντούκου,
Γεώργ. Γκέγκα,
Ιωάν. Μαγκούσιου,
Γρηγ. Παπαδέα,
Παναγ. Κουντουρέα
Αθ. Αθανασόπουλου,
Γεώργ. Μαυροειδή,
Ηλία Τσιντέα,
Παναγ. Κολάνη,
Δημ. Κωστέα.

Φωτογραφεία

Περικλής Χρηστάκης,
Γεώργ. Μπακασάρος.

Κουρεία

Π. Μακρυνιώτης,
Σταύρος Σκόκος,
Π. Φουρναράκος,
Βασίλειος Μουζακόπουλος,
Αθάν. Παπαδέας,
Πανάγ. Καλίνικας,
Γεώργ. Νικητέας,
Αδελφοί Αργυράκη,
Αδελφοί Παπαηλιού

Πωληταί Ωρολογιών – Ωρολογοδιορθωταί

Ανάστ. Γιαλουράκος,
Βασ. Αντωνιάδης, Π. Πηγαδιώτης.

Εστιατόρια

Αδελφών Πόρτα,
Σωτηρίου Κουτσικέα,
Αλεξίου Σάλμα.

Ξενοδοχεία Ύπνου

Καλλιόπης Αντωνοπούλου,
Βασ. Τσάκωνα,
Γεωργίου Παναγιωτοπούλου.

Ράπται Ευρωπαϊκών Ενδυμάτων

Αντ. Μηνιουράκος,
Θεόδ. Μιχαλόπουλος,
Αλέξ. Μαριόλης,

Παναγ. Αναστασόπουλος,
Βασίλης Κοτίνης,
Δημ. Βεντίρης,
Θ. Παπαδόπουλος,
Κ. Κατσάνης.

Ράπται Ελληνικών Ενδυμάτων

Πιέρος Πολυμενάκος,
Απόστολος Σάλμας.

Μοδίσται Γυναικείων Ενδυμάτων

Κατίνα Αλεξανδράκη,
Σοφία Μουκάκου,
Μαρία Μπασακάρου,
Σταυρούλα Καπιτσινέα,
Πηνελόπη Σπεντζοπούλου.

Μοδίσται Γυναικείων Πίλων

Βασιλική Βλάχου,
Καλλιόπη Καπετανάκη.

Εργοστάσια Ασπρορούχων

Δήμητρα Σταμπολτζή,
Καλλιόπη Καπετανάκη.

Έμποροι Ξυλείας

Δουκάκης και Παπαδόπουλος,
Ηλίας Σταμπολτζής,
Χρήστος Θέμελης,
Π. Σπυρόπουλος.

Οδοντιατρείον

Χρήστου Γιάνναρη

Πράκτορες Ατμοπλοϊκών Εταιριών

Νέας Ατμοπλοΐας – Αδελφ. Στασινόπουλοι.
Ατμοπλοΐας Τζών – Γκούμας και Γριλιόπουλος.
Ατμοπλοΐα Γουδή – Γ. Α. Κοταρόπουλος.
Πανελληνίου ατμοπλ. – Ι. Βογόπουλος και Σα.
Γαλλικής Ατμοπλοΐας Μεσεζερή – Ιωσήφ Κέκ.
Ατμοπλοΐας Διακάκη και Σα Ι. Α. Ρεμπουτσάκος .
Αυστροουγγρικής Λόυδ – Δημήτριος Μέξης.
Ατμοπλ. Κουρτζή – Περ. Καραγιαννάκης.
Ατμοπλ. Παντολέοντος – Ν. Μπαστουνόπουλος. Αγγλικής ατμοπλοΐας Τζώστων – Ν. Π. Στρούμπος.

Πηγή: *Ημερολόγιον Καλαμών έτους 1900*, εκδ. Ιω. Πολυμενάκης, Τυπογραφείο της «Ευνομίας» Ιω. Πολυμενάκη, 1900, σ. 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V: Εφημερίδες

Εφημερίδες της Καλαμάτας 1860-1910

Εφημερίδες	Έτος	Είδος	Κυκλοφορία	Εκδότης
Η Πελοπόννησος	1860-1874	πολιτική-φιλολογική	εβδομαδιαία	Ηλίας Α. Καφόπουλος
Μεσσήνη	1865-1866	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Σ. Μανολέας
Το Καθήκον	1866	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Κ. Δεληγιάννης
Ιθώμη	1868-1878 1884-1888	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Δ. Λυμπερόπουλος
Αύρα	1869	πολιτική	εβδομαδιαία	
Αριστόδημος	1869-1876 1878-1879	πολιτική-δικαστική	εβδομαδιαία	Σπ. Μπαραβέας
Η Εξέτασις	1870	πολιτική, δικαστική και των ειδήσεων	καθημερινή/ εβδομαδιαία	Γεώργιος Κωνσταντινίδης
Φλεσσιάς	1872	πολιτική, εμπορική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
Το Πλήκτρον	1872	πολιτική, δικαστική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Μιχαήλ Ν. Πολυμενάκος
Σάλπιγξ	1875	πολιτική, δικαστική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Π. Γ. Σκούζας
Άμυνα	1876	πολιτική, εμπορική	εβδομαδιαία	Ν. Αναγνωστόπουλος

		και των ειδήσεων		
Καλάμαι	1876	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
Τάξις	1876-1880	πολιτική, εμπορική, δικαστική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Α. Η.Γαρίδης
Μεσσηνία	1878	πολιτική και των ειδήσεων	2 φορές την εβδομάδα	Δ. Μπενή Ψάλτης
Νέδων	1880	πολιτική	εβδομαδιαία	
Διαμαρτύρησις	1881	πολιτική και δικαστική	εβδομαδιαία	Ηλίας Αλεξάκης
Πηγή	1882	πολιτική	εβδομαδιαία	
Άμυνα	1882	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
Ανόρθωσις	1882-1886	πολιτική	εβδομαδιαία	Δ. Π. Ζέρβας
Μεσσηνιακός Τύπος	1883-1886	πολιτική	εβδομαδιαία	Ν. Ι. Καραγιάννης
Αριστομένης	1884	πολιτική, επιστημονική, εμπορική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	Δ. Π. Γεωργακόπουλος
Το Ενεστός	1885	πολιτική	εβδομαδιαία	Ι. Δ. Κυριακός, Κ. Π. Λυκουρέζος
Φιλόπολις	1888	πολιτική	εβδομαδιαία	Ι. Π. Παρασκευόπουλος
Μεσσηνιακόν Φρόνημα	1888	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
Μεσσηνιακός Λαός	1889	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
Δικαστικός κλητήρ	1891	δικαστική και πολιτική		
Κοινή Γνώμη	1891	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
Μεσσηνιακή	1891-1896	πολιτική και των ειδήσεων	εβδομαδιαία	
Εφημερίς των	1892	πολιτική και	2 φορές την	Ι. Π. Παρασκευόπουλος

Καλαμών		**των ειδήσεων**	**εβδομάδα**	
Λαϊκή	**1893-1895**	**πολιτική και των ειδήσεων**	**εβδομαδιαία**	**Ι. Π. Παρασκευόπουλος**
Ευνομία	**1894**	**πολιτική, εμπορική και των ειδήσεων**	**εβδομαδιαία**	**Ιω. Πολυμενάκης**
Επαρχιακή	**1895**	**πολιτική και των ειδήσεων**	**εβδομαδιαία**	
Καλαματιανή	**1895**	**πολιτική και των ειδήσεων**	**2 φορές την εβδομάδα**	
Φαραί	**1895-1900**	**πολιτική, εμπορική, κοινωνική και των ειδήσεων**	**εβδομαδιαία**	**Νικολ. Δ. Πυλιούρας**
Πρόνοια	**1896-1899**	**πολιτική, εμπορική, κοινωνική και των ειδήσεων**	**εβδομαδιαία**	
Καθημερινή	**1899**	**πολιτική και των ειδήσεων**	**2 φορές την εβδομάδα**	
Θάρρος	**1899 έως και σήμερα**	**πολιτική, κοινωνική και των ειδήσεων**	**καθημερινή**	**Ιω. Αποστολάκης**
Φως	**1900-1907**	**πολιτική, δικαστική και των ειδήσεων**	**2 φορές την εβδομάδα**	**Αθαν. Α. Πυλιούρας**
Καλάμαι	**1903**			
Άμυνα	**1904**			
Σφήκα	**1905**	**πολιτική, σατυρική**		
Ταχυδρόμος	**1908-1910**	**πολιτική και των ειδήσεων**	**καθημερινή**	
Φρουρός	**1909-1910**	**πολιτική και των ειδήσεων**	**καθημερινή**	
Φωνή της Μεσσηνίας	**1910 ή 1911**	**πολιτική και των ειδήσεων**	**καθημερινή**	**Π. Βουγιούκας**

Πηγή: Πότης Δ. Οικονομάκης, «Εφημερίδες, περιοδικά κι' ημερολόγια που εξεδόθησαν στην Καλαμάτα (συμβολή)», περ. *Μεσσηνιακόν έτος 1938*, έκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, τομ. Α΄, Καλαμάτα, σ. 224-239.